કૈલાસ માનસસરોવર દર્શન

અનુવાદક

ગિરિજાશંકર ભ. બધેકા

કૈલાસમાનસસરોવર-દર્શન

સ્વામી હંસના

મૂળ મરાઠી ગ્રંથ ઉપરથી

અનુવાદક

ગિરિજાશંકર ભવાનજી બધેકા

પ્રકાશક

શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થીભવન

ભાવનગર

૦-૧૦-૦

મુદ્રક :
રામદાસ મોહનદાસ ગાંધી
નવજીવન મુદ્રણાલય
અમદાવાદ

પ્રકાશક :
નૃસિંહપ્રસાદ કાલિદાસ ભટ્ટ
શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થીભવન
ભાવનગર

*

સંવત ૧૯૭૯

પ્રસ્તાવના

સ્વામી હંસના મરાઠી કૈલાસમાનસસરોવર-દર્શનનો અમારામાંના ગિજુભાઈએ કરેલો આ અનુવાદ આજે સંસ્થા તરફથી પ્રગટ કરવાની તક મળે છે.

સ્વામીજીનો મૂળ ગ્રંથ જ સૌકોઇને આકર્ષે તેવો છે. મૂળનો પ્રવાસગ્રંથ સાધારણ Travller's Guide જેવો શુષ્ક નથી; ઉલટું, એમાં તો પ્રવાસની હકીકતોની સાથે સ્વામી પોતે ઝળકે છે અને પ્રવાસને સજીવ રાખ્યે જાય છે.

અમારા અનુવાદક મિત્રે પોતાની સાદી, અર્થવાહક તેમજ પ્રસંગોચિત ભાષાથી સ્વામી હંસના પુસ્તકને આપણી વિદ્યાર્થી આલમને ખાસ ઉપયોગી થાય તેવું બનાવ્યું છે. આ પુસ્તક વિનયમન્દિરના ત્રીજા ચોથા ધોરણના વિદ્યાર્થીઓને રસવાળું તેમ જ વિશુદ્ધ વાચન પૂરું પાડશે એવી અમારી આશા છે.

ઇતિહાસ ભૂગોળનાં પાઠ્ય પુસ્તકોના કરતાં આવા પ્રવાસગ્રંથો દ્વારા કેટલાં ઇતિહાસ ભૂગોળ અનાયાસે ઉકેલી શકાય છે એ પણ આપણે શાળાઓમાં વિચારવાનું રહે છે. આ પુસ્તક આવો પણ કંઈક ઉકેલ કરશે એવી આશા વ્યર્થ નથી.

આ પુસ્તકમાં ચિત્રો આપવાનો ઇરાદો હતો, પણ બની શક્યું નથી.

જેઠ સુદિ ૧૫/૭૯
દક્ષિણામૂર્તિ, ભાવનગર

નૃસિંહપ્રસાદ કાલિદાસ ભટ્ટ
નિયામક

કૈલાસમાનસસરોવરદર્શન

શ્રી કૈલાસ અને માનસ સરોવર, એ પવિત્ર અને રમ્ય સ્થળો હિમાલય પર્વતની પેલીમેર પશ્ચિમ તિબેટમાં છે. આજ ત્રણ ચાર વર્ષથી એ સ્થળોનાં દર્શને જવાનો વિચાર મનમાં આવ્યો હતો, અને દિવસે દિવસે ઈચ્છા પ્રબળ થતાં છેવટે શ્રી સદ્ગુરુ મહારાજની કૃપાથી મારો તે મનોરથ પૂર્ણ થયો.

શ્રી બદરીનારાયણ, કેદાર, ગંગોત્રી, પશુપતિ વગેરે પવિત્ર અને રમ્ય એવાં હિમાલય પર્વતમાં આવેલાં સ્થળોનું અવલોકન કરતો કરતો હું કૈલાસ અને માનસ સરોવર ગયો. હિમાલયમાંનાં આ સર્વ સ્થળો જોઇ પાછા વળતાં મને ચાર વર્ષ લાગ્યાં. પ્રવાસમાં ખાવાપીવાના હાલ, તથા અરણ્યો, ડુંગરાઓ, નદીઓ, ખો, ઇત્યાદિ વિકટ સ્થળોએ જવાની મુશ્કેલી સામે થવાનો મને અભ્યાસ થયો એમ કહું તો અયોગ્ય નહિ ગણાય. આ ચાર વર્ષો મેં હિમાલયમાં જે પ્રવાસ કર્યો અને મારા ઉપર જે સંકટો આવ્યાં તેથી કષ્ટ સહન કરવાની મને ઘણી જ શક્તિ આવી.

હમેશના યાત્રાળુઓ કરતાં મારે વિશેષ મુશીબત વેઠવી પડી, અને મારા પર વધારે જીવલેણ સંકટો પણ આવ્યાં; કારણકે હું હમેશ આડા માર્ગે અને એકલો ફરતો હતો.

એવી અડચણોવાળો માર્ગ મેં શા માટે લીધો એવો પ્રશ્ન સહજ ઉત્પન્ન થાય, તો તેના પ્રત્યુત્તરમાં એટલુંજ કહેવાનું કે આ ચાર વર્ષો હું એક ખાસ હેતુને લીધે ગાંડો (મસ્ત) થયો હતો. ગાંડપણમાં ફરતાં હિમાલયમાં મારા હાલ કેવા થયા તે જો હું લખવા બેસું તો મારા પર અતિશયોક્તિનો આરોપ આવશે. આમ છતાં મારા ઉપર જે સંકટો આવી ગયેલાં છે તે સંકટોની સામા થવાની ગુરુ મહારાજની કૃપાથી મને શક્તિ પણ આવી હતી અને તે મુશીબતોમાંથી મહારાજની કૃપાથી મારા શરીરનું અને પ્રાણનું રક્ષણ પણ થયેલું, તેથી ઉપરોક્ત આક્ષેપથી ન બીતાં હું તે પ્રસંગોનું થોડું દિગ્દર્શન કરાવું છું.

એક દિવસે હું અને મારો વૃદ્ધ પરન્તુ મજબુત બાંધાનો નેપાળી ભોમીયો દેરાદુનના અરણ્યમાંથી જતા હતા. બપોરનો વખત હતો. ગીચ ઝાડીમાં એક લીલુંછમ સ્થળ મારા રસ્તામાં આવ્યું. હું પાછળ અને ભોમીયો આગળ એમ અરણ્યની શોભા અવલોકતા અને વાતચીત કરતા અમે ચાલતા હતા. એક સ્થળે એક વૃક્ષ ઉપર કાળાં વાંદરાંનો સમૂહ અમે જોતા હતા, એટલામાં પેલીમેર સુમારે પાંચ પચાસ હાથ ઉપર મારા ભોમીયાએ એક હાથી જોયો. આ અરણ્યમાં જંગલી હાથીઓ છે એમ તેણે મને કહ્યું હતું. તે હાથી મારા પર ખીજાયેલો હોવાથી ડોલ્યા જ કરતો હતો. તેના ગંડસ્થળમાંથી મદ ઝરતો હતો. સૂંઢથી આજુબાજુનાં ઝાડનાં ઝુંડો ઉખેડીને તે પોતાની જ પીઠ ઉપર ફેંકતો ઉભો હતો. આવા

વનમાં સ્વેચ્છાથી ફરનારા ગજરાજને જોવાની મને આ પહેલી-જ તક મળવાથી હું આનંદ અને કૌતુકથી તે હાથી તરફ જોતો ઉભો રહ્યો. સમીપ આવતા સંકટનો મને ખ્યાલ પણ નહોતો. મારા ભોમીયાના લક્ષમાં તે સંકટનો ખ્યાલ આવવાથી તેને કેવી રીતે દૂર કરવું તેનો તે વિચાર કરતો હતો, કારણકે તેનું લક્ષ મારા કહેવા તરફ બીલકુલ નહોતું.

અમારો રસ્તો હાથી ઉભો હતો તે જ દિશા તરફ હોવાથી હું તે માર્ગે આગળ ચાલવા લાગ્યો. તે હાથી પણ ઉભો હતો ત્યાંથી ખસી ગયો અને એક ઝાંખરા પાછળ અદ્રશ્ય થઈ ગયો. હું ચાલવા લાગ્યો. થોડી વારમાં અમારી પાછળ એક પાસે ખડખડાટ થયો અને તરત જ મારા ભોમીયાએ બુમ પાડી, " મહારાજ ભાગો; પીછે સે હત્તી આ રહા હય. " અમે જોસથી દોડવા લાગ્યા અને હાથી અમારી પાછળ પડ્યો. ભોમીયો આગળ અને હું પાછળ. પ્રથમ તો તે હાથી અમારાથી ઘણો જ દૂર હતો. છેવટે મારી અને હાથીની વચ્ચે એક બે હાથનું અંતર રહ્યું. એટલામાં અમે એક પત્થરની ભેખડ જોઈ. ભોમીયાએ તથા મેં એકબીજા સામું જોયું. તે વખતે મારા અંગપર હાથીની સૂંઢમાંથી છાંટા ઉડતા હતા. તે બહુ જ ખીજાયેલો હતો. પવનથી પાછળ ઉડતી મારી કફની ખેંચીને મને તે ચગદી નાંખે એટલામાં અમે ભેખડ ઉપરથી નીચે કુદકો માર્યો. હાથી ભેખડના કાંઠા ઉપર આવીને ક્રોધથી સૂંઢ આગળ લંબાવીને ફુંફાડા મારવા લાગ્યો, પરન્તુ નિરાશ થઇને શાન્ત ઉભો રહ્યો એમ પાછળથી એક ખેડુતે અમને કહ્યું. તમામ ભેખડ તૂટેલી હતી. ખાઇ ઘણી ઉંડી હશે. ભેખડ

ઉપરથી નીચે પડતાં જ અમને મૂર્છા આવી હતી. ભોમીયાને દશ અગીયાર કલાકે શુદ્ધિ આવી હતી. તેના પગ લીલાકાચ થઇ ગયા હતા. તેને બીજે ઠેકાણે વાગ્યું નહોતું. મારા ભોમીયાને વનસ્પતિની પણ માહિતી હતી તેની મને તે વખતે ખબર પડી. હું એક દિવસ બેશુદ્ધ રહ્યો. મારી કેડ બહુ જ સૂજી ગઇ હતી. પરન્તુ હાડકાંને કંઇ જ ઇજા થઇ નહોતી. મારા પગ કેડ સુધી લીલાકાચ થઇને સૂજી ગયા હતા. હું ઉભો ને ઉભો જ પડયો તેથી મને એમ ભાસ્યું કે મારી ગરદન અને કેડ એક થઇ ગયાં છે. તે જ ઠેકાણે એક ઝાડ નીચે અમે રહ્યા. આ પ્રસંગે મારા ભોમીયાએ મારી ચાકરી ઘણી કાળજીથી અને દિલ દઈને કરી. તેના પગ વનસ્પતિના લેપથી બે ત્રણ દિવસમાં સારા થયા. હું તો દસ પંદર દિવસ સુધી બિમાર રહ્યો. કેડ બે દિવસ દુખી, પરન્તુ પગમાં શકિત આવતાં ઘણા દિવસો લાગ્યા. તે વખતે ખાઈમાં ઠેકડો માર્યા સિવાય બીજો કોઇ ઇલાજ જ નહોતો. ભેખડ ઉપરથી કુદકો માર્યો તે જ વખતે મહારાજના ચરણારવિન્દનું ધ્યાન ધરીને મેં દેહ ફેંકયો હતો. મને લાગ્યું કે પ્રભુની ઇચ્છા એટલી હશે કે વધારે ઇજા ન થતાં અમે બચીયે. એ પ્રમાણે વાઘ, રીંછ, વગેરે હિંસક પશુના સપાટામાંથી અમે બચ્યા. તરશ, ભૂખ, ઠંડી વગેરેથી મને અને મારા ભોમીયાને ઘણો જ ત્રાસ થતો. એક બે વખતે તો એમ બન્યું કે એક મોટા અરણ્યમાં અમે રસ્તો ભૂલ્યા અને સાત દિવસ મનુષ્ય કે પ્રાણી અમને નજરે જ પડયું નહિ. ત્રણ દિવસ અમને ઝાડના પાલા સિવાય કાંઇ જ આહાર મળ્યો નહોતો. સારાંશ માનસ સરોવર અને કૈલાસના ભાવિ પ્રવાસમાં આવનારી મુશ્કેલીઓની મને કંઇ જ બીક ન લાગે એટલા માટે જ

જાણે મારા ઉપર આ અને એવા બીજા પ્રસંગો તે ચાર વર્ષોમાં આવ્યા. બદરીનારાયણ, કેદાર, ગંગોત્રી વગેરે સ્થળોનું વર્ણન એટલા માટે આપતો નથી કે એક તો પુષ્કળ લોક આ સ્થળોએ જાય છે અને બીજું મુંબઇના વ્યંકટેશ સમાચાર છાપખાના તરફથી આ સ્થળોની સવિસ્તર વર્ણનાત્મક હકીકતોનું પુસ્તક છપાઇ પ્રસિદ્ધ થયેલું છે.

શ્રીકૈલાસ અને માનસ સરોવર જવાના હેતુથી હું મુંબઇથી મિત્રમંડળની રજા લઇ ૧૯૦૮ ના એપ્રિલની ૪ થી તારીખે સવારમાં દિલ્હી એકસપ્રેસમાં નીકળ્યો. બીજે દિવસે સવારે બીના સ્ટેશને પહોંચ્યો. બપોરે અગીયાર વાગ્યે બીનાથી પંજાબ મેલમાં નીકળી સાંજે કાનપુર અને રાત્રિના આઠ વાગ્યે લખનૌ પહોંચ્યો. અહીંયાં ગાડી બદલવી પડે છે. હું લખનૌથી રાત્રે સાડા નવ વાગ્યે નીકળ્યો, અને સવારે પાંચ વાગતાં બરેલી આવી પહોંચ્યો. કાઠગોદામ જવાની ગાડી ત્યાંથી સવારે સાડાસાત વાગ્યે નીકળે છે. ગાડીના છેલ્લા સ્ટેશન કાઠગોદામે હું બપોરે સાડા અગીયાર વાગ્યે પહોંચ્યો. એ પ્રમાણે મારો રેલ્વેનો પ્રવાસ પૂરો થયો. મુંબઇથી કાઠગોદામ સુધી બરોબર સુડતાળીશ કલાકનો પ્રવાસ થયો.

રેલ્વે સ્ટેશનની બહાર નીકળતાં જ બે મજુર (કુલી) અને એક ઘોડું ભાડે કર્યાં. મારે માયાવતી જવાનું હતું, પરન્તુ ત્યાં સુધીના કુલી અને ઘોડા ભાડે મળ્યા નહિ, તેથી મેં આલમોડા સુધી ભાડુતી ઘોડો અને કુલી લીધા. દુકાળને લીધે ઘણું ભાડું મારે આપવું પડ્યું. દરેક કુલીને દોઢ રૂપીયો અને ઘોડા માટે છ રૂપીયા દેવા પડ્યા. ઉપલી વ્યવસ્થા મેં કુલીનો મુકાદમ એટલે એક સરકારી નોકર જે સ્ટેશનપર હતો તેની મારફત

કરી હતી. કંઇ પણ ખાધા વિના પહાડ ચડવાની મેં શરૂઆત કરી. શુમારે સાંજે પાંચ વાગ્યે નવ માઈલ ઉપર ભીમતાલમાં મુકામ કર્યો. ત્યાં હું એક ભાડાની જગ્યામાં ઉતર્યો. આવી જગ્યાઓને હિન્દુસ્તાની ભાષામાં ડાકબંગલો કહે છે. માણસ દીઠ બે આના રોજનું ભાડું પડતું. તે વખતે સરકારી બંગલામાં સમાસ નહોતો અને ત્યાં રોજનો એક રૂપીયો ભાડું દેવું પડતું હતું.

ભીમતાલ એ પહાડોમાં પહેલો જ મુકામ. અઢી દિવસના સતત પ્રવાસથી હું જરા થાકી ગયો હતો. ભીમતાલમાં એક રાત રહ્યો. અહીંયાં ભીમતાલ નામનું એક મોટું સરોવર છે. મારા ધારવા પ્રમાણે આ સરોવરનો પરીઘ શુમારે અઢી માઈલ જેટલો હશે. ઉનાળો હોવાથી તળાવનો ઘણો ભાગ સૂકાઈ ગયો હતો. ભીમતાલ સરોવરની આસપાસ સરકારી અધિકારીઓના અને શ્રીમંત લોકોના થોડે થોડે અન્તરે બંગલાઓ છે. તળાવની આસપાસ સુન્દર સડક છે. યુરોપીયનો તેમજ શ્રીમંતો નૈનિતાલ તેમજ આલમોડા જતાં આ ઠેકાણે બબ્બે દિવસ રહે છે. ભીમતાલની વનશ્રી જોકે ઉત્તમ નથી, પણ સુંદર છે.

હિન્દુસ્તાની ડાકબંગલામાં ઉતરવાનો બંદોબસ્ત થયા પછી મારો કુલી રસોઇપાણીની વ્યવસ્થા કરવાના કામમાં લાગ્યો, અને હું ભીમતાલ સરોવરને કાંઠે ફરવાનો વિચાર કરી નીકળ્યો. સંધ્યાનો સમય હતો. ઠંડો પણ મંદ મંદ પવન વાવાની શરૂઆત થઇ ચુકી હતી. અઢી દિવસના પ્રવાસથી અને પેટમાં કંઇ નહિ હોવાથી મારું માથું થોડુંક દુઃખવા

લાગ્યું. શીત અને મન્દ પવનની લહેર આવવા લાગી. ચોમેર ડુંગર ઉપરના બંગલાઓમાંથી દીવાઓ દેખાવા લાગ્યા. સહેલ કરવા આવેલા લોકોનાં ટોળાં જળક્રીડા, વ્યાયામ વગેરે આનન્દની રમતો આટોપીને પોતપોતાને મુકામે જવા લાગ્યાં. થોડોક અંધકાર થવાથી જ્યાં ત્યાં શાન્ત થવા લાગ્યું. આ વખતે હું તળાવના એક નાનકડા પૂલ ઉપર ઘડીક આકાશ તરફ, ઘડીક માંહેના શાન્ત અને ગંભીર જલસમૂહ તરફ, તો ઘડીભર ચોમેરનાં પર્વતશિખરો તરફ જોતો ચાલતો હતો. આ વખતે મારૂં માથું દુઃખતું મટી ગયું હતું. અન્તઃકરણ પ્રસન્ન થવાથી મનમાં અને તેથી શરીરમાં હોંશીયારી જણાવા લાગી.

ભીમતાલમાં એક નાનકડું બજાર છે. ત્યાં શુમારે પંદર વીશ જુદી જુદી દુકાનો છે. આ બજારમાં કંદોઇઓ, અનાજ વેચવાવાળા અને કરીયાણું વેચવાવાળાઓની દુકાનો છે. ત્યાં એક તારઑફિસ પણ છે. ભીમતાલનું સમગ્ર સૌન્દર્ય જોતાં મનને અતિ આનન્દ થાય છે એમાં સંશય નહિ.

તપાસ કરતાં, માયાવતી જવાને મને એક ઘોડો મળ્યો. તેનું દશ રૂપીયા ભાડું પડ્યું. પહેલો ઘોડો અહીંથી પાછો મોકલ્યો. તેને ત્રણ રૂપીયા અગાઉથી આપ્યા હતા. અગાઉ અહીંના પહાડી લોક પ્રામાણિક હતા, પરન્તુ તે પ્રામાણિકપણું હાલમાં તેઓમાં જોવામાં આવતું નથી. ધોરણ પ્રમાણે નવ માઇલના ભાડાની રકમ દોઢ રૂપીયો હતી. બાકીનો દોઢ રૂપીયો માયાવતીને શિરનામે મને મોકલી દેવાને માટે તારા માલિકને કહેજે અને આ પત્ર તેને દેજે એમ મેં તે ઘોડા સાથેના નોકરને કહ્યું હતું; પણ આ બાકીની રકમ મને પાછી મળી નહિ.

બન્ને કુલીઓને એક એક રૂપીઓ વધારે દેવાનું કબૂલ કર્યુ અને બીજે દિવસે મળસ્કે ભીમતાલથી માયાવતી જવાને હું નીકળ્યો; અને સવારે નવ વાગે ધારી મુકામે પહોંચ્યો. ત્યાં ડાકબંગલો અને સરકારી વેપારીની દુકાન છે.

ધારીમાં હું આખો દિવસ રહ્યો નહિ. ભીમતાલ પેઠે અહીંયાં વસ્તી નથી. ડાકબંગલો એક ઉંચી ટેકરીને મથાળે આવેલો હોવાથી તે સુન્દર દેખાય છે. આ બંગલાની બહારના ઓટલા ઉપરથી સામે આવી રહેલાં ઝરણાં જોવાની અત્યન્ત મજા પડે છે. અહીંયાં એકાન્ત અનુભવાય છે. ત્યાં પહોંચ્યા પછી મારા કુલીઓ રસોઇની તૈયારી કરવા લાગ્યા અને હું જમવાની વાર હોવાથી સ્નાન વગેરે આટોપી બંગલાના ઓટલા પર પૂજા વગેરે કરવા બેઠો. એકાન્ત હોવાથી મને શાન્તિ થઇ. હિમાલયમાં કોઇ પણ સ્થળે જાઓ તો તે સ્થળને શોભાવે તેવી વનશ્રી નિઃસંદેહ હોય જ. તે જ પ્રમાણે અહીંયાં પણ વનશ્રી હતી. નિત્યકર્મ આટોપ્યા પછી મેં ભોજન કર્યું અને થોડીવાર આડે પડખે પડ્યો. આશરે બે ત્રણ કલાક વિશ્રાન્તિ લઈ મેં મારા કુલીને અહીંથી આગળ રવાના કર્યા. રાત્રિનો મુકામ મોરનૌલીએ કરવાનો હતો. ધારીથી મોરનૌલીનું જંગલ ઘણું જ ગીચ છે.

મોરનૌલી જતાં રસ્તામાં બે નદીઓ આવે છે; તે ઉપર ઝુલતા પુલ (hanging bridges) છે. ઉનાળો હોવાથી નદીમાં પાણી થોડું હતું તેથી અમે ફેરમાં ન જતાં ઉતરીને ગયા. ધારી છોડ્યા પછી તરત જ એક સીધી ચઢણ (ascent) આવે છે. કાઠગોદામ અને ભીમતાલ વચ્ચે જે ચઢણ છે તે કરતાં આ ચઢણ થોડીક નાની છે ખરી, પરન્તુ સીધી હોવાથી

ચઢતાં અતિ ત્રાસ પડે છે. તેથી હું મારો ઘોડો ધીમે ધીમે ચલાવતો હતો અને વચ્ચે ગીચ અને શીતળ છાયા નીચે કેટ-લીક વાર ઉભો રાખતો હતો. રસ્તામાં મારી સાથે કોઈ વાત કરનારૂં નહોતું અને મને તેની જરૂર પણ લાગી નહિ. હું મારી પોતાની જાતે જ આનન્દ કરતો જતો હતો.

મોરનૌલીનો ઘાટ ચડીને શુમારે સૂર્યાસ્ત સમયે હું અરણ્યમાં દાખલ થયો. ડાકબંગલો ત્રણ ચાર માઇલ ઉપર હતો. રાત અંધારી હતી, સર્વત્ર અંધકાર હતો. થોડી વારમાં એકાએક આકાશ કાળાં વાદળાંથી છવાઇ ગયું; પછી શું પૂછવું ? એટલું અંધારૂં થયું કે નજીકની વસ્તુ પણ દેખાય નહિ. શુમારે આઠ વાગે વરસાદ પડવાની શરૂઆત થઇ. મેઘની ગર્જના થવા લાગી. વચ્ચે વચ્ચે આકાશમાં વિજળીના ચમકારા થતા અને તે પછી તરત જ ભયંકર ગડગડાટ થતો. મેઘની ગર્જના, વિજળીના ચમકારા અને વરસાદની ધારાઓના અવાજથી આખું જંગલ ગાજી ઉઠયું. એકાદ બે વખત વાઘનું ઘુરકવું અને હરણની ચીસો પણ સંભળાઇ. આ ઉપરાંત અરણ્યના વૃક્ષોપર કિર્ર્ર્ર અવાજ કરનારાં જીવડાં, તેઓના કર્કશ શબ્દો ભયંકર રાત્રિને વધારે ભયંકર કરતા હતા. અધૂરામાં પૂરૂં ટાઢ કહે મારૂં જ કામ.

મોરનૌલીના ગીચ જંગલમાં આવી રાત્રે ઘોડા ઉપર બેસી હું ધીમે ધીમે જતો હતો. મારા કુલીઓ અગાઉથી રવાના થયેલા હોવાથી આગળ ગયા હતા. મારો ઘોડાવાળો એક પંદર સોળ વર્ષની ઉમ્મરનો નાનો છોકરો હતો. તેને તે જંગલની માહિતી પણ નહોતી. હું ધીમે ધીમે ઘોડો ચલાવતો

હતો અને ઘોડાવાળો વિજળીના પ્રકાશમાં રસ્તો જોઇ ધીમે ધીમે ઘોડાની આગળ ચાલતો હતો. ઘોડાવાળો ઉમ્મરે જો કે નાનો હતો, પરન્તુ હોંશીઆર અને ધૈર્યવાન હતો. તે ઘોડાની લગામ પકડીને ચાલતો હતો. હું અને ઘોડો વરસાદથી તદ્દન પલળી ગયા હતા. ઠંડીથી શરીરમાં ધ્રૂજ છુટી, પણ ઉપાય શો? તે જ સ્થિતિમાં ચાલતાં ચાલતાં નવ સાડા નવ વાગે અમે ડાક બંગલા પાસે આવી પહોંચ્યા. રસ્તે મારા મનમાં અસંખ્ય વિચારો આવતા હતા. વરસાદ ઝપાટામાં આવ્યો તે વખતે બે ત્રણ ક્ષણ તો મને કંઇ સૂઝયું જ નહિ. હું ગભરાઈ ગયો હતો. પરન્તુ પછી હું સાવધ થયો અને શ્રી સદ્દગુરુચરણારવિંદનું સ્મરણ કરી મન સ્થિર કર્યું. ડાકબંગલા પાસે જઇ જોઉં છું તો સઘળો જુદો જ પ્રકાર. જ્યાં ત્યાં તાપણીઓ દેખાવા લાગી. માણસોની ગર્દી હતી. ડાકબંગલો, તબેલો, સરકારી વેપારીની દુકાન અને તેની ખાનગી ઝુંપડી આ સર્વ ઠેકાણે માણસો વ્યાપી વળેલાં હતાં. રાત્રિ ગાળવાને એક તસુભર પણ જગા મળે નહિ. હું કુલીને બોલાવવા લાગ્યો. તેઓ અંધારામાં એક ઝાડ નીચે વરસાદથી ભીંજાયેલા અને ઠંડીથી ધ્રૂજતા મારી રાહ જોતા બેઠા હતા. બે કલાક સુધી હું એમ ને એમ જ વરસાદમાં ઉભો રહ્યો. ખાવાપીવાનું સઘળું બંધ ! તે વખતે આ સ્થળે ડેપ્યુટી કમીશનર સાહેબનો મુકામ થયેલો હતો, તેથી ઉપર પ્રમાણે વરસાદમાં ઉભા રહેવાનો અને ભૂખ્યા રહેવાનો વખત આવ્યો હતો. છેવટે શિરસ્તેદાર સાહેબને દયા આવવાથી તેમણે એક ઝુંપડીમાં એક ખુણામાં બેસી શકાય તેટલી જગા મને અપાવી, અને પીવાને થોડુંક દૂધ આપ્યું. આખી રાત બેસીને ગાળી. ભૂખ્યા તો રહેવું જ પડયું. વરસાદ આખી રાત પડયો.

મોરનૌલીનો ઘાટ આઠ હજાર ફુટ ઉંચો છે, તેથી ત્યાં ઠંડી ઘણી રહે છે. ત્યાં ઝાડી અતિશય ગીચ છે, વ્યાઘ્રાદિ હિંસક પશુની અત્યન્ત બીક છે. યુરોપીયનો અહીંયાં શિકાર માટે વારંવાર આવે છે તેથી મુસાફરી બંગલાઓ ઘણે ભાગે ખાલી રહેતા નથી, અને ઉતરવાને અન્ય સ્થળ નહિ હોવાથી બીજા મુસાફરોને અત્યન્ત મુશ્કેલી નડે છે. અહીંયાં અરણ્યની શોભા દેખાય છે. દેવદારુ, પાઇન, ઓક વગેરે વૃક્ષનું આ અરણ્ય છે. છોડો (Shrubs) મોટા જથ્થામાં હોવાથી જ્યાં ત્યાં લીલુંછમ દેખાય છે. અહીંયાં પાણી દૂરની એક ઉંડી ગુફામાંથી લાવવું પડે છે.

મોરનૌલીમાં મને પહેલું જ દુઃખ પડયું તે વખતે મને લાગ્યું કે ભવિષ્યનાં સંકટોની કલ્પના થવા માટે આ વાદળ ઉત્પન્ન થયું હશે. ખરા ઉનાળામાં પહેલાં કાંઇ પણ ચિહ્ન દેખાયા વિના એકદમ વર્ષા ઋતુનાં ચિહ્નો થઈ એકાએક ભયંકર તોફાન થવું અને તેમાં મારું સપડાવું તેનો ભાવાર્થ શો ? ઇશ્વરની જ ઇચ્છા હશે કે હું ભાવિ સંકટને સહન કરી શકું અને ધૈર્ય છોડું નહિ. અસ્તુ.

મોરનૌલીથી મળસકે જ અમે નીકળવાનો વિચાર કર્યો હતો, અને તે પ્રમાણે અમે પાંચ વાગે ચાલવા લાગ્યા. શુમારે આઠ માઇલ ઉપર દેવીધુરા નામના સ્થળે જમવાની વખતે અમારે પહોંચવાનું હતું. પાંચ છ માઇલનો ઢાળ હું જલદીથી ઉતરી ગયો. સામે દેવીધુરાની ચઢણ આવી, તે ચઢીને શુમારે દશ વાગે અમે મુકામે પહોંચ્યા. ત્યાં એક દેવદારુ વૃક્ષ નીચે અમે ખાવાપીવા માટે મુકામ કર્યો. તે વર્ષ દુકાળનું હોવાથી પાણીની ઘણી તંગી હતી.

રસ્તામાં પાણી મેળવવા માટે ઘણો શ્રમ પડયો. આ સમયે કમાઉન પરગણામાં દુષ્કાળ હતો. સર્વત્ર પાક નિષ્ફળ ગયો હતો તેથી ચોમેર ઉજડ અને વેરાન દેખાતું હતું.

જમતી વખતે પણ અમને ઘણી મુશ્કેલી પડી. જમવા બેઠા એટલામાં વંટોળીયો છુટયો. હવે કરવું શું? સર્વ ભોજનમાં ધૂળ પડી. ખીચડી અને ઘીનું ઠેકાણું રહ્યું નહિ. જેમ તેમ કરીને બે ચાર કોળીયા ખાધા અને જમવું આટોપ્યું.

દેવીધુરામાં એક જુનું દેવીનું મંદિર છે. અહીંયાં દર વર્ષે મોટી જાત્રા ભરાય છે. અહીં ત્રણચાર વાણીયાની દુકાનો છે. સરકારી કમીશનર સાહેબની સવારી ત્યાં પણ આવી હતી. બે વાગ્યાને શુમારે ઘોડાવાળાને ઘોડા તૈયાર કરવાનું કહ્યું હતું. નીકળતી વખતે સાહેબ બહાદુરની સવારી આગળ કયાં સુધી જવાની છે તેની તપાસ કરી તો માલમ પડ્યું કે સવારી અહીંથી જ આલમોડા પાછી જશે. આ બાતમી સાંભળી મને અત્યન્ત આનન્દ થયો, કારણકે હવે મને લાગ્યું કે આગળના મુકામે ડાકબંગલાના ઓટલા ઉપર સુવાની જગા મળશે.

ધુનાઘાટ સંધ્યાકાળે પહોંચવાનું હતું. આ પડાવ દેવીધુરાથી છ સાત માઇલ દૂર છે. મને રસ્તાની ખબર હોવાથી ઘોડાવાળાને કુલી સાથે મરજી પડે તો નિરાંતે આવવાનું કહી મેં ઘોડો જોરથી ચલાવ્યો. ઘોડો સારો હતો. એકદમ ચઢણ ચડી ગયા પછી ડુંગરની સપાટી આવી. શુમારે ત્રણ વાગ્યા હતા. આકાશમાં વચ્ચે વચ્ચે વાદળાં થતાં હતાં

તેથી ગરમી સખ્ત નહોતી. ઠંડો અને મન્દમન્દ વાયુ વાવાની શરૂઆત થઈ. આ ડુંગરાની સપાટી ઉપર રસ્તાની બન્ને બાજુએ વૃક્ષોની સીધી હાર હોવાથી આંખને આનન્દ થતો હતો. એકન્દર પરિસ્થિતિ અનુકૂળ જોઇને મેં મારો ઘોડો ધીમેથી ચલાવ્યો. ઘોડાને પણ આ ડુંગરાની સપાટી પર આનન્દ થતો હોય એમ દેખાતું હતું. તે પોતાના બન્ને કાન ટટાર ઉંચા કરી, ડોક વાંકી કરી, લગામ ચાવતો, ખુંખારતો, ધીમે ધીમે ટાંપ નાખતો જરા મસ્તીમાં ચાલવા લાગ્યો. લાંબા અને ઘાટા વાળની પૂંછડી ચમરીની પેઠે ટટાર ઉભી કરી અક્કડાઇમાં ચાલતો હતો; હું મારા મન સાથે વિચાર કરતો અને શૂન્ય દૃષ્ટિથી સામેનાં પર્વતશિખરો તરફ જોતો ચાલ્યો જતો હતો.

માનસ સરોવર અને કૈલાસ એ સિવાય મારો બીજો વિષય-જ નહોતો. કયારે માયાવતી પહોંચીશ એમ થયા કરતું હતું. ધુનાઘાટ પહોંચવાના રસ્તામાં સાગનાં વૃક્ષોનું એક મોટું અરણ્ય છે, અને તેમાં થઇને રસ્તો જાય છે. તે અરણ્યમાં પેસતાં જ મને એકદમ શાન્તિ અને ગંભીરતા જણાઇ. ઘોડો પણ મનસ્વીપણે ધીરે ધીરે ચાલતો હતો તેથી ત્યાં જ સાંજ પડી. ધુનાઘાટ ત્યાંથી એક ગાઉ દૂર હતું. આ અરણ્યમાં વાંકાચૂકા ચાલવું પડે છે. આવા જ એક વાંકમાં હું ચાલતો હતો તેવામાં ઘોડો એકદમ ઉભો રહ્યો. મારી દૃષ્ટિ સામે ગઈ. ત્યાં મને એક મનુષ્યની આકૃતિ જણાઇ. ઘોડો સહેજ ચમકવા લાગ્યો. પ્રથમ તો મારા મનમાં પિશાચની કલ્પના ઉત્પન્ન થઇ અને મન થોડુંક અસ્થિર પણ થયું. આ જગ્યાએ પિશાચો

રહે છે એવું પ્રસિદ્ધ છે. થોડી વાર પછી મેં સારી રીતે નિહાળીને જોયું તો તે બળેલા સાગના વૃક્ષનું ઠુંઠું છે એમ માલુમ પડ્યું.

ધુનાઘાટના ડાકબંગલામાં સાંજરે પહોંચ્યો. ઘોડા ઉપરનું જીન ઉતાર્યું, ઘોડાને જરા થાબડી ઘાસ વગેરે નીર્યું અને કુલીની રાહ જોતો ઓસરી પર બેઠો. આશરે અર્ધો કલાક પછી ઘોડાવાળો અને કુલી બન્ને આવ્યા. ભોજન વગેરેથી પરવારી મારા નોકરો તબેલામાં સ્વસ્થ થઇ સૂઇ ગયા. મને ઉંઘ ન આવી તેથી પરશાળમાં આમતેમ ફરવા લાગ્યો. ઠંડો પવન ધીમે ધીમે વાતો હતો. એ સમય રાત્રિના દશ અગીયારનો હોવાથી ચોમેર શાન્તિનું સામ્રાજ્ય પ્રસર્યુ હતું. હું પરશાળમાંથી બહાર આવ્યો.

એ રાત્રિ મને બહુ જ રમણીય લાગી હતી. આકાશમાં ચન્દ્રમા સ્વચ્છ પ્રકાશમાન હોઇ ચાંદની શુભ્ર હતી; આકાશ તરફ જ્યાં જોઈયે ત્યાં તેજઃપુંજ તારાઓ ચળકતા હતા. બંગલાની સામે આશરે વીશ હાથ છેટે એક તૂટેલી ભેખડ હતી, તે ઉપરથી સામેની ખીણનો દેખાવ બહુ જ સુંદર દેખાતો હતો. એકંદર તે અજવાળી રાતનો મનોહર દેખાવ જોઇને, પ્રશાન્ત સમયે મારૂં મન બહુ જ પ્રસન્ન થયું. રાત્રે દોઢ બે વાગ્યા સુધી હું આનન્દસાગરમાં તરતો હતો. એકાન્તમાં બેસીને સૃષ્ટિ અને પરમેશ્વર સંબંધી વિચાર કરવાનો જેઓને અભ્યાસ હશે તેને જ તે આનન્દની કલ્પના આવી શકશે. આ રાત્રે મેં ફક્ત એક બે કલાક જ નિદ્રા લીધી હશે.

ધુનાઘાટ ઉપર સરકારી વાણીયાની દુકાન છે; ડાકબંગલો પણ બહુ રમણીય સ્થળે બાંધેલો છે.

સવારે ચાર વાગે મેં નોકરને જગાડ્યા અને શૌચાદિથી પરવારી પાંચ વાગે અમે ધુનાઘાટથી માયાવતી જવા નીકળ્યા. ચંપાવતી થઇને હું માયાવતી ગયો હતો. એ રસ્તે આશરે બે ગાઉનો ફેર ખાવો પડે છે. વચલી કેડી અરણ્યમાં થઇને જતી હતી, અને એ વખતે એ રસ્તે ગયો હોત તો ભૂલો પડત એમ માયાવતી ગયા પછી મને જણાયું. માયાવતી અદ્વૈતાશ્રમમાં હું ચોથે દિવસે બપોરે બાર વાગે પહોંચ્યો.

મુંબઇ છોડ્યા પછી માયાવતી આવતાં સાત દિવસનો સતત પ્રવાસ કરવો પડ્યો. અદ્વૈતાશ્રમમાં મારો એક માસનો મુકામ હતો. આગળના પ્રવાસ સંબંધે માહિતી મળે તો મેળવવી અને થોડા દિવસ સ્વસ્થ થઇ એકાન્તમાં વિશ્રાન્તિ લેવી એવા હેતુથી મેં માયાવતી એક માસ રહેવાનું ઠરાવ્યું. હું આ પહેલાં એક વાર માયાવતી ગયો હતો.

બપોરે બાર વાગતાં જ્યારે આશ્રમમાં પહોંચ્યો ત્યારે મારા પરિચયમાંનું કોઈ ત્યાં જણાયું નહિ. આશ્રમમાં પેસતાં જ્યાંત્યાં અવ્યવસ્થા મારી નજરે પડી. સિવાય જ્યાં જોઉં ત્યાં ઉદાસીનતા જણાતી હતી. આગળ કૅપ્ટન સેવીયર સાહેબના વખતમાં આ સંસ્થાની વ્યવસ્થા સારી હતી એવું કહેવાય છે. હું જ્યારે પહેલાં અહીં આવેલો ત્યારે કૈલાસવાસી સ્વામી સ્વરૂપાનન્દ (આ સ્વામી ૧૯૦૬માં સમાધિસ્થ થયા છે.) આ આશ્રમના અધ્યક્ષ હતા. ત્યારે પણ વ્યવસ્થા સારી હતી. તે વખતની અને આજની સ્થિતિમાં મને આસમાનજમીનનું અંતર જણાયું! આવી અવ્યવસ્થા જોઇને મારૂં મન જરા ખિન્ન થયું. કોઈ ગૃહસ્થને કેટલાક દિવસ એકાન્તમાં રહી પરમાર્થ સાધવાની ઇચ્છા

જાય તો તેમને રહેવાની અને જમવાની સગવડ આ આશ્રમમાં કરેલી છે. તે બદલ માણસ દીઠ માસિક વીશ રૂપીયા લે છે. હાલ વીશને બદલે પચીશ રૂપીયા કરેલા છે. સહકુટુમ્બ રહી શકાય એવી પણ અહીં યોજના કરેલી છે. પરન્તુ તેવી રીતે ઘણુંખરૂં અહીં કોઇ આવતું નથી.

માયાવતી એટલે પહાડોની શ્રેણી. આ પહાડ કમાઉન પરગણામાં પૂર્વ તરફ રેલ્વેથી આશરે પોણોસો માઇલ દૂર આવેલો છે. સડક સારી છે. આ પહાડની ઉંચાઇ સાત હજાર ફુટ છે. આ આખા પરગણામાં આવું બીજું રમણીય સ્થળ નથી. આ પહાડને મથાળે અદ્વૈતાશ્રમ નામે અતિ રમ્ય આશ્રમ છે. ત્યાંનું પાણી પણ શીતળ અને પાચક છે. કૈલાસવાસી પ્રસિદ્ધ સ્વામી વિવેકાનન્દે આ આશ્રમ આ સ્થળે સ્થાપ્યો હતો. આ સ્થળ એકાન્તમાં આવેલું હોવાથી યોગાભ્યાસ કરવાને ઘણું અનુકૂળ છે. આ પહાડ ઉપર ઓક, રોડન્ડળ, દેવદાર, પાઇન અને સાગ વગેરે વૃક્ષોનું મોટું અને સુન્દર અરણ્ય છે. તે આશરે ત્રણ ચાર માઇલમાં છે. પંદરથી વીશ હજાર રૂપીયા ખર્ચી આ રમ્ય સ્થાન સ્વામી શ્રી વિવેકાનન્દે તૈયાર કરાવ્યું હતું. સ્વામીજીના યુરોપીયન શિષ્ય કૅપ્ટન સેવીયરે આ કાર્યમાં ઘણો ભાગ લીધો હતો. આ ગૃહસ્થ છેવટે આ જ આશ્રમમાં પરલોકવાસી થયા. હાલ (ઇ. સ. ૧૯૦૮) માં તેમનાં વૃદ્ધ પત્ની આ આશ્રમમાં રહે છે.

અદ્વૈતાશ્રમ ઠીક પહાડની ટોચ ઉપર છે. આશરે ચારસો પાંચસો ફુટ નીચે એક શિખર ઉપર એક સુન્દર નાનકડો બંગલો છે. તેનું નામ 'કુટીર' રાખવામાં આવ્યું છે. આ બંગલાના છજામાંથી સૃષ્ટિસૌન્દર્ય ઘણું જ સારૂં

દેખાય છે. એ જ શિખર ઉપર આશરે પચાસ ફુટ નીચે એક ત્રીજો બંગલો છે. તેની પાસે એક ગૌશાળા પણ બાંધેલી છે. એ જ બંગલાની પાછળ શાકભાજીની એક નાનકડી વાડી છે, અને તેમાં જુદાં જુદાં ફુલઝાડો છે. વાડીની વનસ્પતિ ઘણીખરી વિલાયતી છે. માયાવતી પહાડ ઉપર સહેલ કરવા માટે અરણ્યમાં રસ્તાઓ બાંધવામાં આવ્યા છે અને ઠેકાણે ઠેકાણે વિશ્રાન્તિ સારૂ ઝાડ નીચે સાદા બાંકડા રાખેલા છે. સારાંશ આ સ્થળ ઘણું જ રમ્ય અને સુન્દર છે.

અદ્વૈતાશ્રમમાંથી 'પ્રબુદ્ધ ભારત' નામનું માસિક અંગ્રેજી ભાષામાં બહાર પડે છે. આ આશ્રમમાં એક નાનકડું પુસ્તકાલય છે. ત્યાં અંગ્રેજી માસિકો અને વર્તમાનપત્રો વાંચવા મળે છે. આ જગ્યાએ એક બે સંન્યાસી (૧૯૦૮માં) અને બે બ્રહ્મચારીઓ છે. એક અમેરિકન તરુણ ગૃહસ્થ પણ છે. તેણે યોગદીક્ષા લીધી છે. આશ્રમમાં નોકરચાકર મળી આશરે વીશ માણસો રહે છે. આસપાસ ત્રણ ચાર માઇલમાં એક પણ ગામડું ન હોવાથી લોકોનો ઘોંઘાટ નથી. ત્રણ માઇલ પર 'લોહાઘાટ' નામે એક ગામડું છે ત્યાં પોસ્ટ ઑફિસ છે. માયાવતીથી લોહાઘાટ સુધી ટપાલ લઇ જનાર લાવનાર એક માણસ રહેતો હોવાથી હમેશ પત્રવ્યવહાર કરવાને કશી અડચણ પડતી નથી.

અદ્વૈતાશ્રમ જે પહાડની ટોચ ઉપર છે તે પહાડની ત્રણ બાજુએ ઉંચા ડુંગરો છે. માત્ર ઉત્તર તરફ મેદાન છે તેથી તે તરફ દૂર સુધી નજર પહોંચે છે. આશ્રમની બહાર ચોમેર થોડીક ખુલી જગ્યા છે. અહીં ઉભા રહી

દૃષ્ટિ ફેરવતાં બહુ આનન્દ થાય છે. ઉત્તર તરફની ખીણ તરફ દૂર દૂર જોતાં લીલાં તૃણાંકુરોથી આચ્છાદિત નાની નાની ટેકરીઓ નેત્રોને સન્તોષ આપે છે. તેની પેલીમેર પૂર્વપશ્ચિમ અર્ધચન્દ્રાકારે વિસ્તરેલી હિમાચ્છાદિત પર્વતશિખરોની શ્રેણી આંખને અતિ આનન્દ આપે છે. જ્યાં જોઇયે ત્યાં સર્વત્ર લીલું, લીલું અને લીલું અરણ્ય. તેની પેલીમેર ડુંગરોની હાર આવેલી છે. કોઇ કોઇ વાર વાદળાં એટલાં બધાં નજીક આવે છે કે મનુષ્ય વાદળમાં અદૃશ્ય થઈ જાય છે. કોઈ કોઇ વાર આપણે વાદળાંથી ઉપર રહીયે છીયે અને વાદળાં પહાડની મધ્ય રેખામાં થઇને આમ-તેમ દોડતાં જણાય છે. રાત્રે જંગલી જનાવરોના અવાજો સંભળાય છે. અહીંનું પ્રાતઃકાળ અને સાયંકાળનું સૌન્દર્ય અદ્વિતીય છે.

હું માયાવતી હતો ત્યારે એકવાર કરા પડ્યા હતા. તે વખતની શોભા તો અનિર્વચનીય જ. જ્યાં ત્યાં શુભ્ર જમીન, ઝાડ લીલાંછમ અને તાજાં દેખાતાં હતાં. ચોમેર શાન્તિનું પૂર્ણ સામ્રાજ્ય હતું. માત્ર કોઇવાર વનનાં પક્ષી-ઓના મધુર શબ્દો એ શાન્તિનો ભંગ કરતા. આ રમ્ય દેખાવ જોઇને મારૂં ચિત્ત એકદમ એકાગ્ર અને તલ્લીન બન્યું.

હું માયાવતી હતો તે દરમીયાન મારો સમય બહુ જ આનન્દમાં વ્યતીત થતો. ઘણોખરો વખત હું અરણ્યમાં જ ગાળતો. થોડો વખત એકાદ દેવદારના ઝાડ નીચે બેસતો તો થોડો વખત વનમાં આમતેમ ગાતો ગાતો ફર્યા કરતો. ડુંગરાની તળેટીમાં વહેતી એકાદી નાનકડી નદીને કાંઠે એકાદા પત્થર પર બેસી એકાંતમાં વનશ્રીનું અવલોકન કરતાં હું મારાં

નેત્રનું સાફલ્ય કરતો કરતો પ્રભુધ્યાનમાં કલાકના કલાક ગાળતો.

આ આશ્રમના લોકોમાં હું બહુ ભળતો નહિ, કારણકે મને ગપ્પાં મારવાને ફુરસદ મળતી નહિ. રાત્રે ભોજન કર્યા પછી પદર વીશ મિનિટ હું વાચનાલયમાં તેઓની સાથે વાતચિત કરતો, અને સાંજે અરણ્યમાં ભટકતાં મિસિસ સેવીયર મળતાં તો તેની સાથે કેટલીક વખત વાતચિત કરતો હતો. મને એકાન્ત બહુ જ પ્રિય હતો તેથી આશ્રમના સંન્યાસીઓની સાથે મારો વખત ભાગ્યે જ જતો. એકાન્ત-વાસ માટે જ મેં માયાવતીમાં મુદ્દામ મુકામ રાખ્યો હતો.

મુંબઈથી માયાવતી સુધીના પ્રવાસમાં હું બહુ હેરાન થયો નથી. કાઠગોદામથી માયાવતી સુધી પહાડો અને અરણ્યો છે પણ રસ્તો રાહદારીનો અને સડક જેવો હોવાથી તેમજ પ્રત્યેક મુકામે ડાકબંગલો અને વેપારીની દુકાન હોવાથી. જોકે મેં સાત દિવસ સતત પ્રવાસ કર્યો તો પણ મને કંઇ ખાસ ત્રાસ નહિ થતાં હું સુખરૂપ માયાવતી પહોંચ્યો. અદ્વૈતાશ્રમમાં હું એક માસ રહ્યો તેટલા વખતમાં માનસ સરોવર અને કૈલાસ જવા માટે જે જે સામગ્રી જોઇયે તેનો સંગ્રહ કરવા લાગ્યો. બધું ધીરે ધીરે મળી આવ્યું.

અહીં એક વાત કહેવાની છે કે પશ્ચિમ તિબેટમાં જવાનો મારો આ પહેલો જ પ્રસંગ હોવાથી મને તે તરફની કોઈ જાતની ખબર નહોતી અને જેટલી મળી શકી તેટલી બરાબર નહોતી, તેથી મેં ભૂલો ઘણી કરી અને એકન્દર

ખર્ચ પણ વધારે થયો. દાખલા તરીકે મેં જે કુલીને નોકર તરીકે રાખ્યા હતા તેઓ કમાઉન પરગણાના હતા. એકને હું દર માસે અગીયાર રૂપીયા અને બીજાને આઠ રૂપીયા પગાર તરીકે આપતો. મારે ગર્બિયાંગ સુધી જ તેમને લેવા જોઈતા હતા. ગર્બિયાંગ પછી તિબેટમાં આગળ જતાં એ કુલીઓ નકામા થઈ પડે છે.

રસોઇ કરવા માટે એક દેશી માણસ સાથે રાખીયે તો બસ. બિસ્કિટ, ઠારેલું દૂધ (Condensed Milk), મીણ-બત્તી વગેરે ચીજો મારા એક પરમ પ્રિય મિત્રે (રામ એજ-ન્સીના માલિકે) મુંબઇથી ટપાલ દ્વારા મોકલી હતી, તે મને માયાવતીમાં મળી. હિમાલયમાં પ્રવાસ કરનારે સાથે ઘણાં ગરમ કપડાં રાખવાની જરૂર છે. એ પ્રમાણે મેં પણ ગરમ કપડાં લીધાં હતાં હું એક ઉપર એક એમ પાંચ કપડાં પહેરતો અને તે ઉપર કફની નાંખતો. પગમાં ગરમ કપડાંની સુરવાળ પહેરતો અને ઘુંટણની નીચે લશ્કરી સિપાઇઓ જેવા ગરમ કપડાના પટ્ટા (Bandages) વીંટી લેતો. પગમાં થોડા દિવસ બૂટ પણ પહેર્યાં હતાં. મારાં કપડાં બહુ જાડાં અને ગરમ હતાં. હું માથે કાંઇ પહેરતો નહિ. માથે કપાળ-પટ્ટીની ગરમ ટોપી પહેરી તે પર ફેંટો અથવા રૂમાલ બાંધી લેવાથી ટાઢથી રક્ષણ થતું. પગે બૅન્ડેજીસ બાંધતો તેથી મોટા મોટા પહાડો ચડતી ઉતરતી વખતે બહુ હેરાન-ગતી ન થતી. બરફ પર પડતાં સૂર્યનાં કિરણથી સર્વત્ર અસહ્ય તેજ ફેલાતું. આંખોને હરકત ન પહોંચે એટલા માટે મેં આસમાની રંગનાં ચશ્માં સાથે લીધાં હતાં. તેનો ઉપયોગ કરવાની માત્ર એક જ વાર જરૂર પડી હતી. એ ઉપરાંત

મારી પાસે એક નાનકડું દુરબીન (બાયનોક્યુલર). અને એક ઘડીઆળ હતાં. આ બન્ને વસ્તુઓ મને આગળ જતાં બહુ ઉપયોગી થઇ પડી.

માયાવતીના સંન્યાસીઓ અને બીજા માણસો મને કહેવા લાગ્યા કે તમે જે પ્રવાસ કરવા ધારણા રાખો છો તે કામ બહુ કઠણ છે; તમારા શરીરનો બાંધો બહુ નબળો હોવાથી તમે આખો હિમાલય કેવી રીતે ઓળંગશો તેની અમને બહુ ચિન્તા રહે છે વગેરે વગેરે. હું તેમને એક જ ઉત્તર આપતો: "मैं सद्गुरुका बच्चा, कभी नहि हूं गा दिलका कच्चा"

જે દિવસે નીકળવાનું હતું તેની આગલી રાત્રે હું ધ્યાનસ્થ બેઠો. ધ્યાનમાંથી ઉઠ્યા પછી મારામાં ઘણી હોશીયારી આવી. આ એક હિમાલય તો શું પણ એવા લાખો હિમાલય હોય તોપણ મારૂં ધ્યેય સાધવા માટે તે સઘળાને ઓળંગી જવા મારામાં સામર્થ્ય છે એમ મને લાગ્યું. આત્મનિષ્ઠા, ઉત્કટ ઇચ્છા, બ્રહ્મચર્ય, શ્રી સદ્ગુરુ-ચરણોમાં નિસ્સીમ પ્રેમ અને તેથી આવેલું ગાંડપણ વગેરે કારણોથી મને મારા દેહની જરા પણ પરવા રહી નહિ. મારૂં શરીર અશક્ત હતું, પણ મન સશક્ત છે એમ મારી પૂર્ણ ખાત્રી હતી. ધ્યેય સાધ્ય થયા સિવાય પાછું ન ફરવું એવો મેં દૃઢ નિશ્ચય કર્યો હતો. જેને જેને કાગળ-પત્રો લખવા હતા તેને લખ્યા અને કલમ નીચે મુકી, તે ફરી ચાર પાંચ માહને હાથમાં લેવાનો પ્રસંગ શ્રીનારાયણ કૃપાથી આવ્યો.

બીજે દિવસે સવારે બે કુલી અને હું માયાવતીથી શ્રી કૈલાસ અને માનસ સરોવર જવા માટે નીકળ્યા. મારા કુલીઓ તે દેશના બ્રાહ્મણો હતા. તે પૈકી એક તિબેટી (હૂણ ભાષા) ઠીક જાણતો હતો. માયાવતીથી ગર્બિયાંગ શુમારે સવાસો માઇલ દૂર છે. આશરે દશ દશ માઈલને અંતરે મુકામ કરવાનાં સ્થળો છે.

ગર્બિયાંગ પહોંચતાં મને પંદર દિવસ લાગ્યા. કૈલાસ અને માનસ સરોવર સુધી ઇચ્છા હોય તો ઘોડે પણ મુસાફરી કરી શકાય છે; ફક્ત પૈસા જોઇયે. મેં તો આખો પ્રવાસ પગે ચાલીને જ કર્યો. શ્રીસદ્ગુરુ મહારાજનું ચિંતવન કરી પ્રવાસનો આરંભ કર્યો. બપોરે એક વાગતાને શુમારે છીડા મુકામે પહોંચ્યો. હું તે દિવસ તેર માઈલ ચાલ્યો. છીડા બહુ ગરમ છે. ત્યાંનું પાણી પણ સારૂં નથી. ત્યાં ડાકબંગલો અને વેપારીની દુકાન છે.

મારા કુલીઓનો વિચાર માયાવતીથી સાત માઈલ પર જ મુકામ કરવાનો હતો, પણ હું માયાવતીથી નીકળ્યો તે સીધો છીડા આવીને અટક્યો. રસ્તામાં લોહાઘાટમાં માત્ર ટપાલમાં કાગળો નાંખવા અને પોસ્ટ માસ્તરને મારૂં શરનામું વગેરે આપવા પંદર વીશ મિનિટ ખોટી થયો હતો. જેમ તેમ કરી મારા કુલીઓ છીડા આવી પહોંચ્યા. આ વખતના કુલીઓ હોશીયાર, ચાલાક અને હિંમતવાળા નહોતા. તેઓ બીચારા કુલીઓ એટલે ખરેખરા સામાન ઉપાડનાર મજુર જ હતા. ગર્બિયાંગ સુધી તેઓ મારી સાથે તો કોઇ દિવસ ચાલ્યા જ ન હતા. હું એકલો જ મારા વિચારમાં આગળ ચાલ્યો જતો. શ્વાસ નિરોધ કરતાં

આવડતો હોવાથી પહાડ ચડતી કે ઉતરતી વેળા મને કોઇ વખત દમ ચડયો ન હતો. હું બહુ ઉતાવળે તેમજ બહુ ધીમે પણ ચાલતો ન હતો. શ્વાસોચ્છ્વાસના પ્રમાણુ પર હમેશાં મારો પગ ઉપડતો. મારા કુલીઓ એક ચઢણ ચડી રહે એટલે અર્ધો કલાક વિશ્રાંતિ લેતા. ચાલતી વખતે રસ્તામાં હું કદી પણ પાણી ન પીતો અને ખાતો પણ નહિ, અને તેમ કરવાથી મારા નળ પુલી કદી પેટમાં દુઃખવા પામ્યું નથી. ટુંકમાં મને ઝાઝી મુશ્કેલી નડી નહિ.

પ્રવાસમાં મને હરકત ન પડી કે મારા હાલહવાલ ન થયા એમ કહેવાનો અર્થ એટલો જ કે મારા મનને કદી પણ દુઃખદાયક કશું લાગ્યું નથી. મારૂં લક્ષ કેવળ મારા ધ્યેય તરફ જ હતું. હું તેની પાછળ ગાંડો થયો હતો.

છીડાના ડાકબંગલાની પરશાળમાં અમે મુકામ કર્યો. પાસેના જ એક પાઇનના ઝાડ તળે મારા માણસોએ રસોઇ વગેરેની વ્યવસ્થા કરી. અહીં માખીઓ ઘણી જ હતી. જમતી વખતે એટલી ધાસ્તી લાગતી કે જમતાં પેટમાં માખી જશે કે શું ! અમારા શરીર પર અને બીજા સર્વ પદાર્થો પર એટલી બધી માખી હતી કે અમે બધા કાળા દેખાવા લાગ્યા. હિમાલયમાં પહેલવહેલાં અહીં જ મારી નજરે આંબા પડયા. ભાવિસુખના વિચારતરંગમાં એક ઝાડ તળે વ્યાઘ્રચર્મ પર હું આખો દિવસ પડયો રહ્યો. આગળના પ્રવાસ સમ્બન્ધે નોકરો સાથે વચ્ચે વચ્ચે વાતચિત કરતો હતો.

રાત્રે અમે પરશાળમાં સૂતા. આખો દિવસ મહેનત પડેલી હોવાથી રાત્રે ગાઢ નિદ્રા આવી. મધ્ય રાત્રિને શુમારે મેં

કોઈ જાનવરની બૂમ સાંભળી, પરન્તુ અર્ધ નિદ્રાવસ્થામાં હોવાથી તે તરફ મેં લક્ષ ન આપ્યું. હું તો નિરાંતે સૂતો. થોડીવારે મારા એક કુલીએ વાઘની બૂમ સાંભળી અને તે એકદમ બેઠો થયો. તેથી હું અને બીજો કુલી પણ ઉઠ્યા.

"શેરકા બોલ મૈંને સુના" એમ તે કુલીએ કહ્યું. અમે વાઘની વાતો કરતા પથારી (કામળી) પર જ આળોટતા પડ્યા હતા, એટલામાં બીજીવાર બરાડા સાંભળ્યા. આખી રાતમાં એવી રીતે ત્રણ ચાર વાર બરાડા સાંભળ્યા એટલે અમને આખી રાત ઉંઘ ન આવી.

ત્યાંનો સરકારી વેપારી કહેતો હતો કે કોઈ કોઈ દિવસ વાઘ બંગલાની પરશાળમાં સૂએ છે ખરો!

આ વખતે મને જંગલમાંનો વળી પાછલો એક પ્રસંગ યાદ આવ્યો. હું અને મારો નેપાળી ભોમીયો એક જંગલમાંથી પસાર થતા હતા. તે વખતે હું ટેહરી ઇલાકામાં હતો. એક દિવસ અમે રાતના ઘોર જંગલમાં એક વૃક્ષ તળે ઉતર્યા અને ત્યાં અમારી કામળીઓ પાથરી ઝાડના થડનું ઓશીકું કરી પડ્યા. એક જાડું મોટું લાકડું ટાઢ દૂર કરવા અમારી બન્નેની વચ્ચે સળગાવી રાખ્યું હતું. આ જ ધુણી પાસે સૂતી વખતે શ્રી સદ્‌ગુરુચરણનું ધ્યાન ધરી મેં વાંસો ઢાળ્યો. પેટમાં મુદ્દલે અન્ન ન હોવાથી અને સાવ થાકી જવાથી સૂતાંવાર જ મને નિદ્રાદેવીએ ઘેરી લીધો. એકના શુમારે હું જાગ્યો. આ વખતે અમારી ધુણી સહેજ બળતી હોવાથી અંધારામાં તેનો પ્રકાશ આજુબાજુમાં સારી રીતે પડતો હતો. સૂતાં સૂતાં જ મારી નજર સહજ મારા પગ આગળ ગઈ. ત્યાં સામું ભોમીયાના પગ

આગળ અને પૂંછડી મારા પગ આગળ રાખીને એક વિકરાળ વાઘ લાંબો થઇ ધુણીની હૂંફ લેતો નિશ્ચિંત પડેલો મેં દીઠો. મેં અર્ધોન્મીલિત દૃષ્ટિએ મારા ભોમીયા તરફ નજર કરી. એણે પણ તેવી જ રીતે મારા સામું જોયું અને નેત્રના સંકેતથી મને દર્શાવ્યું કે જેમ પડ્યા છો તેમજ પડી રહો. બીલકુલ હાલશો મા. વાઘને જોતાં જ ભયથી મારા ટાંટીયા સાવ ગળી ગયા, આખા શરીરે ઘામ ઘામ થઇ ગયો, પણ સાવ ગળગળો થઈ મનમાં મહારાજનું નામસ્મરણ કરતો નિશ્ચિંત પડી રહ્યો. થોડીવારે તે વાઘે ઉઠી ઉભા થઇ ભયંકર ગર્જના કરી પોતાની લાંબી પૂંછડી જોરથી પૃથ્વી પર પછાડી. થયું. મેં મારા સહુથી પ્રિય એવા જે પ્રાણ તેની આશા છોડી, પણ મનમાં નામસ્મરણ ચાલુ જ રાખ્યું આ સુન્દર પણ ભયંકર અને ઉગ્ર પ્રાણીએ મારા ભોમીયાનો વાસ લીધો. પછી મારી આગળ આવી ઉભો રહી મારા પગ સામું થોડીવાર નિરખી જોઇ અમારા બન્ને ઉપરથી એકદમ ફલાગ મારી કુદી ગયો. આવી રીતે ત્રણ ચાર વાર કરી નિમિષ વારમાં વાયુ ગતિએ ત્યાંથી અલોપ થઇ ગયો. આ વખત સંતપ્ત મનને પ્રમુદિત કરનારો પ્રભાત કાળના ત્રણ ચાર વાગ્યાનો સમય હતો. વાઘ અમારી પાસેથી દૂર ગયો એવું જોતાં જ મારા ભોમીયાએ કહ્યું, “ મહારાજ, અબ યહાંસે જલદી ચલો; યહાં ઠહરના ધોખેકા હોગા, કારન વો શેર એક દો ઘંટે બાદ જરૂર યહાં આયગા.” પછી અંધારામાં ને અંધારામાં ઠોકરો ખાતા ખાતા ત્યાંથી ત્રણ ચાર મૈલ દૂર જઇ મુકામ કર્યો. પરમેશ્વરની દયાથી અમે આબાદ

મૃત્યુની દાઢમાંથી આ રીતે છુટયા. આવાં પ્રાણાંતિક સંકટમાંથી ભગવાન્ નારાયણે અમને મુક્ત કર્યા એ કલ્પના મારા અંતઃકરણમા જ્યારે જ્યારે ઉદ્ભવે છે, ત્યારે ત્યારે મારૂં અંતઃકરણ ગદ્ગદિત થઇ જાય છે અને હરિનાં ચરણકમળને પ્રેમાશ્રુથી સ્નાન કરાવ્યા સિવાય મારાથી હજી પણ રહેવાતું નથી. "જાકો રામ હૈ રખવાલે, જગકે રૂઠેસે કયા હુવા." આ શ્રીભગવદ્ભક્ત તુલસીદાસની ઉક્તિ અક્ષરશઃ ખરી છે એવું મારી પ્રતીતિમાં આવ્યું.

સવારે ત્રણ વાગે મેં કુલીઓને નીકળવાની તૈયારી કરવાનું કહ્યું અને અમે ચારેક વાગ્યાના શુમારે રસ્તે પડ્યા. છીડાથી ત્રણ ચાર માઇલ સુધી એકસરખો ઢાળ આવે છે. ચઢણ કરતાં ઢાળ પર ચાલતાં વધારે હેરાનગતિ થાયછે. ઢાળ ઉતરી સરયૂગંગા નદીને કાંઠે સવારે છ વાગે આવી પહોંચ્યા. પૂલ પાસે એક કલાક બેઠા. શૌચ, મુખમાર્જન, સ્નાનસંધ્યાદિ વિધિ આટોપી ચા પીધો અને આગળ ચાલ્યા. અહીં એક જીવના જોખમનો પ્રસંગ આવ્યો. જે પત્થર પર બેસી હું સ્નાન કરતો હતો તે પત્થર નીચેની રેતી પાણીના જોસબંધ પ્રવાહ સાથે ધીરે ધીરે સરી ગઇ અને પત્થર ઉથલી પડ્યો; એટલે લાગલા જ હું પાણીમાં પડ્યો. પગ નીચેના રેતી સરી જતી હોવાથી હું ઉંડો ને ઉંડો ઉતરવા લાગ્યો. મને તરતાં આવડતું નહોતું તેથી હું વચલી ધાર તરફ તણાવા લાગ્યો, પણ પાણીમાં એક મોટો ખડક હતો તે દૈવયોગે મારા હાથમાં આવ્યો ખડક ઉપર ઉભા રહી મેં કુલીને બૂમ પાડી બોલાવ્યા, અને તેઓ મને કાંઠે લઈ ગયા. આ રીતે બચી જવાથી કૈલાસ અને માનસ સરોવરનાં

દર્શન થશે અને મારો હેતુ પૂર્ણ થશે એમ મને ચોકસ લાગ્યું, અને તેથી મારામાં ધૈર્ય પણ વધારે આવ્યું. સરયૂગંગા ઉતરવાને તે ઉપર એક ઝુલતો પૂલ છે. હિમાલયમાં મોટી મોટી નદીઓપર ઝુલતા પૂલ (Hanging bridges) બાંધેલા છે. જેટલો ઢાળ ઉતર્યા હતા તેટલી જ પાછી ચઢણ આવી, પરન્તુ તે બહુ સખત નહોતી.

આ ચઢણ ઠેઠ ગોરન્યા સુધી હતી. શુમારે સાડાનવ વાગે અમે ગોરન્યા પહોંચ્યા. ત્યાં એક ડાકબંગલો અને વાણીયાની દુકાન છે. આ મુકામ છીડાથી શુમારે દસ માઇલ દૂર છે અહીંયાં મેં કેળાં પહેલવહેલાં જોયાં. મારી કલ્પના એમ હતી કે હિમાલયમાં કેળ અને આંબા નહિ હોય,કારણ કે એ ઝાડો આજ સુધી મેં હિમાલયમાં કયાંયે જોયાં નહોતાં.

હું ગોરન્યા ગામે પહોંચ્યો તે વખતે ત્યાંના વસુલાતી કારકુન પંડિત કેદારનાથ મને મળ્યા. તે જ દિવસે ડેપ્યુટી કલેકટરની સવારી ત્યાં આવી હતી, તેથી તેની સરભરા કરવા માટે તે ગોરન્યા આવ્યા હતા. કારકુને મારી વ્યવસ્થા સારી કરી હતી. દૂધ, ઘી, દહીં વગેરે ચીજો મને અહીં મળી. તેમણે કાશી જઇ શાસ્ત્રીની પહેલી પરીક્ષા આપી હોવાથી તેમને સંસ્કૃત આવડતું હતું. બંગલામાં જગ્યા ન હોવાથી બે ભવ્ય ઝાડોની વચ્ચે ઘટ્ટ અને શીતળ છાયામાં તેમણે મારે માટે એક પણકુટી તૈયાર કરાવી હતી. આ આખો દિવસ તે કારકુનની સાથે ધાર્મિક વિષયો સમ્બન્ધે વાર્તાલાપ કરવામાં ગયો. તે દિવસ બહુ આનન્દમાં ગયો. કોઇ પણ વિષય પર હું ચર્ચાત્મક ભાષણો બહુ કરતો નહિ.

આરામ કરવાનાં ઘણાં કારણો નહોતાં, પરન્તુ જે થોડાં હતાં તે મને તો ચોક્કસ મહત્ત્વનાં લાગ્યાં હતાં. રાત્રે આલમોડાના એક તરુણ વકીલ મને મળ્યા. તેમની સાથે રાતના બાર વાગ્યા સુધી સંભાષણ થયું. ભાષણ ધાર્મિક અને સામાજિક વિષયો પર હતું. ત્યાં બોટ જનારો એક નિશાળનો માસ્તર મને મળ્યો. એમ કહેવાય છે કે પાંચસો છસો વર્ષ પહેલાં બ્રાહ્મણોનું એક કુટુમ્બ એક ક્ષત્રિય રાજા સાથે આ પ્રાન્તમાં આવ્યું હતું. પંડિત કેદારનાથ આ કુટુમ્બના છે. ગંગોલીહાટમાં મહારાષ્ટ્રીય બ્રાહ્મણો રહે છે. અત્યારે તે નામના જ બ્રાહ્મણ છે. ઘણા વર્ષના સહવાસને લીધે આ મહારાષ્ટ્રીય કુટુમ્બના વંશજો પહાડી જ બની ગયા છે અને એમ બનવું સંભવિત છે.

હિમાલયને ઉત્તરાખંડ કહે છે. તે તરફના બ્રાહ્મણો માંસભક્ષણ કરે છે. ફક્ત પંડિત કુટુમ્બના માણસો માંસાહાર કરતા નથી. તેમનો બીજો સઘળો વહેવાર અને રહેણીકરણી પહાડી લોકો જેવાં જ હોય છે. તેઓ મજુરીનો ધંધો પણ કરે છે.

હું બેરન્બાગમાં હતો તે દરમીયાન એક દિવસ સાંજે હમેશ મુજબ એકલો જ અરણ્યમાં ફરવા ગયો હતો. ફરતાં ફરતાં નજીકની એક ટેકરી ઉપર મારૂં લક્ષ ગયું. તે ટેકરીનો પશ્ચિમ તરફનો ભાગ તૂટેલી ભેખડ જેવો હતો, અને તે ભેખડની ટોચ પર એક ખડક બહુ આગળ નીકળેલો હતો. હું તે ખડકપર જઇ ઉભો રહ્યો અને પછી ત્યાં ધ્યાન ધરવા બેઠો. તે વખતે સઘળે શાન્તિ હતી. સૂર્ય ભગવાન ધીરે ધીરે ક્ષિતિજ નીચે ઉતરતા જતા હતા. હું જે ખડક ઉપર

ઢંકા હતો તે પરથી શ્રી સૂર્યનારાયણે પોતાનાં કોમળ કિરણો ખેંચી લીધાં નહોતાં. મારે ડાબે પડખે ઊંડી ખીણમાં સામેના પર્વતનો પડછાયો પડ્યો હતો, અને જમણી બાજુના પહાડ પર અને તેની પેલી મેર હજુ સૂર્યનારાયણનાં કિરણો ચળકતાં હતાં. શીતળ પવન વહેતો હતો. આ સુરમ્ય દેખાવથી મને ઘણો જ આનન્દ થયો અને મેં શ્રી સૂર્ય ભગવાનરૂપી સદ્ગુરુનું સ્તવન કર્યું. આઠ વાગ્યાને શુમારે હું કુટીમાં પાછો આવ્યો, ભોજન કર્યુ અને વિશ્રાન્તિ માટે નામસ્મરણ કરતો કેટલોક વખત એકલો પડી રહ્યો અને શુમારે બાર વાગે સૂતો.

સવારે પાંચ વાગે અમે ચાર જણા આગળ જવા માટે ગોરન્યાથી નીકળ્યા. જતી વખતે તે કારકુન પણ મળ્યો. અમે સાડાઆઠને શુમારે પીઠોરાગઢ આવ્યા. પીઠોરાગઢ વેપારનું સારૂં સ્થળ છે. એક નાનકડી નદીમાં અર્ધચન્દ્રાકારે વસેલું છે. ત્યાં એક જુનો અને નાનો કિલ્લો છે. પહેલાં અહીં નેપાળ સરકારનું રાજ્ય હતું તે વખતે અહીં નાનું સરખું લશ્કર પણ રહેતું. અહીં પોસ્ટ ઑફિસ અને ડાકબંગલો છે. અહીંનું બજાર મોટું છે. આ પરગણું ફળદ્રુપ છે. અહીં ચોખા, ઘઉં અને નાચણી વગેરે ધાન્ય પાકે છે. આ પરગણાનું બીજું નામ 'સારો' પરગણું પણ કહેવાય છે. અહીં મીશનરી લોકની એક સંસ્થા છે. ત્રણ ચાર હજાર લોકો ફક્ત પેટને માટે જ ખ્રિસ્તી થયા છે, એમ મને સમજાયું. પીઠોરાગઢ પછી જે ચીજો ન મળી શકે તેવી હતી તે મેં અહીંથી ખરીદી લીધી. પીઠોરાગઢ તાલુકો હોવાથી અહીં એક તહસીલદાર રહે છે. પીઠોરાગઢમાં

અમારો મુકામ આશરે પાંચ છ કલાક હતો. ભોજન વગેરે આટોપી બપોરે બે વાગે અમે આગળ ચાલ્યા. ગોરન્ચાર્થ સોર સુધી ઢાળ છે. સોર પરગણું આલમોડા જીલ્લાનું ગણાય છે. એક ટેકરી ઉપર ઉભા રહી મેં પીડોરાગઢ તરફ જોયું. સોર પરગણામાં પાણી પુષ્કળ હોવાથી ખેતી સારા પાયા પર થાય છે. સામેના પહાડ પરના મુઢવા ધાન્યનાં લીલાંછમ ખેતરો, દૂરથી જાણે દાદરના પગથીયાં જ હોય તેવાં લાગતાં હતાં. પીઠોરાગઢ ગામ તળેટીમાં આવેલું હતું. ભિન્ન ભિન્ન ખેતરોમાં પહાડ ઉપરથી આણેલ પાણી પર સૂર્યકિરણો પડવાથી તે ચળકતું હતું. અહીંથી આગળ દરરોજ હું દોઢ પડાવ એટલે પંદર માઇલની મુસાફરી પગે ચાલીને કરવા લાગ્યો. ત્યાંથી નીકળ્યા પછી સાંજે અમે નાવર નામના ગામડા પાસે આવી પહોંચ્યા અને ત્યાંથી એક માઇલ દૂર એક પાઠશાળામાં મુકામ કર્યો.

આ પાઠશાળા ટેકરીને મથાળે હતી. પાણી ટેકરીની તળેટીમાં એટલે ચારસો પાંચસો ફુટ ઉંડી ખીણમાં હતું. પહાડી ભાષામાં ખીણને 'ખડ' કહે છે. અમારી પાસે ગાગર કે એવું વાસણ નહોતું. રાત અંધારી હતી. પંદર માઈલની પગની મુસાફરીથી કુલી પણ થાકી જઇ નાખુશ થયા હતા. હું અને નિશાળનો માસ્તર મુકામે સાંજે સાત વાગે પહોંચ્યા. અમારા કુલીઓ પાછળથી દોઢ કલાકે આવી પહોંચ્યા. આ વખતે મને મારો જુનો વૃદ્ધ નેપાળી સોમીયો બહુ સાંભરી આવ્યો. અંધારામાં એકલો જ હું પાણીના ઝરા પાસે ગયો. જતી વખતે રસ્તામાં મારા બે પગ વચ્ચેથી કોઈ જનાવર નીકળી ગયું. તે ચોપગું હશે

એમ મને લાગ્યું. સર્પ કે એવું કાંઇ ભાસ્યું નહિ. અંધારામાં જઇ કમંડળ ભરીને પાણી લાવ્યો. અડાયાં (છાણાં) અને થોડાક કુચો ત્યાં હતો તે સળગાવી તાપ કર્યો અને કમંડળમાં ખીચડી મુકી. બળતણ પુરૂં ન હોવાથી ખીચડી કાચી રહી. જમવા માટે મારી પાસે થાળી ન હતી, તેથી શાળાની આગલી પરશાળમાં એક શિલા પડી હતી તે ધોઇ તેની ઉપર ખીચડી કાઢી જમવા બેઠો. હાથ ધોવા તથા પીવા માટે પાણી ભરવા હું અંધારામાં જવા નીકળ્યો, એટલે તે કુલીમાંનો તરુણ હતો તેણે કહ્યું, "તમે બેસો; હું કમંડળ ઉટકી પાણી લઈ આવું છું." આ કુલી મારી સંભાળ વધારે રાખતો હતો. પાણી લઈ પાછા આવતાં તેને પોણો કલાક લાગ્યો. અંધારામાં જ બે ચાર ઠેકાણે ઠેસ વાગી પડવાથી તેને બે ઠેકાણે ઈજા થઇ હતી. નિશાળની પરશાળમાં અમે સૂતા, પરન્તુ જમીન સરખી ન હોવાથી સૂતાં ફાવ્યું નહિ. પ્રવાસમાં મારી ઉંઘ ઓછી થઇ હતી. આગળ જતાં તો બે અઢી કલાકની ઉંઘ બસ થઈ રહેતી. નાવરની પરશાળમાં સૂતા હતા તે દરમીયાન મળસ્કે ત્રણ સાડા ત્રણને આશરે મને એક સ્વપ્ન આવ્યું. તે સ્વપ્નમાં મને ઉપાસ્ય દેવનાં દર્શન થયાં અને પાછળથી મારા એક નિસ્સીમ પ્રેમી મિત્રની ભેટ થઈ. મુંબઇથી નીકળ્યા પછી આ સ્વપ્ન આવતાં સુધી મને તે મિત્ર એક વાર પણ સાંભર્યો નહોતો.

એક દિવસે સંધ્યાકાળે ચાર પાંચના શુમારે ગંગોત્રી તથા જમ્નોત્રીના પ્રદેશમાંના એક અરણ્યમાં હું તથા મારી પાછળ શુમારે દશ પંદર હાથના અંતરે મારો સોબતી

એમ બે જણા, જેની બે બાજુએ ઘુંટણ ઘુંટણ ઉંચું ઘાસ ઉગ્યું છે, અને જેની જમણી બાજુએ પર્વત અને ડાબી બાજુએ ઉંડો તથા ભયાનક એવો તૂટેલો ડુંગરનો ભાગ છે, એવા એક પગવાટ પર સાયંકાળની શોભાનું અને વનશ્રીનું અવલોકન કરતા તથા સદ્ગુરુચરણનું મનન કરતા, પ્રવાસ કરતા હતા. ચાલતાં ચાલતાં મારો પગ એક મોટા ભુજંગની પૂંછડી ઉપર પડ્યો. પછી શું પૂછવું? બીકથી હું એકદમ એક બે હાથ પાછળ હઠ્યો, પણ તે નાગ સીધો પૂંછડી પર ઊભો થઈ ફૂત્કાર કરતો મારા પર ધસ્યો અને પોતાની મોટી ફેણ મારા જમણા ગાલ પર મારી, બીકથી કહો કે પછી કાંઇ કારણથી કહો પણ તે એકદમ વાયુવેગે ત્યાંથી નાઠો અને ડુંગરના તૂટેલા ભાગ ઉપરથી નીચે પડી મૃત્યુ પામ્યો ને તેના છૂંદેછૂંદા થઈ ગયા. નાગ શુમારે આઠ નવ હાથ જેટલો લાંબો તેમજ પાંચ છ ઈંચના ઘેરાવા જેટલો અથવા તેથી જરા વિશેષ જાડો હતો. રંગ કાંચન જેવો પીળો અને તેના પર કાળા કાળા ચાંદલા હતા. આંખો મોટી અને ગોળ તેમ જ પાણીદાર હતી. કહેવાનું કે દેખાવમાં બહુ જ સુન્દર હતો. મારા ગાલ પર ફટકો જોરથી વાગ્યો નહોતો, તોપણ થોડીવારે મને એક ઉલટી થઈ અને એક બે ક્ષણ જરા ચક્કર આવી ગયાં. ઉલટીનો રંગ લીલો હતો. ઊલટી થયા પછી મને જરા આરામ વળ્યો.

અમે મળસ્કે ત્રણ વાગે આગળ પ્રવાસ કરવાનું શરૂ કર્યું. સૂર્યોદય વખતે કનાલીછીના પહોંચ્યા. નાવરથી કનાલીછીના ચાર માઈલ છે. અહીં એક દુકાન છે. અહીં શૌચ

અને મુખમાર્જન કરી સીધું વેચાતું લઈ અમે આગળ ચાલ્યા. શુમારે સાડા નવ વાગે મિતોડા નામના એક નાનકડા ગામડા પાસેના ખેતરમાં એક આંબા નીચે રસોઇપાણી કરવા મુકામ કર્યો.

અહીંયાં પાણી ઠંડુ અને મીઠું હતું. શુમારે બે ત્રણ કલાક આંબા નીચે આરામ લઈ રાત્રિના મુકામ માટે અસ્કોટ જવાનું નક્કી કર્યું. મિતોડાથી ત્રણ માઇલની સીધી ચઢણ આવે છે. બપોરે ત્રણ વાગે ચડવાનો આરંભ કર્યો. શ્રીવાસુદેવની કૃપાથી આકાશ મેઘાચ્છાદિત હતું અને પવન વાતો હતો. સાંજ સુધી–એટલે છ સાડા છ સુધી અમે ચડ્યે જતા હતા. અમને જોકે સર્વ પ્રકારે અનુકૂળતા હતી તોપણ પર્વતશિખર પર આવતાં સુધી અમે બહુ હેરાન થયા. તાપને લીધે શરીર બળું બળું થતું હતું. પરસેવાની તો વરસાદ પ્રમાણે માથાથી પગ સુધી એકસરખી ધારાઓ વહેતી હતી. પગના કટકા થશે કે શું એમ લાગ્યું. હું અને માસ્તર છ વાગે પર્વતના શિખર પર આવી પહોંચ્યા. ત્યાં એક નૈસર્ગિક મોટી શિલા હતી. તે પર અમે જઇને બેઠા. તે વખતે ઠંડો પવન વાતો હતો, અને તેથી થોડી જ વારમાં અમારો શ્રમ દૂર થયો. તે શિલા પર બેસી મેં પર્વતની બન્ને બાજુ તરફ દૃષ્ટિ ફેંકી. ત્યાંથી અસ્કોટની શોભા બહુ જ સુન્દર લાગતી હતી. દૂરબીન વડે સામેના પહાડના એક શિખર પર જોયું તો તે ઉપર એક ચાર માળનું મકાન દેખાયું. તેની નીચે આજુબાજુ બસેં ત્રણસેં ઘરની વસ્તી હોય એમ દેખાતું હતું. કેળાં, કેરી, સંતરાં વગેરે ફળઝાડનો મોટો બાગ જોઇ મને બહુ જ આનન્દ

થયો અને અસ્કોટ જઇ તે બાગમાં જ ઉતરવું એમ મનમાં આવ્યું. જ્યાંત્યાં લીલુંછમ દેખાતું હતું.

કુલીનું હજુ કાંઇ ઠેકાણું નહોતું તેથી મેં દૂરબીનથી બીજી બાજુએ જોયું તો માલુમ પડયું કે કુલીઓ અર્ધો ચઢણ માત્ર ચડયા હતા. મેં તેમને એક ઝાડ નીચે સામાન મુકી ચલમ પીતા બેઠેલા જોયા. આગળ વધીને અમે કેટલે ઉંચે ચડ્યા છીયે તે જોવા માટે હું એકલો શિલા ઉપર ચડયો, એટલે મને તળેટીમાંનું ગામડું બહુ જ નાનું દેખાયું. મારા કુલીઓ અર્ધ રસ્તે આવ્યા હતા તોપણ તેઓ નાનકડા પ્રાણીઓ જેવા દેખાતા હતા. મેં બહુ જ જોરથી એક બૂમ પાડી અને જલદી ઉપર આવો એવી તેમને ઈશારત કરી, પરન્તુ તેમના તરફથી પ્રત્યુત્તર મળ્યો નહિ. માસ્તરે કહ્યું કે તેઓ બહુ થાકી ગયા હશે. અમે તેમની માર્ગપ્રતીક્ષા કરતા બેસી રહ્યા. આખરે તેઓ સાત વાગતાંને શુમારે શિખર પર આવ્યા. તેઓ બહુ જ થાકી ગયેલા દેખાયા. તેઓ બહુ જ હાંફતા હતા. પંદરેક મિનિટે તેમની હાંફ જરા નરમ પડી. મારા સામાનનું વજન ત્રીશ શેર હતું એટલે એક એક કુલીને પંદર પંદર શેરનો બોજો ઉંચકી ચાલવું પડતું હતું. મારી પાસેનાં શરીર ઉપરનાં કપડાંનુ વજન પણ લગભગ દશેક શેર તો હતું જ.

અમે બેઠા હતા તે સ્થળેથી અસ્કોટ શુમારે ચાર માઇલ હતું. સંધ્યાકાળ થયો હતો અને કુલીઓએ પણ કહ્યું કે અસ્કોટ સુધી અમારાથી ચલાશે નહિ. એટલે છેવટે દોઢ માઇલનો એક ઢોળાવ ઉતરીને અમે એક ગામડામાં

રાત્રિએ મુકામ કર્યો. આ ગામડામાં ત્રણ ચાર ઘર હતાં. અહીંયાં ભૂખ્યા સૂઇ રહેવાનો વખત આવશે કે કેમ એમ લાગ્યું, પરન્તુ ત્યાંનાં એક ખેડુતે અમને એક રૂપીયાનો ચાર શેર લોટ આપ્યો અને નિશાળના માસ્તરે બીજા ખેડુત પાસેથી ચાર બટાટાં આણ્યાં. રાત્રિના દશ વાગે અમે જેવીતેવી રોટલી તૈયાર કરી જમ્યા અને ખેતરમાં મેદાનમાં જ સૂતા. વદસાદનો ડોળ થવા લાગ્યો અને ખેડુતે પણ અમને કહ્યું કે અહીં વાઘની ભીતિ ઘણી જ છે માટે ખુલ્લા મેદાનમાં સૂશો નહિ. તેણે ખેતરમાં ચોખા નાંખવાની એક ઝુંપડી હતી તેમાં અમને જગા કરી આપી. ત્યાં અમને નિદ્રા આવી નહીં, કારણકે ચોખામાં પડેલાં જંતુઓએ અમને અતિશય ત્રાસ આપ્યો. આ સ્થળથી અસ્કોટ માત્ર બે અઢી માઈલ હોવાથી અમે સવારે પાંચ વાગે ઉઠી આગળ ચાલ્યા. શુમારે પોણો માઇલ ગયા એટલે અસ્કોટ જનાર એક દૂધવાળો અમને મળ્યો. તેની સાથે અમે ગયા. અસ્કોટ શુમારે સવારે આઠ વાગે પહોંચ્યા.

કનાલીછીના અને અસ્કોટ વચ્ચે દશ માઈલનું અન્તર છે. દરેક પડાવ વચ્ચે શુમારે દશ દશ માઇલનુ અન્તર હોય છે. અસ્કોટમાં પોસ્ટ ઑફિસ અને નાનું સરખું બજાર છે. અસ્કોટ જાગીરદારનું ગામ છે. અહીંના રાજા સૂર્યવંશી ક્ષત્રિય છે. આ જાગીરની વાર્ષિક ઉપજ શુમારે વીશ હજાર રૂપીયાની છે. અહીંયાં રાજાને 'રજવાડ' કહે છે. અંગ્રેજ સરકારને વર્ષે બારસો રૂપીયા ખંડણી દેવી પડે છે. જમીન ફળદ્રુપ છે. આ પ્રદેશ સમશીતોષ્ણ હોવાથી ઘઉં, ચોખા મકાઈ તથા શેરડીનો પાક સારો થાય છે. અહીંથી નેપાળની

પશ્ચિમ સરહદ શુમારે ચાર પાંચ માઇલ ઉપર છે. હિમાલયમાં મોટું આંબાવાડીઉં મેં અહીં પ્રથમ જ જોયું. અહીં હાફુસ, પાયરી વગેરે જાતની કેરીઓ જોવામાં આવે છે. અસ્કોટ એટલે એમ કહેવાય છે કે અહીંયાં પહેલાં એંશી રાજા હતા. તેમાં પાલ કુળ સર્વથી બલિષ્ટ થયું. તેણે સર્વ રાજાનો નાશ કરી અસ્કોટ પરગણું પોતાને તાબે કર્યું. પાલ કુળમાં ભૂપેન્દ્રસિંહ પ્રથમ પુરુષ થયો.

અસ્કોટ આવ્યા પછી મેં એવો વિચાર કર્યો કે અહીંથી સીધુંસામાન ખરીદીને ત્રણ માઇલનો ઢોળાવ ઉતરીને 'ગોરીગંગા' નદીને કાંઠે ભોજન કરવું અને સંધ્યા સમયે 'બલવાકોટ' જઈ મુકામ કરવો. પરન્તુ જ્યારે અસ્કોટમાં ગયો ત્યારે મને ત્યાંના યુવરાજ (જેઠાલાલ)ની મુલાકાત થઇ. એક દિવસ તો રહેવું જ પડશે એવો તેમનો અત્યાગ્રહ જોઇ મારો મુકામ ત્યાં જ થયો. રાજા તરફથી સીધું આવ્યું તે અમને પુરતું થાય તેટલું હતું. આ વખતે ત્યાં ગરમી સખ્ત હતી. પોસ્ટની એક જુની જગા હતી તે અમને ઉતરવા આપી. તે જગા પશ્ચિમાભિમુખે હોવાથી તેમાં ઉનાળાનો તડકો સખ્ત આવતો હતો. સ્નાન સંધ્યા કરી ભોજનનો સમય થાય ત્યાં સુધી હું એક આંબાના ઝાડ નીચે બેઠો. ત્યાં મને ઠીક પડયું. શુમારે એક વાગે જમવાનું થયું. તે આખો દિવસ મેં આંબા તળે ગાળ્યો.

સાંજે એક આંબાના વૃક્ષ નીચે ધાબળો પાથરી તે ઉપર વ્યાઘ્રચર્મ બીછાવી હું આકાશ તરફ જોતો ઇશ્વરચિન્તવન કરતો સ્વસ્થ પડયો હતો, એટલામાં ત્યાંના પોલિ-

ટિકલ પેશકાર (પોલિટિકલ અમલદાર) અને કુમાર જગત- સિંહ પાલ મને મળવા માટે આવ્યા. તેમનાં સતેજ નેત્ર અને ઉમદા ચહેરા જોઇ મને આનન્દ થયો. આ ગૃહસ્થ પ્રેમાળ, ઉદાર અને સાત્ત્વિક વૃત્તિના હશે એમ મને લાગ્યું. આ ગૃહસ્થને અંગ્રેજી પણ આવડતું હતું. પ્રથમ મેં તેની સાથે હિન્દીમાં બોલવાનો આરંભ કર્યો, પછી વચ્ચે વચ્ચે અંગ્રેજીમાં બોલતો હતો. કુશળ પ્રશ્ન પૂછાયા પછી મારૂં કુળ, શીલ વગેરે બાબતની તેણે મને ખબર પૂછી, અને મને જેટલું યોગ્ય લાગ્યું તેટલું કહી હું સ્વસ્થ બેઠો. મારા ચહેરા તરફ તેણે કેટલીકવાર એકીનજરે જોયું. પછી નમસ્કાર કરી, હું ત્યાં ચાર પાંચ દિવસ વધારે રોકાઉં એવી તેણે પોતાની ઇચ્છા પ્રકટ કરી. તેમનું કહેવું એવું હતું કે મારે એક બે માસ અસ્કોટમાં જ રહેવું, કારણકે તીબેટમાં જવાને જુલાઈ અને ઑગસ્ટ બે મહિના સારા ગણાય છે. પરન્તુ આ મહિનામાં હિમાલયમાં ભયંકર વરસાદ છતાં મને અસ્કોટમાં અસહ્ય ગરમી લાગી તેથી તેમનું કહેવું મને રૂચ્યું નહિ.

ગર્બિયાંગમાં વધારે દિવસ રહેવું, કારણકે તે પ્રદેશ ઠંડો હોવાથી વધારે રમણીય છે એવું શાળાના માસ્તરોએ મને કહ્યું અને મને તે સૂચના પસંદ પડી. આ વિચાર પેશકાર સાહેબને પણ પસંદ પડયો. તેણે પોતે મને કહ્યું કે "ગર્બિયાંગમાં પટવારીને અને અમારા સિપાઇઓને પત્ર મોકલી તમારી ત્યાં રહેવા વગેરેની સર્વ વ્યવસ્થા કરાવું છું. મારો સરકારી બંગલો ત્યાં છે. આપ ત્યાં ખુશીથી મહિના સુધી રહો". ભુતાનમાં ગર્બિયાંગ એ તેનું મુખ્ય

ઠેકાણું હોવાથી ત્યાં સરકારી બંગલો છે. કહ્યા પ્રમાણે તેણે પત્ર મોકલી પણ દીધો. પોલિટિકલ પેશકારનું કામ ભોટની વ્યવસ્થા કરવાનું અને તિબેટના વ્યાપાર સંબંધી વ્યવહાર કરવાનું છે. આ અંગ્રેજ સરકારનો નોકર છે. તેનો માસિક પગાર રૂા. ૫૦ નો છે, પરન્તુ અધિકાર મોટો છે. ભોટમાં રાજા એટલે જ પોલિટિકલ પેશકાર પોતે. કુમાર જગતસિંહ એ અસ્કોટના રાજઘર પૈકીના જ છે. અસ્કોટમાં હું એક દિવસ રહ્યો. માયાવતી છોડયા પછી રાત્રે સારી નિદ્રા અહીં અને ગોરન્યા આવી હતી.

નક્કી કર્યા પ્રમાણે હું અસ્કોટથી બીજે દિવસે પરોઢીએ ત્રણ વાગે નીકળ્યો. ત્રણ માઈલનો ઢાળાવ ઉતરીને ગોરીગંગા નદીને કિનારે પ્રાતર્વિધિ આટોપીને કેટલીકવાર ઝુલતા પૂલ ઉપર નદીનો દેખાવ જોતો જોતો આમતેમ ફર્યો. ચા તૈયાર થયા બાદ પીધી અને આગળ ચાલ્યા. ઝુલતા પૂલ ઉપરથી ગંગાપાર ગયા કે બે રસ્તા ફુટે છે. એક ડાબા હાથનો પીંડરી ગ્લેશિયર્સ તરફ જાય છે અને બીજો ગર્બિયાંગ તરફ જાય છે. ગોરીગંગા નદીનું મૂળ પીંડરી ગ્લેશીયર્સમાંથી છે. ગોરીગંગા નદીને કાંઠે કાંઠે જ અમારો રસ્તો હતો. ત્રણ માઈલ ગયા પછી ગોરીગંગા અને કાલીગંગા એ બે નદીનો સંગમ થયેલો દૃષ્ટિએ પડયો. કુટીનો શાળામાસ્તર અને હું સાથે ચાલતા હતા. કુલી પાછળથી ધીમે ધીમે આવતા હતા. સંગમની આગળ આવ્યા પછી અમારો રસ્તો કાલીગંગા નદીને કાંઠે શરૂ થયો. બન્ને બાજુએ વચ્ચે

વચ્ચે ગીચ ઝાડી આવી રહી હતી, તેથી ચાલવાનો શ્રમ જરાયે લાગ્યો નહીં અને થાક પણ લાગ્યો નહિ. શુમારે સાડાનવ વાગે મને ઈચ્છા થઇ કે વચ્ચે એક ગામડામાં ભોજન કરવું. એ પ્રમાણે મારો અને શાળા-માસ્તરનો વિચાર થતાં એક નાનકડા ગામડા પાસે રસ્તાથી જરા બાજુએ આવી રહેલા એક મોટા વૃક્ષ નીચે અમે કુલીની રાહ જોતા બેઠા. અગીયાર વાગ્યા, બાર થયા, પણ કુલી આવ્યા નહિ. અમે એની ચિન્તામાં પડયા. રસ્તા તરફ અમો અનિમિષ દૃષ્ટિથી જોઈ રહ્યા હતા. શુમારે સાડાબાર વાગે અમને એક વટેમાર્ગુ મળ્યો. તેને પૂછતાં એમ માલુમ પડયું કે બે કુલી અમારો તપાસ કરતા કરતા આગળ ગયાને બે કલાક થઇ હશે. ગરમી સખ્ત પડતી હતી. અમે કુલીની શોધ કરવા ચાલ્યા. રસ્તે જે મળતું તેને પૂછતા. કોઇ કહેતું કે “ અમે જોયા છે ” અને કોઈ કહેતું “ ના. ” એમ કરતાં કરતાં અમે બલવાકોટ આવ્યા. નદીકાંઠે ધર્મશાળા હતી ત્યાં તપાસ કરી તો ત્યાં કોઈ નહોતું.

ગામ રસ્તાથી દોઢ માઇલ દૂર હતું. અમે આગળ વધ્યા. ગરમીથી માથું દુઃખવા લાગ્યું. આંખો લાલચોળ થઈ ગઇ અને થાક પણ લાગ્યો. એટલામાં બલવાકોટથી દોઢેક માઇલ પર નદીકાંઠે અમે અમારા કુલી દીઠા. તેઓ પણ થાકી ગયા હતા. અમે ત્યાં જઇ પહોંચ્યા અને બેઠા. એટલામાં કુટીના માસ્તરને ગબિંયાંગનો શાળામાસ્તર મળ્યો. પછી હું સ્નાન કરવા માટે નદીમાં ગયો. કાલી-ગંગાનું પાણી બરફ જેવું ઠંડું હતું અને તે થોડું થોડું

વધતું જતું હતું. એક ખડક ઉપર બેસીને માથા ઉપર ઠંડું પાણી ખુબ છાંટયું. લાંબો વખત સ્નાન કર્યો પછી ઠીક થયું. પછી ભોજન વગેરે કર્યા પછી ત્રણ વાગતાં સુધી આરામ લેવાનું દુરસ્ત ધાર્યું. અહીંથી અમે પાંચ જણ થયા. ગર્બિયાંગનો શાળામાસ્તર ભોટમાં વધારે દિવસ રહેલો હોવાથી કુટીના શાળામાસ્તર કરતાં તેને તે લોકોની અને તે પ્રાન્તની વધારે માહિતી હતી. સંધ્યા સમયે આશરે સાત વાગે અમે કાલકા નામના ગામડા પાસે ખેતરમાં રાત્રિનો મુકામ કર્યો. સડેલ અને ગંધાતી એવી એકાદ નાનકડી ધર્મશાળામાં અથવા એકાદ ખેડુતના ઘરમાં પડયા રહેવા કરતાં મેદાનમાં એકાદ વૃક્ષ નીચે મુકામ કરવાનું મને વધારે પસંદ હોવાથી અમે ખેતરમાં જ મુકામ કર્યો.

તે જ ખેતરમાં અમારાથી કંઇક દૂર દાર્માનો એક કાફલો (વણજારાની પોઠ) ઉતર્યો હતો. રાત્રે નવ વાગ્યાના શુમારે અમે ખાવાપીવામાં રોકાયા હતા. રાત અંધારી હતી. અમારાથી થોડે દૂર તે વણજારાનાં બકરાંનું ટોળું ઉભું હતું. તે ટોળા પર એક વાઘે તલપ મારી, તેથી સર્વ બકરાં અમે જમવા બેઠા હતા ત્યાં દોડી આવ્યાં. તે વખતે અમે સર્વેએ મોટેથી બૂમરાણ કરી મુકી. એટલામાં વાઘ મારી ડાબી બાજુએ શુમારે પાંચ છ હાથના અન્તરે એક ફાળ મારી અંધારામાં અદૃશ્ય થઇ ગયો. એક પણ બકરૂં તેને મળ્યું નહિ. તે રાત્રે અમને સારી નિદ્રા આવી.

સવારે સાડાનવ વાગે અમે કાલકાથી નીકળી દારચુલા પહોંચ્યા. ત્યાં એક દિવસ મુકામ રાખ્યો. ત્યાંના મુન્શી પં. લોકમણિ અત્યન્ત ભલા માણસ છે. તેણે

મારી સારવાર ઘણી સારી કરી હતી. તેને સાધુ, સંત કે અતિથિનો આદરસત્કાર કરવાની મનમાં ઘણી હોંશ રહે છે. દારચુલા ગામ મોટું છે. બરફ પડવા લાગે છે તે સમયે ભોટના સર્વ ભુટીયા લોક અહીંયાં ચાર પાંચ માસ આવી રહે છે. આ ગામ કાલીગંગા નદીને કાંઠે છે. આ નદીના જમણા કિનારા સુધી અંગ્રેજ સરકારની અને ડાબા કિનારા સુધી નેપાળ સરકારની હદ છે. આ સ્થળે કાલીગંગાની પેલીમેર નેપાળ સરકારનો અધિકારી રહે છે. તે લેફ્ટેનન્ટ કહેવાય છે. અંગ્રેજ સરકારનો અધિકારી (પોલિટિકલ પેશકાર) અહીં વર્ષમાં આઠ મહિના રહે છે. અસ્કોટ અને બલવાકોટ કરતાં દારચુલામાં ગરમી સખ્ત હોય છે. અહીંયાં તેથી મને ઘણો ત્રાસ થયો. અસ્કોટથી દારચુલા જતાં ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવી ચઢણ આવતી નથી. માત્ર અસ્કોટ પાસે ત્રણ સાડાત્રણ માઇલનો ઢોળાવ આવે છે. દારચુલાથી અસ્કોટ પાછા જતાં પ્રાણ કંઠે આવે છે, કારણકે તે વખતે એ ઢોળાવ ચઢીને જવું પડે છે. કાલીની પેલીમેર ઝુલતો અથવા બીજા કોઇ પણ પ્રકારનો પૂલ નથી. લોકો દોરડાં ઉપર થઇને પેલીમેર જાય છે. એ જવાની રીત નીચે પ્રમાણે છેઃ બન્ને કાંઠા ઉપર એક મોટા ઝાડને દોરડું બાંધેલું હોય છે. તે દોરડાને નાનકડું પારણું વળગાડેલું હોય છે. તેમાં માણસને બેસાડીને ચાર પાંચ બીજા માણસો તે પારણાને દોરી વડે સામે કાંઠે ખેંચી લે છે. કેટલાક લોકો મદદ ન લેતાં પોતાની મેળે જ દોરડા ઉપર થઇને સામે પાર જાય છે. લોકોનું આ પ્રમાણેનું જવું નવા માણસને આનન્દ ઉપજાવે છે.

ગંગા ઉપર સ્નાન વગેરે વિધિ આટોપીને પં. લોકમણિને ત્યાં ભોજન કર્યું. એક કલાક આડેપડખે થયો અને પછી પંડિતજી સાથે તિબેટ, માનસ સરોવર, કૈલાસ વગેરે સ્થળો સંબન્ધી હિન્દીમાં વાતચીત કરવા બેઠો. પં. લોકમણિ એકવાર કૈલાસ જઇ આવ્યા હતા. તેમણે પોતાના અનુભવનું વર્ણન કર્યું અને મારા ભાવિપ્રવાસ સંબન્ધી મને ટુંકમાં માહિતી આપી. તે રાત્રે પણ ભોજન વગેરે સુન્દર થયું. બીના સ્ટેશન છોડ્યા પછી આવું સુન્દર ભોજન મને દારચુલામાં જ મળ્યુ. પં. લોકમણિ જેવી જ તેમની પત્ની પણ ઘણી સાત્ત્વિક વૃત્તિની સ્ત્રી હતી.

પં. લોકમણિએ ત્યાં બે ત્રણ દિવસ રહેવાનો મને આગ્રહ કર્યો, પરન્તુ વળતાં હું અહીં બે રાત રહીશ એવું તેમને વચન આપીને બીજે દિવસે ત્રણ વાગે અમે પાંચ જણ 'ખેલા' જવા માટે નીકળ્યા. અહીંથી ખેલા શુમારે દશ માઇલ છે.

રસ્તામાં ત્રણ માઇલની એક ચઢણ આવે છે. તે ચડીને અમે સવારે સાડાદશ વાગે ખેલા પહોંચ્યા. અસ્કોટથી દારચુલા સુધીનો પ્રદેશ ઉષ્ણ છે. ખેલામાં જંગલના રખેવાલની ઝુંપડીમાં અમે મુકામ કર્યો. અહીંયાં પોસ્ટ ઑફિસ, મોદીની દુકાન અને સરકારી ધર્મશાળા છે. ખેલા શુમારે બસેં ત્રણસેં ઘરોની વસ્તીવાળું ગામ છે. અહીંયાં ઘી સારૂં અને ખાત્રીનું મળે છે એમ જાણવામાં આવ્યું. બપોરે એક વાગ્યાને શુમારે અમારા ભોજન વગેરે કાર્યની સમાપ્તિ થઇ. પબ્લિકવર્કસ ખાતાનો

એક કામદાર જે સડક ઉપર કામ જોતો ઉભો રહ્યો હતો, તેણે તે દિવસ મને જમવાને માટે બોલાવ્યો હતો. મારો આહાર ઘણો જ થોડો જોઇ તેને અતિ આશ્ચર્ય થયું. ખેલાની હવા ઠંડી છે. અહીંથી આગળ વધારે ઠંડી લાગશે એમ મને બન્ને શાળામાસ્તરોએ કહ્યું. બપોરે ત્રણ વાગે અમે ઉંઘી ઉઠયા અને એવા વિચાર ઉપર આવ્યા કે ગરમી કમી થાય કે અહીંથી નીકળવું, અને રાત્રિના આઠ વાગ્યા સુધીમાં ચૌદાશની ચઢણ જેટલી ચડી જવાય તેટલી ચડવી. ખેલાથી બે રસ્તા ફુટે છે. એક દાર્મા પરગણા તરફ જાય છે અને બીજો ચાદાશ જાય છે. ખેલાથી સંધ્યાકાળે પાંચ વાગે અમે નીકળ્યા. શુમારે અર્ધા માઇલનો ઢોળાવ ઉતર્યા પછી ધવલગંગા નદીને કિનારે આવ્યા. આ નદી ઉપર ઝુલતો પલ નથી, પરન્તુ એક મજબુત લાકડાનો પૂલ છે. નદી પાસે આવી પહોંચ્યા તે વખતે નદીમાં પૂર આવ્યું હતું. હિમાલય પર્વતમાં સર્વ નદીઓમાં ઉનાળામાં પૂર આવે છે. તેનું કારણ એ છે કે ગરમીથી મોટા મોટા બરફના ડુંગરો ઓગળીને પાણી થઈ નદીઓમાં ભળે છે.

મને તરશ લાગી હતી એટલે કમંડળ ભરીને પાણી આણ્યું અને પીધું. પાણી ટાઢું, મીઠું અને પાચક હતું. તૃષા શાન્ત થયા પછી મને હોશીયારી આવી. નદીની પેલી પાર ગયા કે તરત જ ચૌદાશની ચઢણની શરૂઆત થાય છે. આ ચઢણ અત્યન્ત મોટી અને કઠણ છે. અમે ચડવાની શરૂઆત કરી અને રાતના સાડાસાતના શુમારે દોઢ માઇલ ચડી ગયા. ત્યાં એક ખેડુતની ઝુંપડી હતી તેની પાસે પાણીની નજીક અને મેદાનમાં જ મુકામ કર્યો. નીચે ઘાસ

પાથરીને તે પર જ હું સૂતો. ઠંડી સખ્ત હતી. ત્યાંથી પરોઢીયે ત્રણ વાગે ઉઠીને રવાના થયા. નીકળ્યા પહેલાં અમે જે ખેડુતની ઝુંપડી પાસે રાત્રે મુકામ કર્યો હતો તેને શાળામાસ્તરોએ કહ્યું કે અમે તને પૈસા આપીયે અને તે બદલ તું અમને સરપણ, ઘી, દુધ, ઘઉંનો લોટ વગેરે ચીજો દે; પરન્તુ તેણે સાફ ના પાડી. પછી એક શાળામાસ્તરે તે ખેડુતને કહ્યું કે આ (મારા તરફ આંગળી કરીને) મોટા સાધુ આવેલા છે અને તેને અત્યન્ત ભુખ લાગેલી છે, માટે તેને કાંઈ આપ. આ સાંભળીને ખેડુત અને તેની સ્ત્રી ખુબ કાલાવાલા કરવા લાગ્યાં અને મને નમસ્કાર કરી બોલ્યાં કે “ અમે ઘણાં ગરીબ છીયે, અમારી પાસે કાંઇ દેવા જેવું નથી.” તે વખતે મેં કહ્યું કે તમારી પાસેથી કંઇ જોઇતું નથી. પછી થોડો વખત ગયો એટલે બન્ને શાળામાસ્તરો તે ખેડુત પાસે ગયા અને “ અમે સરકારી નોકર છીયે, અમારી સરભરા તારે કરવી જ જોઇયે ” એમ દમથી કહ્યું. આ સરકારી નોકરો છે એમ ખબર પડતાં તે ખેડુતે કંઇ પણ ગડબડ ન કરતાં સર્વ ચીજો લાવી રજુ કરી. જતી વખતે અમે તેને તે ચીજો બદલ પૈસા પણ દીધા. આ વાત ઉપરથી વાચકોએ શો બોધ લેવો જોઇયે ?

ચૌહાશની ચઢણુ સાડાત્રણ ચાર માઇલની—અને તે પણ સીધી—છે. આથી માણસ ઘણો વહેલો થાકી જાય છે. આ ચઢણ ચડીને પહાડના મથાળે આવ્યા કે ભોટ નામનો પ્રદેશ આવે છે. આ પ્રદેશ અંગ્રેજ સરકારની હદમાં હોવાથી આલમોડા જીલ્લામાં આવેલો છે. ભોટના ત્રણ

ભાગો કરી તેને દમાંપટ્ટી ચૌદાશપટ્ટી અને વ્યાસપટ્ટી એવાં નામ આપેલાં છે. દરેક પટ્ટીમાં એક એક પટવારી નીમેલો હોય છે. ઉપર કહેલ ચઢણુ ચડીને અમે ચૌદાશપટ્ટીની હદમાં આવ્યા. શુમારે બે માઈલ ઉપર પાંગુ નામનું એક ગામડું (અમારી નજરે પ્રથમ) આવ્યું. અહીંયાં જ પહેલવહેલા ભુટીયા લોક મારી દૃષ્ટિએ પડ્યા. અમે જેવા પાંગુ ગામમાં ગયા કે તરત જ ગામનાં છોકરાં, સ્ત્રીઓ અને કેટલાક પુરુષો અમારી તરફ આશ્ચર્યભર્યાં ચહેરાથી જોવા લાગ્યાં. ગર્બિયાંગના શાળામાસ્તરની આ મંડળી ઓળખીતી હોવાથી મારી બાબતમાં દરેક જણે તે માસ્તર પાસેથી પોતાની ભાષામાં ખાત્રી કરી. તે માસ્તર ભોટમાં દશ વર્ષ રહેલો હોવાથી તેને ભુટીયા લોકોની ભાષા ચાલ, રીતિ વગેરે સર્વ બાબતની માહિતી હતી. તેણે મારા વિષે તેમને એમ કહ્યું કે મુંબઈથી આ એક સાધુ પુરુષ આવેલા છે અને કૈલાસમાનસસરોવરનાં દર્શન માટે જાય છે, રસ્તે અમારે અને તેમને મૈત્રી થઈ અને પ્રવાસ કરતા અમે સાથે આવ્યા, દારચુલા પાસે અમને એ મળ્યા, તેમની પાસે બે કુલી છે વગેરે.

ગામની બહાર ગીચ છાયાવાળા લીલાછમ વૃક્ષ નીચે અમે એક કલાક વિશ્રાન્તિ લીધી. આ વૃક્ષ અખરોટનું હતું. અખરોટનું ઝાડ દેખાવમાં સુંદર અને વડ જેવું વિસ્તારવાળું હોય છે. માત્ર તેને વડ પ્રમાણે વડવાઇ હોતી નથી. અખરોટનું ઝાડ જોઈ મને અત્યન્ત આનન્દ થયો. ગામમાંથી એક વૃદ્ધ અને શ્રીમંત ભુટીયો મનુષ્ય આવ્યો અને મને કહ્યું, "આપ સાધુ છો તેથી અહીંયાં એક

દિવસ મુકામ કરો. જમવાખાવા વગેરેની વ્યવસ્થા હું આપ માટે કરૂં છું." પરન્તુ મેં કહ્યું કે વળતી વખતે હું અહીંયાં મુકામ કરીશ. પછી અમે આગળ ચાલવા લાગ્યા. ઉપર પાછી જીવતી (જયંતિ) નામની નદી આવી. ત્યાં અમે શૌચ, મુખમાર્જન, સ્નાનાદિ વિધિ આટોપીને ચા લીધી અને રસ્તે પડ્યા. એક બે માઈલની ચઢણ ચઢી રહ્યા બાદ સોંસા નામનું એક નાનું ગામ આવ્યું. શુમારે અગીયાર વાગે અમે ત્યાં પહોંચ્યા. ચૌદાશપટ્ટીનો પટવારી સોંસા-માં રહે છે. અમે તેને જ ઘેર ગયા. તેણે સીધુંસામાન વગેરે આપ્યું અને પછી અખરોટનાં વૃક્ષોની વાડીમાં અમે મુકામ કર્યો.

મારો કુલી રસોઇની તૈયારી કરવા લાગ્યો. શાળા-માસ્તર પણ તેના કામમાં રોકાયો અને હું પટવારી સાથે વાત કરવા બેઠો. તેને હિન્દી સારૂં બોલતાં આવડતું હતું અને આલમોડામાં બે ત્રણ ધોરણ સુધીનું અંગ્રેજી પણ તે શીખેલો હતો. પટવારી તરુણ અને સ્વભાવે સારો હતો. કામમાં તે હોંશીયાર છે એમ લોકો કહેતા હતા. તેની રીતભાત સભ્યતાપૂર્ણ હતી. હું ત્યાં આવેલો હતો તેથી તેને અત્યન્ત આનન્દ થયો હતો.

તે વાડીમાં બપોરના ત્રણ વાગ્યા સુધી વિશ્રાન્તિ લઇ રાતના મુકામ માટે અમે ત્યાંથી ત્રણ માઈલ ઉપર તીન્યા નામના ગામડે સંધ્યા સમયે પહોંચ્યા. તે વખતે વરસાદ પડતો હતો. આ ગામડામાં એક વેપારી ગર્બ્યાંગના શાળા-માસ્તરનો પરિચિત હોવાથી તેણે અમને એક ઝુંપડીમાં

રહેવા દીધા. આ ઝુંપડીમાં ધાન્ય રાખેલું હોવાથી અમને જીવડાંથી અત્યન્ત ત્રાસ થયો. પરન્તુ વરસાદ અને પવન હોવાથી ઝુંપડીમાં પડ્યું રહેવું આવશ્યક હતું. આ ઝુંપડી પાસે ડુંગરમાંથી બંધ બાંધીને પાણી લાવવામાં આવેલું હતું.

તીન્યા ગામ રસ્તાની બાજુમાં હોવાથી તે ડુંગરની તળેટીમાં આવેલું છે. અમારે તેથી બે માઇલનો ઢોળાવ ઉતરવો પડ્યો. આ ગામ પાસે રુંગ કરીને એક ગામ છે. આ ગામમાં તે દિવસે એક ભુટીયો મરી ગયો હતો. ભુટીયા લોકમાં પ્રેતવિધિ કેમ થાય છે એ જોવાનું મને અહીંયા સાંપડ્યું. ભુટીયા લોક પ્રેતને બાળે છે. સ્મશાનમાં પ્રેત લાવ્યા પહેલાં ઘેર શબના કટકા કરીને તેની ગાંસડી લાકડા પર બાંધીને વાજતેગાજતે તે શબને સ્મશાનમાં લાવે છે. ત્યાં પ્રત્યેક ઘેરથી આવેલાં લાકડાંથી પ્રેતદહનવિધિ કરે છે. શબ સાથે સ્ત્રીઓ પણ સ્મશાનમાં જાય છે.

તે દિવસે રાત્રે જમ્યા પછી હું ઝુંપડીની બહાર આકાશ તરફ જોતો બેઠો હતો. ચોમેર હિમથી આચ્છાદિત પર્વતનાં શિખરો દેખાતાં હતાં. મનમાં કંઇક વિચાર ચાલતો હતો, એટલામાં ચાર પાંચ જુવાન છોકરીઓ મારી આસ-પાસ આવીને બેઠી અને મારી તરફ જોઇને તેઓ માંહોમાંહે તેમની ભાષામાં બોલવા લાગી. મારૂં લક્ષ તે છોકરીઓ તરફ જરાયે નહોતું. અંદરથી શાળામાસ્તર તેનું ભાષણ સાંભળતો હતો. તે છોકરીઓ મોટેથી હસી અને તે માસ્તર પણ હસતો હસતો બહાર આવ્યો અને મને કહ્યું કે “સ્વામીજી, આ છોકરીઓને તમારા ઉપર પ્રેમ થયો છે. તમે અહીંયા જ

રહો એવી તેમની ઇચ્છા છે.” માસ્તરને મેં કંઇ જ જવાબ આપ્યો નહિ. એટલામાં એક તરુણ ભુટીયો મારી પાસે આવ્યો અને તેણે ભાંગ્યાતુટયા અંગ્રેજીમાં મને પ્રશ્ન કર્યો કે “તમે કયાંથી આવ્યા ?” તે મનુષ્ય તરફ મેં એકવાર સાશ્ચર્ય દૃષ્ટિથી જોયું અને તેને અંગ્રેજીમાં જ ઉત્તર દીધો કે “હું મુંબઇથી આવ્યો.” તેનો અર્થ અનુમાનથી તે કંઇક સમજ્યો. બાવા એટલે વૈરાગીને પણ અંગ્રેજી આવડે છે તે જોઇને તે આશ્ચર્યચકિત અને ક્િંકૂ થઈ ગયો. પછી તેણે હિન્દીમાં જ બોલવું શરૂ કર્યું. તેને અંગ્રેજી ભાષાનું બે ત્રણ ધોરણ સુધીનું જ્ઞાન હતું. તેનો ચહેરો સતેજ જણાતો હતો. તેણે પછી પોતાની સઘળી હકીકત મને કહી. પેલી તરુણ છોકરીઓ મારી છેક નજીક આવીને બેઠી અને તેમાંની એક તો તે તરુણના ગળામાં હાથ નાંખીને તેની નજીક જઇ બેઠી. હું ઉઠીને અંદર ગયો. શાળામાસ્તરોએ મને કહ્યું કે યુવાન છોકરીઓ અને સ્રીઓ પુરુષો સાથે ભળે છે. તેમના મનમાં એકદમ ખરાબ કલ્પના આવતી નથી. શાળા-માસ્તરોનું મન તે છોકરીઓને નાચવાગાવાનું કહેવાનું હતું, પરન્તુ મેં તેવી ઇચ્છા દર્શાવી નહિ તેથી તે વાત પડી રહી.

બીજે દિવસે બપોરે અગીયાર વાગ્યે જમી આગળના મુકામે જવા માટે તીન્યાથી નીકળ્યા. ત્યાંથી ગહ્યાગઢ છ માઇલ ઉપર છે. રસ્તે એક નદી આવે છે. તે પર પૂલ વગેરે કંઈ ન હોવાથી વટેમાર્ગુને અને વર્ષા ઋતુમાં ટપાલના હલકારા (રનર)ને અત્યન્ત ત્રાસ પડે છે. અહીંયાં સરકારી ધર્મશાળા છે. પરન્તુ તેમાં અતિશય ગંદકી હતી, એટલે હું

બહાર જ એક વૃક્ષ નીચે સૂતો. પરોઢીયે ત્રણ વાગે ગર્બ્યા-ગઢથી રવાના થયો. આગળનો મુકામ માલવા ગર્બ્યાગઢ-થી દશ માઇલ દૂર છે. રસ્તો વિકટ છે. એક બાજુએ ઉંચો ડુંગર અને બીજી બાજુએ શુમારે ચાર પાંચ હજાર ફુટ ઉંડી ખાઇ. નીચે કાલીગંગા તરફ જોઇયે કે ચકરી આવે. રસ્તો અગોચર અને પથરાવાળો છે. આ દશ માઇલનો પ્રવાસ જીવના જોખમવાળો હોવાથી અમને આ પ્રવાસમાં આઠ નવ કલાક લાગ્યા. કઠિન રસ્તો, સીધી ચઢણ અને લપસી જવાય તેવો ઢોળાવ હોવાથી બહુ કષ્ટ પડયું. પરન્તુ શ્રીનારાયણની કૃપાથી કંઇ પણ વિઘ્ન ન પડતાં અમે બરોબર બાર વાગે માલવા પહોંચી ગયા. દશ માઇલના પ્રવાસમાં ભુટીયા વેપારીનાં ખચ્ચરો, ઘોડાઓ, બકરીઓ અને માલને ઘણું નુકસાન થયું. જનાવરો ઢોળાવ પરથી પગ લપસી જવાથી ઉપરથી નીચે ખાઇમાં પડતાં હતાં. એકવાર લપસ્યું કે પત્તો લાગવો મુશ્કેલ. આવા વિકટ માર્ગે હું જતો હતો ત્યારે મારા માટે તે બે શાળામાસ્તરો-ને અને મારા કુલીઓને અત્યન્ત કાળજી હતી. 'બરાબર સંભાળથી ચાલો' એમ મને તે વારંવાર કહેતા હતા અને હું પરમેશ્વરનું ચિન્તન કરતો કરતો નિર્ભય અંતઃકરણ-થી પરન્તુ સંભાળથી સર્વની આગળ ચાલતો હતો. મારૂં મન કૈલાસ અને માનસસરોવરના જ વિચારોથી હમેશા રોકાયેલું હતું.

ગર્બ્યાગઢથી માલવે અમે નવે રસ્તે આવ્યા. જુનો રસ્તો અતિશય વિકટ છે અને માલવે આવતાં આખા બે દિવસ લાગે છે. આ બે દિવસના પ્રવાસમાં વટેમાર્ગુને ટીપું સરખું યે

પાણી મળતું ન હોવાથી આ માર્ગનું 'નિપાણી પાસ' એવું નામ પડ્યું છે. વળી ચઢણ બહુ જ વિકટ અને મોટી હોવાથી આ માર્ગે કોઇ પણ પ્રવાસી જતો નથી.

માલવે આવ્યા તે વખતે બપોરના બાર વાગ્યા હતા. ગરમી સખ્ત પડતી હતી. વળી, માલવા એ ગરમ સ્થળ હોવાથી ત્યાં અત્યન્ત ઉકળાટ રહે છે. કાલીગંગા નદીને કાંઠે એક ધર્મશાળા હતી. હું ત્યાં ઉતરવાના વિચારથી ગયો. ત્યાં બહાર રહીયે તો સખ્ત ગરમી અને અંદર રહીયે તો અતિશય દુર્ગન્ધ અને ચાંચડો. હું તે વખતે શું કરવું તેના વિચારમાં પડ્યો. મારા એક કુલીએ થોડીક જગ્યા સાફ કરી અને હું ત્યાં બેઠો. પરન્તુ તડકાની ગરમીથી મને અતિશય ત્રાસ થયો. શુમારે પંદર મિનિટ પછી ઠારેલ દૂધનો ડબો સાથે હતો તેમાંથી દૂધ કાઢી કાલીગંગા નદીના પાણી સાથે મેળવી હું પી ગયો. પછી મને ઠીક થયું. પછી શૌચ, મુખમાર્જન, સ્નાનાદિ વગેરે નિત્યકર્મ કર્યું અને ભોજન તૈયાર થયું ત્યાં સુધી સ્વસ્થ થઇ બેઠો. પરોઢીયાના ત્રણ વાગ્યાથી બાર વાગ્યા સુધી એકસરખું ચાલવાથી મને થોડોક થાક લાગ્યો હતો. બે વાગે ભોજન કર્યું. થોડી વાર આરામ લઇને સંધ્યાકાળે પાંચ વાગે ગંગાને કાંઠે જંગલમાં ફરવાના ઉદ્દેશથી હું એકલો જ ધર્મશાળામાંથી નીકળ્યો. જતી વખતે હું બહાર જાઉં છું એમ કુલીને કહી ગયો હતો. બન્ને શાળામાસ્તર ધર્મશાળામાં ઉતરેલા હતા. તેઓ તેમના એક ઓળખીતા ભુટીયા શાહુકાર સાથે ગપ્પાં મારવા બેઠા. હું જે વખતે જંગલમાં સહેલ કરવા ગયો હતો ત્યારે સંધ્યાકાળની વેળા હતી. માલવા એ સ્થળ સાવ દરીમાં (અથવા

તદ્દન ગુફામાં) છે એમ કહેશું તોયે ચાલશે. આ ઠેકાણે કાલીગંગા નદી ઘણી જોસભેર વહે છે. સંધ્યા સમયે વનનો દેખાવ બહુ જ ભયકારક તથા ગંભીર હતો. ગંગા નદીનો ઘૂ ઘૂ કરતો અવાજ તથા ચોતરફ તૂટેલા ડુંગરો હોવાથી જાણે કે અજીત અને વિશાળ ગઢ હોયની એમ ભાસતું• હતું. તેમાં વળી નિર્જન એટલે ત્યાંનો દેખાવ બહુ જ ભયપ્રદ જણાતો હતો. હું ગંગાને કાંઠે કાંઠે થઇ નદીની શોભા તેમજ કાળા ભમ્મર જેવા ગગનચુંબિત અને તૂટેલા ડુંગરો તરફ જોતો જોતો આનન્દમાં ફરતો હતો. આ સ્થળ ગમે તેવા છાતીવાન પુરુષને પણ ભયભરેલું લાગ્યા વગર રહે નહિ એવું હતું. માલવાનું જંગલ નિર્જન છે. અહીં હિંસક પશુની વસ્તી છે એમ કહે છે, પરન્તુ એક પણ જંગલી હિંસક પ્રાણી નજરે પડયું નહોતું. પણ ફરીને મુકામે આવ્યો ત્યારે એક ભુટીયા (ભૂતાન દેશનો વતની)ને હરણનો શિકાર કરી લાવેલો મેં જોયો. આશરે બે કલાકે હું પાછો આવ્યો. મને અત્યન્ત ભુખ લાગી હતી. ભોજન તૈયાર જ હતું. ભોજન કર્યા પછી થોડી વાર જે તે ગપ્પાં માર્યાં અને અમે સૂતા. પરન્તુ ધર્મશાળામાં મને ઉંઘ આવી નહિ. ચાંચડ ખૂબ કરડયા. જેમ તેમ કરી રાત કાઢી અને પરોઢીયે ચાર વાગે આગળ રસ્તે પડવાની શરૂઆત કરી. સાડા નવ વાગે અમે બુધી પહોંચી ગયા. બુધી અને માલવા વચ્ચે બે વાર ચઢણ આવે છે. દરેક ચઢણ દોઢ દોઢ માઇલની છે. તે દિવસ અમે બુધીમાં ગાળ્યો. બુધીથી ગર્બિયાંગ ચાર માઇલ છે. રસ્તામાં એક અઢી માઇલની ચઢણ આવે છે. આ ચઢણ પણ સીધી હોવાથી ચડનાર મનુષ્યોને એકદમ

વહેલો થાક લાગે છે અને શ્વાસ પણ જલદી ચડે છે. માલવા અને બુધી, આ બે સ્થળોની હવામાં ઘણો જ ફરક છે. જેટલી માલવામાં ગરમી તેટલી જ બુધીમાં ઠંડી છે. અમે બુધી બીજે દિવસે સવારે પહોંચ્યા. ત્યાં એક ભુટીયા વેપારી-એ અમારા માટે એક સાધારણ તંબુ મારી દીધો. પવન ઘણો સખ્ત વાતો હોવાથી કુલીને રસોઇ બનાવતાં ઘણી તકલીફ પડી. રાતે ત્યાં જ સૂઇ રહેવાનો અમારો વિચાર હતો, પણ સંધ્યાકાળે વરસાદ પડવાની શરૂઆત થવાથી તેણે અમને ઢોર બાંધવાની કોટડીમાં (કોડમાં) જગા કરી આપી. સ્વાભાવિક રીતે ત્યાં સ્વચ્છ હવા નહોતી. ચાંચડ ઘણા હતા અને ઢોરનાં મળમૂત્રની વાસ આવતી હતી. જેમ તેમ કરી રાત કાઢી અને મળસ્કે ત્રણ વાગે બુધીની ચઢણ ચડવાનો આરંભ કર્યો. શુમારે ૬ વાગે ચઢણ ચડી રહી પર્વતના શિખર પર આવ્યા. આ ચઢણ ચડવી બન્ને શાળામાસ્તરોને પણ મુશ્કેલ પડી તો પછી મારા કુલીના હાલ કેવા થયા હશે તેની વાત જ શી કરવી? શ્વાસ ચડવાથી તેઓ દીન બની ગયા. પગ પણ ઉંચકવાની શકિત નહોતી. પેટ પણ વળી ગયું હતું. દશ પગલાં ચાલતાં બેસવું પડતું. આવી સ્થિતિ હતી તોપણ અમે સૂર્યોદય પહેલાં ચઢણ ચડી રહ્યા. સૂર્યોદય પછી જો અમે ચડવાનું શરૂ કર્યું હોત તો અમને વધારે ત્રાસ પડત. મેં એકવાર જે ચડવાનું શરૂ કર્યું તે અરધે રસ્તે આવી પંદર વીશ મિનિટ વિસામો લઇ પાછું ચડવાનું શરૂ કર્યું અને એકદમ પર્વતની ટોચ પર આવી ઉભો રહ્યો. મને પણ થોડો શ્વાસ ચડયો હતો અને કંઇક થાક પણ લાગ્યો હતો.

આ પહાડ ચડીને આવ્યા કે વ્યાસપટ્ટી આવે છે. પહાડ ચડી ઉપર આવ્યા પછી ચોમેરનો પ્રદેશ જોઇ મારૂં મન અત્યન્ત પ્રસન્ન થયું. પર્વતના શિખર પર આવ્યા એટલે ડુંગર ઉપર એક મોટી સપાટી આવે છે. જ્યાં જોઇયે ત્યાં લીલુંછમ, હવા ઠંડી અને નીરોગી લાગે છે. ચોમેર હિમથી આચ્છાદિત પર્વતો નજરે પડે છે. તે શિખરમાંથી સ્વચ્છ, મધુર અને પાચક પાણીનો પ્રવાહ વહેતો દૃષ્ટિએ પડે છે. ભોજપત્રનાં વૃક્ષોનું સુન્દર અને ગીચ વન સામી બાજુએ દેખાય છે. ડુંગરની સઘળી સપાટી લીલાં અને કોમળ તૃણાંકુરોથી આચ્છાદિત હોવાથી અત્યન્ત આનન્દજનક અને રમણીય દેખાય છે. અમે જ્યારે ડુંગરની સપાટી પરથી રસ્તો કાપતા હતા ત્યારે ઉષઃકાળનો સમય હતો. અહાહા! તે વખતના સૃષ્ટિસૌન્દર્યનું તો કહેવું જ શું? કાદમ્બરીમાં આવેલું ઉષઃકાળનું વર્ણન માત્ર વાંચતાં કેટલો બધો આનન્દ થાય છે? તો પછી હું તો તે સ્થિતિ પ્રત્યક્ષ મારા નેત્રોથી જોતો હતો. તે સમયના મારા આનન્દની તો વાચકોએ માત્ર કલ્પના જ કરવી. હું તો છેક ગાંડો બની ગયો હતો.

રસ્તામાં એક જળપ્રવાહ આવ્યો. ત્યાં પ્રાતર્વિધિ, સ્નાનસંધ્યાદિ ઉકેલી લેવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો. પ્રાતર્વિધિ આટોપીને મેં તે જળપ્રવાહમાં સ્નાન કર્યું. પાણી એટલું ઠંડું હતું કે મારૂં અંગ એકદમ બહેરૂં થઈ ગયું. સ્નાન કરીને કપડાં પહેર્યાં અને એક શિલા ઉપર વ્યાઘ્રચર્મ પાથરીને પૂર્વાભિમુખે ઇશ્વરચિંતન માટે આસન લગાવી બેઠો. તે સમયે સૂર્યબિમ્બ ક્ષિતિજ ઉપર ચાલ્યું આવતું

હતું. પૂર્વ દિશા રાતા રંગની સાડી પહેરી તથા નીલ રંગની કંચુકી (ચોળી) ધારણ કરી પોતાના પ્રિય પતિની સામે પ્રફુલ્લિત અંતઃકરણયુક્ત બનીને જતી હતી. પૃથ્વી ઉપરનાં મૃદુ અને લીલાંછમ તૃણાંકુર ઉપર ઝાકળનાં બિન્દુઓ મોતી જેવાં ચળકતાં હતાં. ચોમેર હિમથી ઢંકાયેલાં શિખરોવાળા મોટા મોટા પર્વતો જાણે કે શ્રીસૂર્ય-નારાયણનાં દર્શન માટે ઉત્સુક થયા હોય એમ દેખાતા હતા. આવા સમયે અને આવી સ્થિતિમાં સાદી નાનકડી ટેકરી હોય તો યે દૂરથી કેટલી બધી સુન્દર લાગે છે ? તો પછી ઉંચાં ઉંચાં ગગન સુધી જઇ તેને બાથ ભીડી રહેલા તથા બરફથી આચ્છાદિત એવાં પર્વતશિખરો ઉપર સૂર્યનાં કોમળ કિરણો પડવાથી લાલ રંગની ઝાંખ મારી રહી હોય, નીચે એટલે મધ્ય ભાગથી તળેટી સુધી ભોજપત્ર, ચીડ ઇત્યાદિ વૃક્ષોનાં જંગલ હોવાથી જ્યાંત્યાં લીલુંછમ દેખાતું હોય એવા હિમાલયના પર્વતોની શોભા કેટલી બધી અનુપમ હશે વારૂ ! વચ્ચે વચ્ચે મધુર શબ્દો કાને અથડાતા હતા. એ શબ્દો તે જંગલમાંનાં પક્ષિઓના જ હતા એ કહે-વાની જરૂર નથી. એક તો બ્રાહ્મમુહૂર્ત, તેમાં વળી એકાન્ત અને અનુપમ સૃષ્ટિસૌન્દર્ય. પછી શું પૂછવું ? પૂર્વાભિમુખે આસન રાખી બેઠો અને એકવાર ચોમેર જોયું. ચિત્ત શાન્ત અને ગંભીર બન્યું. ભ્રૂમધ્યમાં દૃષ્ટિ પહોંચી અને મન એકાગ્ર થઇ સદ્‌ગુરુચરણમાં તલ્લીન થયું. આવી સ્થિતિ થયા પછી દેહભાન શાનું રહે ? તે વખતની મારી સ્થિતિનું વર્ણન હું કરી શકતો નથી. ખરેખર, તે સ્થાનમાં પ્રેમ અને આનન્દનું સામ્રાજ્ય હતું. કેવળ તપોભૂમિ જ બે કલાક પછી

મેં ધ્યાન વિસર્જન કર્યુ. અમે આગળ ચાલવા લાગ્યા અને ગર્બિયાંગ સવારે સાડા આઠ વાગે પહોંચ્યા.

પ્રથમ પોસ્ટ ઑફિસમાં ગયો અને મારા કાગળો સંબન્ધી તપાસ કરી. કારકુન અને પેશકાર સાહેબનો સિપાઇ (પટાવાળો) છુટી ગયા છે એમ જણાયું. પોસ્ટ ઑફિસમાં ઉતરવાની જગા નહોતી એટલે નિશાળના મહેતાજીને ત્યાં ઉતરવાનું નક્કી કર્યું. પોસ્ટ ઑફિસમાં મને એક દ્રાવિડી ગુંસાઇ મળ્યો. મને તે એક વાર માયાવતીમાં મળ્યો હતો, અને મારા કહેવા પરથી તે માનસસરોવર જવા નીકળ્યો હતો. પહેલાં તો તેણે મારી પાસે પોતાનાં વીતક જ ગાવા માંડયાં. તે ત્યાં મારા પહેલાં ત્રણ ચાર દિવસથી આવ્યો હતો. મેં તેના કહેવા તરફ પ્રથમ ધ્યાન જ ન આપ્યું. તે જે કહેતો હતો તે બેશક અસત્ય નહોતું એ વાત સાચી, પરન્તુ તે તેના વેશને અનુરૂપ નહોતું અને વળી મને પહોંચ્યાને પાંચ સાત મિનિટ પણ થઇ નહોતી. હું મારી આનન્દી સ્થિતિમાં નિમગ્ન હોવાથી મને તેના બોલવાનો (વિતક સાંભળવાનો) કંટાળો આવ્યો એટલે મેં તેને જરા શાન્તિથી બેસવા કહ્યું.

ગર્બિયાંગ એ અંગ્રેજ સરકારની સરહદનું છેલ્લું ગામડું છે. શુમારે દોઢસો ઘરની વસ્તી છે અને લોકો શ્રીમન્ત છે. ગર્બિયાંગ અગીયાર હજાર ફુટ ઉંચાઇએ આવેલું છે. બદરી-કેદાર અને ગર્બિયાંગ સરખી ઉંચાઇએ છે. અહીં વરસાદ બહુ પડતો નથી; માત્ર બરફ બહુ પડે છે. જુનથી સપ્ટેમ્બરની આખર સુધી અહીં રહેવું બહુ સારૂં છે. ઠંડી

અને બરફ બન્ને સખ્ત પડે છે. ત્યાં પહોંચ્યા પછી મને સમજાયું કે તિબેટમાં જવાનો રસ્તો હજુ મોકળો થયો નથી. બરફ પડતો હોઇ લિપૂ પાસ (એક માર્ગ) તદ્દન પૂરાઈ ગયો અને ઠંડી પણ પુષ્કળ છે. એટલે મારે થોડા દિવસ ગર્બિયાંગમાં જ મુકામ રાખવો પડયો. અહીં હું વીશ દિવસ રહ્યો. પેશકાર સાહેબનો બંગલો જો મને રહેવા મળ્યો ન હોત તો મને રહેવાની બહુ જ અગવડ પડત, કારણકે અહીં ડાકબંગલો વગેરે કાંઇ છે જ નહિં; અને ભુટીયા લોકોના ઘરમાં રહેવું અશક્ય હતું. ગર્બિયાંગમાં વાણીયાની સરકારી દુકાન (મોદીની દુકાન) ન હોવાથી સરકારી અમલદાર સિવાય બીજા પ્રવાસીઓને બહુ જ હેરાનગતિ થાય છે. બેવડા પૈસા આપવા છતાં ઘઉંનો લોટ, ઘી, ચોખા, વગેરે વસ્તુઓ સાધારણ પ્રકારની પણ મળતી નથી. આ અડચણોનો પૂરેપૂરો અનુભવ મને એ વીશ દિવસમાં થયો. ગર્બિયાંગની નિશાળનો મહેતાજી મારે માટે ગામમાં ફરીને મહા મુશીબતે સીધું વેચાતું લાવી આપતો. વચમાં ગામના એકાદ બે આગેવાનોએ અને બીજા કેટલાક વેપારીઓએ મને મિજબાનીઓ આપી. મિજબાની આપવાનો અર્થ ત્રણ માણસોને બે વખત પેટપૂરતું થાય એટલું સીધું નોકર સાથે મોકલી આપવું.

ગર્બિયાંગમાં ચોખા ચડતા જ નથી. હું બન્ને વખત ઘઉંની રોટલી, મસુરની દાળ અને એકાદ વાર જંગલી શાકભાજી મળે તો તે, એટલી વસ્તુઓ ખાતો. સવારે એકવાર અને ફરી બપોરે, એમ ચા પીતો. દૂધનું તો નામ જ નહિ. એકન્દરે ખાવામાં બહુ જ મુશીબતો વેઠવી પડે છે. હવા

અને પાણી માત્ર બહુ જ ઉત્તમ અને આરોગ્યદાયક છે. ભુખ તો એટલી લાગે કે સાધારણ આહાર કરતાં ચોગણું ખવાય.

ભુટીયા લોકોનો ધંધો ખેતી અને વિશેષતઃ વેપાર છે. એ લોકો વર્ષમાં ફક્ત બે ત્રણ માસ જ ઘેર રહે છે. તિબેટ, નેપાળ અને હિન્દુસ્તાન એ દેશોમાં વેપાર નિમિત્તે એ લોકો ઘણે દૂર સુધી જવા લાગ્યા છે. પૂર્વે એ લોકોને ગણ્ણાગઢથી આગળ જવું એ મરવા જેવું લાગતું. એ લોકો ઉનાળો સહી શકતા નથી. હમણાં હમણાં પચાસ વર્ષમાં એ લોકો કંઇક સુધર્યા છે. પહેલાં અર્ધ જંગલી અવસ્થામાં હતા. એ લોકો સ્વભાવે દયાળુ નથી. એમને ગાવું નાચવું બહુ ગમે છે. તરુણ પુરુષો અને તરુણ સ્રીઓ વિવાહિત અથવા અવિવાહિત હોય તોપણ સમાજમાં એકઠાં મળીને નાચે છે, રમે છે અને ગીતો ગાય છે. એકમેક સાથે વિનોદ કરે છે અને ગળામાં હાથ નાખીને ગુપ્ત વાતો પણ કરે છે. ઘરનાં અને ખેતરનાં સઘળાં કામો સ્રીઓ કરે છે અને પુરુષો વેપાર અર્થે બહારગામ જાય છે. ભુટીયા લોકોનાં ઘરો બહુ ગીચ અને ગંદાં હોય છે. ઘરમાં કચરો બહુ જ હોય છે. માંસ અને મદ્યની દુર્ગંધ સતત આવ્યા જ કરે છે. કપડાંમાં અતિશય ચાંચડ હોય છે અને બહુ દુર્ગંધ મારે છે. હું શુમારે વીશ પચીશ શ્રીમંત લોકોને ઘેર જઈ આવ્યો, પણ સઘળે સ્થળે એનું એ. ભુટીયા લોકોની સ્રીઓ કુરૂપ હોતી નથી. તેઓ રંગે ર અને સશકત હોય છે. ભુટીયા લોક નેપાળી લોક જેવા અત્યન્ત ઠીંગણા પણ નથી હોતા. સ્રીઓ અંગ ઉપર ચાંદીના દાગીના પહેરે છે. પુરુષો પેઠે સ્રીઓ પણ મદ્યપાન અને ધૂમ્રપાન કરે છે. દીકરી

વીશ પચીશ વર્ષની થાય ત્યાં સુધી અવિવાહિત રહે છે. આ લોકો ભૂત, પિશાચ વગેરેની પૂજા કરે છે. આ લોકોના રિવાજો નેપાળ, તિબેટ અને હિન્દુસ્તાનના રીતરિવાજોનું મિશ્રણ છે. તેઓનો ધર્મ કયો છે તે જાણવું ઘણી મુશ્કેલીનું કામ છે. આગળ કહેવાઇ ગયું છે કે ભુટીયા સ્રીપુરુષોને ગાવાનાચવાનો ઘણો શોખ છે. તેમાં પણ સ્રીઓને વિશેષ છે. તેઓનાં સઘળાં ગીતો શૃંગારિક છે. ભુટીયા ભાષામાં એક પણ ગાયન ન હોવાથી તેઓ ગુરખી ભાષાનાં ગાયન ગાય છે. પાશ્ચિમાત્ય લોકો પ્રમાણે ભુટીયા લોકોમાં સાર્વજનિક નાચ થાય છે. આ નાચને તેઓની ભાષામાં રંગબંગ કહે છે. રંગબંગ દરેક રાત્રે થાય છે. જુવાન છોકરા અને છોડીઓ પોતે પોતાને યોગ્ય વરવહુ રંગબંગના પ્રસંગે શોધી કાઢે છે. તેઓમાં પાશ્ચિમાત્યો પ્રમાણે પ્રીતિવિવાહ જ રૂઢ છે. અર્થાત્ સળી ભાંગી દેવી એ રીત પ્રચલિત છે. ભુટીયા લોકો પર નેપાળ, તિબેટ અને અંગ્રેજ એમ ત્રણ સરકારનો અમલ છે. તેઓમાં પુષ્કળ જાતો હોવાથી અંદર અંદર ઘણી લડાઇઓ થાય છે. ભોટ પ્રદેશમાં જવ અને મુંઢવા નામનાં ધાન્યો પાકે છે.

ગર્બિયાંગમાં મારો મુકામ વીશ દિવસ રહ્યો એમ આગળ કહેવાઇ ગયું છે. આ વીશ દિવસો અત્યન્ત આનન્દમાં ગયા. કાલીગંગા અને તિંકર એ બે નદીઓનો સંગમ ગર્બિયાંગની પૂર્વમાં શુમારે પોણા માઇલ ઉપર આવેલો છે. એકાન્ત વનશ્રી, સૌન્દર્ય અને હિમાચ્છાદિત પર્વતોની હારથી આ સંગમસ્થાન રમ્ય દેખાય છે. હું હમેશાં પ્રાતઃકાળમાં સ્નાનાદિ નિત્ય નૈમિત્તિક વિધિ કરવા

માટે ગર્બિયાંગથી સંગમસ્થાને જતો હતો. આવા એકાન્ત અને રમ્ય સ્થળમાં શ્રીનારાયણનું ચિંતન કરવાને મને તક મળી એ મારૂં મહાન ભાગ્ય હું સમજું છું. હમેશ આનન્દમાં ચાર પાંચ કલાક ત્યાં જ ગાળતો. તપશ્ચર્યા કરવા માટે જો કોઈ યોગ્ય સ્થળ હોય તો તે હિમાલય જ છે. આપણા પ્રાચીન ઋષિમુનીઓએ આવા જ સ્થળે તપશ્ચર્યા કરીને ત્રિકાળ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું અને સર્વ પ્રકારના ધર્મ-શાસ્ત્રાદિ ગ્રંથ નિર્માણ કર્યા તથા અધ્યાત્મજ્ઞાનમાં તો આપણા આ આર્યાવર્ત દેશને આખા જગતના ગુરુસ્થાને બેસાડયો. હમેશ ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનું સૃષ્ટિસૌંદર્ય જોતાં મને સમયનું ભાન રહેતું નહોતું.

ખરો હિમાલય એટલે હિમાલયની અખંડ બરફની પંક્તિ. (Perpetual snow-range) ગંગોત્રી, કેદાર, બદરીનારાયણ, અમરનાથ, (કાશ્મીર) મુક્તિનાથ (નેપાળ) વગેરે પવિત્ર સ્થાનો આ પ્રદેશમાં છે. કાઠગોદામ રેલ્વે છોડયા પછી અનેક પહાડપર્વત, નદીનાળાં અને અરણ્યો ઓળંગીને શુમારે બે મહિને હું ગર્બિયાંગ આવી પહોંચ્યો. આ બે માસના પ્રવાસમાં મારે શારીરિક કષ્ટ પુષ્કળ સોસવું પડયું, પરન્તુ શ્રી સદ્ગુરુની કૃપાથી મને તેની કંઇ અસર થઈ નહિ; કારણકે સૃષ્ટિસૌંદર્ય, અમૃત જેવું મધુર અને ઠંડું જળપાન અને ઇશ્વરચિંતન એ ત્રણના સહવાસથી હું લગભગ દેહને ભૂલી ગયો હતો. ધ્યાનમાં મન એટલું ચોંટેલું હતું કે બે મહિના મારા મનની સ્થિતિ કેવી હતી તેની મને પોતાને જ ખબર નથી. કૈલાસ અને માનસસરોવરનાં દર્શન હું કયારે કરીશ એ જ મારૂં ચિંતન હતું.

ગર્બિયાંગમાં ઠંડી અતિશય રહે છે અને શરીરને ચીરી નાખે એવો તીક્ષ્ણ પવન હમેશાં ફુંકાય છે. ગર્બિ-યાંગ આવ્યા પછી ઠંડી અને તીક્ષ્ણ પવનને લીધે બે ત્રણ દિવસ અત્યન્ત ત્રાસ થયો, અને મારે ઉના પાણીથી સ્નાન કરવું પડ્યું. પરન્તુ પછીથી હું ઠંડા પાણીથી સ્નાન કરવા લાગ્યો અને શીતનિવારણાર્થે ત્યાંથી મેં એક ભુટીયા કામળો વેચાતો લીધો. તેની કિંમત સાત રૂપીયા પડી. મને લાગે છે કે તે કામળાનું વજન લગભગ પંદર શેર હશે. તે ખૂબ હુંફ વળે એવો હતો. એમ કહેવાતું હતું કે અગાઉ આવો કામળો બે અઢી રૂપીયામાં જ મળતો હતો, કારણકે તે વખતે ઊન સસ્તી હતી. હાલમાં તિબેટમાંથી ઊન કાનપુર જતી હોવાથી તે મોંઘી થયેલી છે.

અહીંનું હમેશનું જુદા જુદા પ્રકારનું સૃષ્ટિસૌન્દર્ય મારાં નેત્રને આનન્દ આપતું હતું. કોઇવાર હું મેઘ-મંડળમાં ફરતો હતો, તો કોઇવાર વાદળાંથી પણ ઉંચી જગાએ ઉભો રહી દક્ષિણમાંથી ઉત્તર તરફ દોડતી રૂપા જેવી ધવલ મેઘપંક્તિનું અવલોકન કરતો હતો. કોઇવાર એમ લાગતું કે કાળું ભમર વાદળું મારે માથે છત્રી માફક લટકતું રહી મારી પાસેથી પસાર થાય છે. એક બાજુ હિમાચ્છાદિત પર્વત ચારે તરફ દૃષ્ટિને આનન્દ આપતો હતો. બીજી બાજુ પહાડની ટોચ અને ઢાળ ઉપરના લીલાંછમ જવનાં ખેતરો જોઇ ચિત્ત પ્રસન્ન થતું હતું. જ્યાં જોઇયે ત્યાં પર્વત અને પર્વત! જોનારને એમ જ લાગતું હતું કે પરસ્પર તેમની ઉંચાઇ માટે સ્પર્ધા કરતા તેઓ એકબીજા તરફ અભિમાનથી જોઇ રહ્યા છે, કારણકે

એક પર્વત તરફ જોઈએ તો તેની પાછળ એક બીજો તેનાથી ઉંચો તો હોય જ. વળી તે તરફ જોઈએ તો તેની પાછળ ત્રીજો ઉંચો જ હોય! હું ગર્બિંયાંગમાં હતો તે દરમીયાન રોજ પ્રાતઃકાળમાં જે એકાન્ત સ્થળે હું ચાર પાંચ કલાક બેસવા જતો તે સ્થાન તો અનુપમ જ હતું. તેનું ટુંકામાં વર્ણન કર્યા સિવાય હું રહી શકતો નથી.

કાલીગંગા નદીને પેલેપાર નેપાળ સરકારની હદમાં એક નાનકડી ટેકરી છે. તે ગર્બિંયાંગની પૂર્વમાં પોણા માઇલ ઉપર છે. આ ટેકરીની એક બાજુએ તિંકર નદી વહે છે, અને બીજી બાજુએ કાલીગંગા વહે છે. પશ્ચિમ તરફ નીચેની બાજુમાં શુમારે સો દોઢસો કદમ પર આ બે નદીઓનો સંગમ થાય છે. આ ટેકરી શુમારે એક હજાર ફુટ ઉંચી હશે. નદીની સપાટીથી શુમારે ચારસો ફુટની ઉંચાઇએ વચમાં એક નાનકડું મેદાન છે, અને ત્યાંથી શુમારે પાંચસો ફુટની ઉંચાઇએ, એટલે ટેકરીને મથાળે છાંગરૂ નામનું એક નાનકડું ગામડું છે. તેમાં પચાશેક ઘરની વસ્તી છે. એ ટેકરીની ઉત્તર તરફ કાલીગંગા નદી આવેલી હોવાથી તેની પેલી પાર ખુલ્લો પ્રદેશ ઘણો જ છે. તેથી તે બાજુએ દૃષ્ટિ ઘણે દૂર સુધી પહોંચે છે. આવી જ ખીણ અગ્નિ ખુણામાં પણ છે. ચોમેર લીલાંછમ ખેતરો અને ભોજપત્ર તથા ચીડનાં ઝાડનું સુન્દર અરણ્ય છે. ભવ્ય, ગંભીર અને ઉંચા પર્વતોનો આસપાસ જાણે કે એ કુદરતી કોટ જ હોય નહિ! એ પર્વતનાં શિખરો હિમાચ્છાદિત હોવાથી અને તળેટીમાં લીલુંછમ અને ઘાટું અરણ્ય હોવાથી એ પર્વતો એ નાની ટેકરી પરથી કેટલા સુન્દર

દેખાય છે તેનું વર્ણન હું કરી જ શકતો નથી. એ પ્રમાણે એક બાજુ વનશ્રીના સૌન્દર્યનું એક નિમિષમાત્ર પણ વિશ્રાંતિ ન હોતાં નેત્રો અવલોકન કરે છે; તો બીજી બાજુ બન્ને નદીઓના પ્રવાહથી ઉત્પન્ન થતા સતત ધ્વનિમાં ને જુદાં જુદાં પક્ષીઓના મંજુલ શબ્દના મિશ્રણથી એક પ્રકારનો જે મિષ્ટ, મનોહર અને અખંડ અવાજ—અનાહત નાદ થયા કરે છે તે સાંભળવામાં કર્ણો તલ્લીન બની જાય છે. ઉંચે આકાશમાં વચ્ચે વચ્ચે વાદળાંઓ સૂર્યબિમ્બની આડે આવતાં હતાં, અને તેથી ટેકરી પર જે છાયા પડતી તે જોવામાં બહુ આનન્દ થતો. એવાં રમણીય, એકાન્ત અને પવિત્ર સ્થળે પ્રાતઃકાળમાં શ્રી સદ્‌ગુરુચરણોનું શાન્ત મનથી ચિંતન કરતા બેસવાનું આ નમ્ર લેખકનું સદ્‌ભાગ્ય હતું. એકાદ વિશેષ પ્રસંગે મારા એ સદ્‌ભાગ્યનું સ્મરણ થતાં મારા અંતઃકરણની જે સ્થિતિ થઈ હતી તે હું કહી શકતો નથી. કહું તો મારા પર આત્મશ્લાઘાનો આરોપ આવે. એક પ્રસંગે નિત્યનિયમ પ્રમાણે ધ્યાન વગેરે આટોપી શુમારે અર્ધો કલાક સામેના વૃક્ષ પરના એક સુન્દર નાનકડા પક્ષી તરફ સહજ જોતો બેઠો હતો. તે પક્ષી આનન્દથી આમતેમ તે ઝાડ પર કૂદતું હતું અને મોઢેથી સુન્દર અવાજ કરતું હતું. તે દેખાવ જોઈને મારા અંતઃકરણમાં ફરી એકદમ સાત્ત્વિક વૃત્તિ ઉત્પન્ન થઈ; અતિશય પ્રેમથી મારૂં ચિત્ત એકાગ્ર બન્યું અને હું આનન્દમાં નિમગ્ન થયો. આવે સમયે મને કેટલો અને કેવા પ્રકારનો આનન્દ થતો હશે તેની ખરેખરી કલ્પના તો વાચકોને કેવળ અનુભવથી જ થઈ શકે.

એવી સ્થિતિમાં વીશ દિવસ વીશ ક્ષણ માફક જોત-જોતામાં નીકળી ગયા. પેશકાર સાહેબનો બંગલો ગામથી શુમારે પા માઇલ દૂર હતો. બંગલો નાનકડો અને દેખાવડો હતો. તેની આસપાસ એક મોટું કમ્પાઉન્ડ (આંગણું) હતું. જે દિવસે આકાશ વાદળાં વિનાનું સ્વચ્છ હોય અને ચન્દ્ર પોતાનાં શીતલ કિરણો વડે જગતને આનન્દ આપતો હોય તે દિવસે હું એકલો જ તે આંગણામાં રાત્રે ફરતો. તે શાન્ત સમયે આમ તેમ ફરતાં મને અત્યન્ત આનન્દ થતો. મને જે દ્રાવિડી ગોંસાઇ મળ્યો હતો તેનું નામ ગુરુનાદા હતું. તે ગામમાં રહેતો. તેને મેં બંગલામાં રહેવા બોલાવવાથી તે એક બે દિવસ રહેવા આવ્યો, પરન્તુ ત્યાં તેને ચેન પડયું નહિ; એટલે તે પાછો ગામમાં ગયો. તેની પાસે એક પણ ગરમ કપડું નહોતું, એટલે ટાઢથી તેને બહુ જ હરકત થતી; તેથી તેને મેં ગરમ કામળીની એક કફની કરાવી આપી. બીજા ગોંસાઇઓ પેઠે તેને બંધાણ હોવાથી તેને અફીણની બહુ જરૂર પડતી. તેની પાસે જરા અફીણ ખુટી ગયું કે તે હેરાન થતો. જમવામાં પણ તેને કોઇ કોઇ વાર હેરાનગતિ ભોગવવી પડતી. કોઈ કોઈ વાર હું તેને મારી સાથે જમવા બોલાવતો. શારીરિક કષ્ટ આનન્દથી સહન કરવાને તે તૈયાર નહોતો. ગોંસાઇની દીક્ષા લીધાને તેને પંદર વર્ષ થયાં હતાં. તેની એકન્દર આન્તરબાહ્ય સર્વ સ્થિતિ જોતાં તેની મને બહુ દયા આવતી. એ ગુરુનાદા બાવા સંબન્ધી અહીં વધારે લખવું એ ઠીક નથી.

ગર્બિયાંગ આવ્યાને પંદરેક દિવસ થયા પછી એક દિવસ જમી રહ્યા પછી હું બંગલાના આંગણામાં ફરતો હતો. (શતપદી કરતો હતો.) શ્રી સદ્ગુરુ મહારાજના નામ-સ્મરણથી મનમાં આનન્દ પામતો હતો. એમ કરતાં રાત્રિના દશ વાગવા આવ્યા. આ વખતે એકાએક મનમાં એમ થઈ આવ્યું કે આજથી બરોબર આઠમે દિવસે તિબેટમાં જવા નીકળવું. એ વિચાર આવતાં જ મનનું સમાધાન થયું. ઉપલો નિશ્ચય થયો તે જ રાત્રે મને એક શુભ સ્વપ્નું આવ્યું. બીજે દિવસે મેં મારો વિચાર માસ્તરને જણાવ્યો, ત્યારે તેણે કહ્યું કે "આજ સવારે જ તિબેટમાંથી (ખંપા) બકરી-ઓનું એક ટોળું આવ્યું છે. રસ્તો હજી બરાબર ખુલ્લો થયો નથી, પરન્તુ તમારો જવાનો વખત આવશે તે પહેલાં ખુલ્લી જશે અને પ્રભુકૃપાથી તમને કોઈ સાથ પણ મળી જશે. તમને તિબેટમાં કાંઇ હરકત નહિ પડે એમ મને લાગે છે." શુમારે ત્રણ ચાર દિવસે ભુટીયા લોકોનાં બકરાં પર્વત ઉપર જવા આવવા લાગ્યાં, ઘાટ માંહેનો બરફ કમી થવા લાગ્યો અને ચૌદાશ પરગણાના કેટલાક ભુટીયા લોકો તિબેટમાં જવા માટે ગર્બિયાંગ આવી પહોંચ્યા. મેં પણ તૈયારી કરવા માંડી. નિશ્ચય પ્રમાણે બરાબર આઠ દિવસે પાલુના એક શ્રીમાન ભુટીયા વેપારીનો સાથ જોઇ હું તિબેટના તાકલાકોટ નામના ગામે જવા નીકળ્યો. સવારે આઠ વાગતાં છાંગરૂમાં મુકામ કર્યો. અહીં રહેવાનું કારણ એ હતું કે હું ગર્બિયાંગ હતો ત્યારે છાંગરૂના મુખીએ મને આગ્રહ કરી પોતાને ગામ રહેવા બોલાવ્યો હતો, અને કહ્યું હતું કે આપની સર્વ પ્રકારની વ્યવસ્થા હું કરી

આપીશ. પરન્તુ મેં તેને કહ્યું હતું કે " તાકલાકોટ જતી વખતે એક દિવસ હું તમારા ગામમાં મુકામ કરીશ. "

બીજે દિવસે હું, મારા બે કુલીઓ, ગુરુનાદા બાવો, એક નેપાલી હવાલદાર અને પોલિસ સિપાઈ એટલા જણા છાંગરૂથી નીકળ્યા. સવારે તિંકર જવાનું હતું. છાંગરૂથી તિંકર સાત માઈલ છે. રસ્તો નેપાળ સરકારની હદમાં થઇ કાંઠે કાંઠે તિંકર જાય છે. તે બહુ સારો નથી. રસ્તામાં એક મોટી ચઢણ આવે છે.

છાંગરૂથી નીકળતી વખતે એક ગમ્મત થઈ. આગલી રાત્રે ગુરુનાદા બાવા અને મારા કુલી વચ્ચે જરા બોલાચાલી થઇ હતી. પછી મેં ગુરુનાદા બાવાને સમજાવવાને ઘણીએક વાતો કહી, પરન્તુ તેનો રોષ કેમે કર્યો ઉતર્યો નહિ. રાત્રે બાવાજી ભૂખ્યા સૂઇ ગયા. સવારે મેં તેમને જમવા બોલાવ્યા ત્યારે તેમણે રોષમાં જ જવાબ આપ્યો, "હું તમારી સાથે કૈલાસ આવવાનો નથી. તમે તમારે જાઓ." શુમારે અર્ધાક કલાક સુધી તેઓ સંતાપથી કંઈક મનમાં જ બબડતા હતા. હું ફરી કંઇ જ બોલ્યો નહિ. તેમની થાળી પીરસી હું જમવા બેઠો. પછી થોડીક વારે બાવાજી જમવા આવ્યા. નીકળતી વખતે મેં તેમને મારી સાથે આવવા વિનંતિ કરી અને બીજી ઘણી રીતે મનાવ્યા. બધાએ કહ્યું કે સ્વામીજીની સાથે જશો તો તમને હરકત ન પડતાં કૈલાસ અને માનસ-સરોવરનાં દર્શન થશે; આવી તક ફરીફરી મળશે નહિ. પરન્તુ બાવાજીએ તે માન્યું નહિ. અમે છાંગરૂથી નીકળ્યા અને બાવાજી તો ત્યાં જ સૂઇ રહ્યા. અમે તિંકર બપોરે બાર

વાગે આવી પહોંચ્યા. રસ્તો ખરાબ અને ચઢણ જબરી તેથી અમે થાકી ગયા. તિંકર જઈ ગોળ ખાઇ પાણી પી અમે વિશ્રાંતિ લેતા બેઠા ત્યાં તો શુમારે અધોક કલાકે ગુરુનાદા બાવા લાકડીને ટેકે બડબડતા, થાકી જવાથી ધીમે ધીમે આવતા દેખાયા. અમારી પાસે બાવાજી આવીને બેઠા. "તમે આવ્યા તે ઠીક થયું" એમ કહી મેં તેમને ગોળ અને પાણી આપ્યાં. મેં અથવા બીજા કોઇએ તેમને કંઇ વધારે કહ્યું નહિ. એ બાવાજી આગળ તિબેટમાં જેટલા દિવસ મારી સાથે હતા તેટલા દિવસ વચ્ચે વચ્ચે મારી ઉપર કે મારા કુલી ઉપર ખીજાતા અને તેથી વિના કારણ પોતે જ ત્રાસ પામતા. તિંકર અમારો મુકામ દોઢ દિવસ રહ્યો. નેપાળી હવાલદારે અમારી રહેવા તથા ખાવાપીવાની વ્યવસ્થા ગામના મુખી તરફથી સારી રખાવી હતી. તિંકરથી નેપાળી હવાલદાર અને પોલીસ સીપાઈ છાંગરૂ પાછા ગયા અને હું, મારા બે કુલીઓ, ગુરુનાદા અને ભુટીયો વેપારી એટલા જ આગળ જવા નીકળ્યા. તે વેપારી સાથે બે હુણીયા (તિબેટી જાતના નોકર) તથા સામાન લાદેલા સાત ઝુબુ અને ચાર ઘોડા હતા. એ જનાવરો વિશેષે કાપડની ગાંસડીઓથી લાદેલા હતા. તિંકરથી શુમારે અઢી માઈલ પર આવેલી ધર્મશાળામાં સાંજે પાંચ વાગે અમે આવી ઉતર્યા.

અમે જે ધર્મશાળામાં મુકામ કર્યો હતો ત્યાંથી જ તિંકરની ધારનો આરંભ થાય છે. સવારમાં ધાર પર ચડવું સુગમ પડશે એમ ધારીને જ તે રાત્રે અમે ઉક્ત ધર્મશાળામાં રહ્યા. ભોટ પ્રદેશમાં ધર્મશાળા જેવી અસ્વચ્છ અને

નાની હોય છે તેવી જ આ ધર્મશાળા હતી. પેલા વેપારીએ ધર્મશાળાની બહાર પોતાના માલનો ઢગલો કરી તેના ઉપર મોટું તથા જાડું (તાપ તથા વરસાદથી માલનો બચાવ કરવાને) મીણકાપડ જેવું કપડું નાખ્યું. ધર્મશાળાની એક ઓરડીમાં હું, બીજીમાં ગુરુનાદા, ત્રીજીમાં મારો કુલી અને બાકીની ચાર ઓરડીઓમાં તે વેપારી તથા તેના નોકરો રાતવાસો રહ્યા. નજીક જ એક ટેકરીની પાસે મેં એક નાના માંડવા જેવું જોયું. તેની પાસે ચામડાની નાની નાની કોથળીઓનો મોટો ઢગલો જોયો. આ કોથળીઓ વેચવાના માલથી ભરેલી હતી. તે કોથળીઓનો આકાર ગુણી જેવો હતો. તપાસ કરતાં માલમ પડયું કે મારી સાથેના ભુટીયા વેપારીનાં બકરાંનો કાફલો (તાંડા) ત્યાં પડેલો હતો. એક કાફલા (તાંડા)માં શુમારે બે ત્રણ હજાર બકરાં હોય છે.

પશ્ચિમ તિબેટમાં જવાના જે સાત આઠ માર્ગો છે તેમાંનો એક માર્ગ તિંકરધુરા નામનો છે. ભુટીયા વેપારીઓ વિશેષતઃ આ માર્ગે જ (ચૌદાશપટ્ટીમાં) જાય છે.

જે રાત્રે અમે ધર્મશાળામાં મુકામ કર્યો તે રાત્રે વરસાદ એટલો બધો પડયો કે મારે મારી ઓરડીમાં આખી રાત છત્રી ઉઘાડીને બેસી રહેવું પડયું હતું. ઉપરથી પાણી ટપકતું હતું અને બહારનું પાણી અંદર આવતું હતું. ઠંડી કહે મારૂં જ કામ. મારાં કપડાં ભીંજાઈ તરબોળ થઇ ગયાં હતાં. આખી રાત નિદ્રા આવી નહિ. રસોઇ કરી શકાય એવુંયે નહોતું તેથી પરાણે ઉપવાસ કરવો પડયો

એ કહેવાની જરૂર જ નથી. મારી પોતાની આવી દશા હતી. પરન્તુ ગુરુનાદાના મારા કરતાં વિશેષ હાલ થયા ! તે ટાઢ બીલકુલ સહન કરી શકતો નહોતો, પણ તેને બીજો ઉપાય જ નહોતો.

લિપુ પાસ કરતાં તિંકરધુરાની ચઢણ વધારે ઉભી છે. અમે પરોઢીયે ત્રણ વાગે નીકળવાનો સંકેત કર્યો. ચા પીધો અને સાથે થોડાંએક બિસ્કીટ પણ ખાધાં. મારા કુલીએ રસોઇ કરી અને અમે ભોજન પણ કરી લીધું. ખાલી પેટે બરફ ઉપર ચાલવું તથા ચઢણ ચડવી આકરી પડે છે તેથી એટલું બધું વહેલું જમી લેવું પડયું. વળી તે દિવસે સવારના ત્રણથી સાંજના છ વાગ્યા સુધી અમારે પ્રવાસ કરવાનો હતો.

ભુટીયા વેપારીએ તિંકરથી મારે માટે એક ઘોડો ભાડે આણ્યો. તેનું છ કલાકનું એક રૂપીયો ભાડું ઠરાવ્યું હતું. ધાર સત્તર સાડા સત્તર હજાર ફીટ ઉંચાઇની છે. ચઢણ પાંચ માઇલ છે તથા રસ્તો અતિ વિકટ છે.

પ્રાતઃકાળે ચાર વાગે અમે સૌ ધર્મશાળામાંથી નીકળ્યા. તે વખતે આકાશ મેઘાચ્છાદિત હતું. વરસાદ પડવાની બીક હતી. ધુમસથી દિશા બરાબર સૂઝતી ન હતી. હું અને ભુટીયો વેપારી ઘોડા પર બેસી ધીમે ધીમે ચાલ્યા જતા હતા. બીજા બધા પગે ચાલ્યા આવતા હતા. ભુટીયા વેપારીનાં જનાવરો સૌથી આગળ ચાલતાં હતાં* ઝુબુઆ

---

* તિબેટમાં બકરી, યાક, ઘોડા વગેરે જનાવર બરફ ઉપર બહુ જ હોંશીયારીથી ચાલે છે. બર્ફ ઉપર ચાલતી વેળા જમીનની

જનાવર મેં પ્રથમ જ ખેલામાં જોયું. એ જનાવર સાધારણ રીતે વનગાય (યાક) જેવું હોય છે. મેં બરાબર કલ્પના કરી કહ્યું હોય તો 'આ જનાવર વનગાય અને સાધારણ ગાય વચ્ચેની એક પ્રાણીની જાતનું છે. ધીરે ધીરે માર્ગ કાપતાં બપોરે બાર વાગે અમે તિંકરધુરાના શિખર પર આવી પહોંચ્યા. ગુરૂનાદા અને મારો કુલી પાછળ રહ્યા છે એમ મેં પાછા ફરી જોયું. તે વખતે હું અઢાર હજાર ફીટની ઉંચાઇએ ઉભો હતો. પગ નીચે ઘુંટી ઉપર ચાર ચાર આંગળ બરફ હતો. જ્યાં જોઇયે ત્યાં બરફ જ બરફ. સર્વત્ર શ્વેત હતું. મારી આંખ પર મેં આસમાની રંગનાં ચશ્માં ચડાવેલાં હતાં. ચશ્માં ચડાવવાનું કારણ એ હતું કે બરફ પર જ્યારે તડકો પડે છે ત્યારે તેના પ્રકાશથી આંખો અંજાઈ જાય છે અને તેથી આંખને નુકસાન થાય છે.

વાસ લેતાં લેતાં જ તે જનાવર ચાલે છે. તેઓને સુરક્ષિત માર્ગ બરોબર શોધતાં આવડે છે. માર્ગમાં બરફને લીધે ખાડાખબડા અથવા વચમાં વચમાં મોટાં ખાબોચીયાં વગેરે ઢંકાઈ ગયેલાં હોય છે. તેથી જો ભૂલથી તેમાં પડે તો ઉપર બરફના દબાણથી તેનો જીવ જ જાય. આવે ઠેકાણે આ જનાવર સંકટમાંથી બચાવે છે; કારણકે બરફ ઉપર ચાલતાં ચાલતાં વાસથી તેઓને સુરક્ષિત માર્ગ મળી આવે છે. તેથી જ યાક અથવા ઘોડાની પાછળ ચાલવાની જ ભુટીયા લોકોને ટેવ હોય છે. અમારી સાથે જે જનાવર હતાં તેમાં એક ઘોડો આવી રીતે બરોબર રસ્તો બતાવવામાં કુશળ હતો અને તે બધાની આગળ જ ચાલતો. મને તે ભુટીયા વેપારીએ કહ્યું કે એ ઘોડાએ મારા પ્રાણ અને મારો માલ પુષ્કળ વખત બચાવેલ છે. એક વખત એ ઘોડો ન હોત તો હું મારા સર્વ જનાવરો અને માલ સાહત એક મોટા ખાડામાં પડી મરી ગયો હોત.

અમે ચઢણુ ચડી શિખર પર આવ્યા એટલે ભાડુતી ઘોડા પાછો મોકલ્યો.

ઘોડા પરથી નીચે ઉતર્યો તે વખતે મારા પગ ઘુંટી સુધી બરફમાં ઉતરી પડયા. ઉપરથી બરફ વરસતો હતો અને સર્વત્ર બરફ પથરાઈ રહ્યો હતો. આંખથી ચશ્માં દૂર કરી મેં ચોમેર જોયું. શ્રી ભગવાને અર્જુનને પોતાનું વિશ્વ-સ્વરૂપ દેખાડયું ત્યારે અર્જુનને આપેલી દિવ્ય દૃષ્ટિનું મને એ સમયે સ્મરણ થયું. હું એ સમયનો દેખાવ આમરણાન્ત ભૂલી શકીશ નહિ. શરીર ઠંડીથી કળતું હતું, ઉક્ત ભવ્ય અને ગંભીર દેખાવથી મન પ્રસન્ન થતું હતું, વચ્ચે વચ્ચે તડકો પડતો હતો તેથી બહુ મઝા પણ આવતી હતી. પવન બીલકુલ ન હતો. બરફનાં વાદળોથી દિશાઓ ઝાંખી ઝાંખી દેખાતી હતી. અમે ઉભા હતા ત્યાંથી એક બાજુ હિન્દુ-સ્તાન અને બીજી બાજુએ તિબેટ સ્પષ્ટ રીતે ભિન્ન દેખાતા હતા. ચઢણ ચડતી વખતે વાદળાં વગેરે કંઈ જ ન હતું; પરન્તુ ઉપર આવ્યા પછી એક બે મિનિટ થોડો બરફ વરસ્યો. આ અખંડ બરફની પંકિત ઓળંગતાં કંઠે પ્રાણ આવે છે, એટલું જ નહિ પણ કેટલીક વાર તો મનુષ્ય કે જનાવરના પ્રાણ જાય છે. અમે ચઢણ ચડતા હતા તેવામાં સામાન લાદેલા એક ઘોડાનો પગ બરફ પરથી લપસ્યો અને તે ઘોડો નીચે પડયો. પડતાંની સાથે જ તેણે આંખો ફેરવી જીભ બહાર કાઢી અને પગ તર-ફડાવવા લાગ્યો. અમે તેની દોરી કાપી નાંખી, પીઠ પરથી સામાન દૂર કર્યો અને અતિ પ્રયાસે તેને ઉભો કર્યો. થોડીવારે ઘોડો સાવધ થયો. જરાક માટે રહી ગયું, નહિતર

તે જ ક્ષણે ઘોડાની મૃત્યુપળ આવી લાગી હતી. શ્રી નારાયણની કૃપાથી તે દિવસે સખ્ત તડકો પડતો ન હતો અને વરસાદ પણ ન હતો, તેથી અમને બહુ મુશ્કેલી નડી નહિ અને અમે સૌ તિંકરની ધારના શિખર પર સુખરૂપ આવી પહોંચ્યા. પંદર મિનિટ સુધી તો સૌ એ ભવ્ય દૃશ્ય જોતા ઉભા જ રહ્યા. મૃત્યુલોકમાંથી સ્વર્ગમાં આવ્યા પછી મનુષ્યના મનની જે સ્થિતિ થાય તે જ સ્થિતિનો અનુભવ મને આ બરફનો પ્રદેશ જોઈ થયો. તે સમયની મારા મનની સ્થિતિનું વર્ણન કરવાની મારામાં શક્તિ જ નથી. મને આશા છે કે મારા પ્રિય વાચકો મને ક્ષમા કરશે.

મારા કુલી અને ગુરૂનાદાની રાહ જોતા અમે પંદરેક મિનિટ શિખર પર ઉભા રહ્યા. પણ વધારે વખત ત્યાં ઉભા રહેવાની અમારી હિમ્મત ચાલી નહિ, કારણકે બરફનું વાદળું કયારે ચઢી આવશે અથવા સખ્ત તાપ કયારે પડશે તેનો કંઇ નિયમ જ ન હતો. જો કદાચ અમે બરફના વાદળના સપાટામાં આવ્યા હોત તો કૈલાસ અને માનસ-સરોવર તેને ઠેકાણે રહેત અને આ પ્રવાસવર્ણન લખવાનો પ્રસંગ પણ ન આવત. પછી અમે ઢોળાવ ઉતરવા લાગ્યા. અમારા પગ બરફમાં ખુંચવા લાગ્યા. ઠંડીથી શરીર બહેરૂં ખોડ થવા લાગ્યું. ઠેકાણે ઠેકાણે પગ લપસી જતો હતો. બરફ ઉપર ચાલવાને મોટી લાકડી જમણા હાથમાં લઇ તેને ટેકે હું શુમારે દોઢ કલાક બરફમાં ચાલ્યો. પછી બરફનો પ્રદેશ પૂર્ણ થતાં ધારોડ રસ્તો આવ્યો. હું અને ભુટીયો વેપારી સૌથી આગળ ચાલતા સાંજે સાડા ત્રણ વાગે ઢાળાવ ઉતરી એક ઝરાને કાંઠે આવી પહોંચ્યા. શ્રમ

કેટલો પડ્યો હતો તે કહેવાની તો વાત જ શી ? બેસતાંની સાથે જ હું જમીન પર લાંબો થઈને પડ્યો અને આંખો બંધ કરી પાંચ છ મિનિટ સ્વસ્થ પડ્યો રહ્યો. ભૂખથી પેટમાં કુરકુરીયાં બોલતાં હતાં, કારણકે મારો ખાવાનો સામાન કુલી પાસે પાછળ રહી ગયો હતો. થોડીક બિસ્કીટ અને ઠારેલું દૂધ મેં મારી સાથે લીધું હતું તે સારૂં કર્યું હતું. તે વખતે ભુટીયા વેપારીએ મને એક બે મુઠી સુકી દ્રાક્ષ અને બે ઘઉંની રોટલી દીધી. આ પ્રમાણે દ્રાક્ષ અને રોટલી ખાતો હું બેઠો એટલામાં શુમારે એક કલાકે મારો કુલી અને ગુરૂનાદા પણ આવ્યા. રસ્તામાં કુલી અને બાવાજીને અમારા કરતાં સહેજ વધારે દુઃખ પડ્યું હતું, તેથી તેઓ એકદમ અશક્ત થઈ ગયા હતા. અમે જે ઝરણા પાસે બેઠા હતા તે ઝરણા પાસે તેઓ આવ્યા ત્યારે તેઓ પ્રેત જેવા દેખાતા હતા. અમારી પાસે આવીને તુરત જ બન્ને જણા મને કહેવા લાગ્યા, “ સ્વામીજી ! અમે તો હવે અહીં જ મરવાના. અમારાથી ચાલી શકાતું નથી.” એમ કહીને તેઓ ધડ દઇને જમીન પર પડ્યા. એવી સ્થિતિ જોઇ મને અત્યન્ત ચિંતા થવા લાગી. પછી કુલીએ ગોળ, ઘી અને જવનો લોટ એકઠાં કરીને ખાધાં. ગુરૂનાદાને પણ એમાંથી ખાવાનું દીધું. ખાધા પછી તેઓને જરા ઠીક થયું અને હોશીયારી આવી. શ્વાસ ચડવાથી તેમની છાતી દુખતી હતી. થોડી વારે શ્વાસ નરમ પડવાથી છાતીનું દરદ મોળું પડ્યું. આઠ હજાર ફીટની ઉંચાઇ સુધી મનુષ્યને શ્વાસોચ્છ્વાસ લેવામાં મુશ્કેલી પડતી નથી, પરન્તુ તે ઉપર હવા પાતળી હોવાથી શ્વાસોચ્છ્વસ લેવાની ક્રિયામાં અડ-

ચણ આવવાથી દમ ચડે છે. ચાલતાં ચાલતાં અમે મોઢામાં કાળાં મરી રાખતા હતા કે જેથી મોઢું કોરૂ પડી જાય નહિ. શુમારે બે કલાક ઝરા પાસે બેઠા પછી અમે ફરીથી પ્રવાસ શરૂ કર્યો.

અમે હવે જે પ્રદેશમાં આવ્યા હતા તે પ્રદેશ ઈંગ્લાંડ અમેરિકા કે જાપાન જેવો સુધરેલો પ્રદેશ નહોતો, પરન્તુ એકદમ જંગલી પ્રદેશ હતો અને એ પ્રદેશમાં પ્રતિક્ષણે જીવનની ભીતિ રહેતી હતી. મારો કુલી અને ગુરુનાદા આવ્યા ત્યારે એકદમ કાળા શાહી જેવા થઈ ગયા હતા તેથી તેઓ વિચિત્ર દેખાતા હતા. તેમના મોઢા પર હવે કંઈક સ્ફૂર્તિ આવી હતી. અમે સર્વ સાથે મળી ધીમે પગલે ચાલવા મંડ્યા. સૌ ડુંગરાની સપાટી પર ચાલ્યા જતા હતા. જ્યાં જોઇયે ત્યાં મેદાન જ નજરે પડતું હતું. વૃક્ષ નહિ, વેલી નહિ, ઝાંખરાં નહિ, કંઈ જ નહિ. તે અનન્ત મેદાન પર અમે છ માણસો અને સાત જનાવરો એટલાં જ દેહધારી પ્રાણીઓ ચાલતાં હતાં.

શુમારે સાડા પાંચ વાગ્યાને સમયે અમને એક ડુંગરના શિખર પર તાકલાકોટ દેખાવા લાગ્યું. તે જ વખતે શરીરને વીંધી નાખે તેવો પવન જોરથી વાવા લાગ્યો. પવન સામી દિશાનો હતો.

દૂરથી તાકલાકોટ નજીક છે એમ લાગે છે, પરન્તુ ત્યાં જઇ પહોંચતાં સાંજના સાડા સાત થયા. તે દિવસે અમે સવારના ચારથી સાંજના સાડા સાત સુધી એટલે શુમારે પંદર કલાક એકસરખો પ્રવાસ કર્યો. રસ્તામાં માત્ર બે

કલાક વિશ્રાન્તિ લીધી હતી. અમે તાકલાકોટ સંધ્યાકાળે પહોંચ્યા. એ સમયે ત્યાંની નદીમાં પૂર આવ્યું હતું. નદી પર પૂલ વગેરે કંઈ પણ ન હતું અને અમારે તો સામે પાર જવું જ હતું. અમે તે જ વખતે જનાવરોની પીઠ પર બેસી સામે કાંઠે ગયા. આવા કામમાં ઘોડા કે ખચ્ચર કરતાં ઝુબુ બહુ ઉપયોગી થઈ પડે છે એવો મને પ્રત્યક્ષ અનુભવ થયો. નદીને સામે તીરે એક સ્થળ છે. ત્યાં મોટી મોટી ગુફાઓ કોતરેલી છે. એ ગુફાઓમાંની એકમાં તે દિવસે અમે મુકામ કર્યો. ભુટીયો વેપારી પોતાના સામાનની ગાંસડીઓ જનાવરો પરથી ઉતારવાની ખટપટમાં રોકાયો કારણકે તે જ રાત્રે જનાવરો તિંકર પાછાં જવાનાં હતાં. કેમકે તાકલાકોટમાં જનાવરો માટે કશો ચારો મળતો નથી. અમે આવ્યા તે આખો દિવસ સર્વ જનાવરો ભૂખ્યાં હતાં. તે દિવસના આશરે ત્રીશ માઈલના પ્રવાસથી માણસો અને જનાવરો અત્યન્ત થાકી ગયાં હતાં. સામાન વગેરેની વ્યવસ્થા કર્યા પછી ભુટીયો વેપારી અને તેના બે હુણીયા નોકરો સત્તુ અને જાણુ ખાવા બેઠા. હું અને મારો કુલી કંઈ ખાધા વિના બેઠા. જાણુ એ એક પ્રકારનું મદ્ય છે. તે જવને સોડવીને તેમાંથી બનાવાય છે.

તે દિવસે જાણુ પીને મસ્ત થયેલાં આસુરી મુદ્રાનાં ચાર પાંચ તિબેટી માણસો અમને અત્યન્ત ત્રાસ દેવા લાગ્યાં. "તમે બીજા દેશના લોકો અહીં કોની રજાથી આવ્યા છો ? હમણાં ને હમણાં જ અમારા રાજ્યની હદમાંથી બહાર ચાલ્યા જાઓ, નહિતર તમારા પ્રાણ જશે." એમ તેઓ બકવા લાગ્યા. અમે તેમની ભાષા જરા પણ સમજી શકતા

નહોતા એટલે અમે ગુપચુપ બેસી રહ્યા. આ લોકો સરકારી અમલદારો નહોતા એમ તો અમને લાગતું હતું, પણ હવે કરવું શું તેના વિચારમાં અમે પડયા. રાત્રિના આઠ સાડા આઠ થયા હતા. છેવટે ભુટીયા વેપારીએ તેમને સમજાવ્યા એટલે તેઓ ગયા. હું, કુલી અને બાવાજી સૌ અત્યન્ત થાકી ગયા હોવાથી ચહા વગેરે કંઇ પણ ન કરતાં અમે ત્યાં જ સૂઇ રહ્યા. તે રાત્રે મને નિદ્રા આવી નહિ. શ્રમને લીધે આખું શરીર દુખતું હતું.

જે ગુફામાં હું ઉતર્યો હતો તે ગુફા પ્રથમ બહુ જ ગંદી હતી. મેં તે જ્યારે મારા માણસો પાસે સાફ કરાવી ત્યારે જ મારાથી તેમાં રહેવાયું. બીજે દિવસે પરોઢીયે પાંચ વાગે ઉઠી હું ગુફાની બહાર ઉભો હતો અને થોડી વાર શૌચ વગેરે કરવા માટે નદી પર જવાનો વિચાર કરતો હતો, એટલામાં એક તિબેટી મનુષ્ય મારી પાસે આવ્યો અને પોતાની ભાષામાં કહેવા લાગ્યો કે "કોટમાં ઝુંપન સાહેબ તમને બોલાવે છે માટે ચાલો." હું તેની ભાષા સમજતો નહોતો એટલે હું તેને ભુટીયા વેપારી પાસે લઇ ગયો. તેણે તેને કહ્યું કે જમ્યા પછી બપોરે આવશે.

પછી અતિશય ઠંડીને લીધે નદી પર સ્નાન કરવા જવાનું માંડી વાળ્યું.

થોડીક વારે ભુટીયો વેપારી હું જે ગુફામાં રહેતો હતો તેમાં આવ્યો. આ સમયે હું અવધુતગીતાનો પાઠ કરતો બેઠો હતો. મારી સન્મુખ શુમારે પંદર વીશ તિબેટી સ્ત્રી અને પુરુષો તથા છોકરાં ઉભાં હતાં. મારા એક કુલીને

તિબેટી ભાષા થોડી થોડી આવડતી હતી તેથી તે લોકોએ તેને મારા સંબન્ધે પ્રશ્નો પૂછી પૂછી તેનો દમ કાઢી નાખ્યો. તેઓ કોઈ વાર મારા સામું જોતાં હતાં, તો બીજી ગુફામાં બેઠેલ ગુરૂનાદા તરફ કોઈવાર જોતાં હતાં. તેઓ અંદર અંદર વાતો કરતાં હતાં અને વચ્ચે વચ્ચે હસતાં હતાં. તેઓના હાવભાવથી મને એમ લાગ્યું કે તેઓ મારા કુલીની મશ્કરી કરતાં હતાં, કારણકે મારો કુલી તોતડો હતો. મારા તરફનું તેમનું વર્તન સાધારણ મર્યાદાવાળું હતું. ગુરૂનાદાને તેના વેશ પરથી તેઓ ખરો સાધુ માનતા હતા. તેની જટા મોટી હતી, અંગપર રૂદ્રાક્ષની માળા હતી, તેના કપાળ અને હાથ પર ભસ્મ લગાડેલી હતી અને તેની પાસે લાકડાનું કમંડળ હતું. પરંતુ મારો વેશ ગુરૂનાદાના વેશથી તદ્દન જુદો જ હતો. મારી જટા મોટી થઇ નહોતી, મેં અંગ પર વિભૂતિ લગાડી નહોતી, અંગ પર રૂદ્રાક્ષની માળા પણ ધારણ કરી નહોતી અને મારૂં કમંડળ પિત્તળનું હતું. તેઓ મારા વેશ પરથી એમ સમજ્યાં અને એમ કહેતાં હતાં કે “ આ મનુષ્ય હિન્દનો કોઇ રાજા હશે અને અહીં તિબેટમાં સાધુનો વેશ લઇને આવેલ છે.” વળી મારી પાસે બે કુલી હતા. મારો સામાન, મારાં કપડાં અને તે ઉપર સ્વચ્છ અને સુંદર ભગવી કફની વગેરે તેમની માન્યતાને પૂર્તિ આપતાં હતાં.

પેલો ભુટીયો વેપારી આવ્યો ત્યારે સૌ તેને મારા વિષે પુછપરછ કરવા લાગ્યાં. તે વખતે તેણે તેમને કહ્યું કે “ આ અમારો મોટો ગુરુ છે, વિદ્વાન છે અને ઘણો સારો છે વગેરે વગેરે.” પછી તે લોકોને જવાનું કહી તે

વેપારીએ મને કહ્યું, "હું હમણાં કોટમાં ઝુંપન સાહેબ પાસે નજરાણું (ફળનું) કરવા જાઉં છું. ત્યાં આશરે મારા એક બે કલાક જશે. પરવાના સંબન્ધે હું ઝુંપન સાહેબ પાસે વાત કાઢીશ." આમ કહી તે તો ગયો. વખત નવનો થયો હતો. તે દિવસની ઠંડીને લીધે મારા કુલીઓના તથા ગુરૂનાદા બાવાના હોઠ ફાટી ગયા હતા અને મોં પર ઉઝરડા થઈ ગયા હતા. મારા નીચલા હોઠમાં ચીરો પડ્યો હતો અને તેમાંથી થોડું થોડું લોહી વહેતું હતું.

મારો કુલી રસોઈ કરવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો. બે આનાનાં થોડાક કાંટાનાં જાળાં વેચાતાં આણ્યાં અને ભુટીયા વેપારી પાસેથી જ તે દિવસે ચાર શેર લોટ, થોડીક મગની દાળ, નવટાંક ઘી વગેરે જણુસ લીધી. રસોઇ તૈયાર થયા પછી અમે સૌ જમ્યા અને કોટમાં જવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા. એટલામાં ઝુંપન સાહેબનું બીજું તેડું આવ્યું. હું ગુરૂનાદા બાવા અને મારો એક કુલી જેને થોડી ઘણી તિબેટી ભાષા આવડતી હતી તે, ત્રણે જણા કોટ તરફ જવા નીકળ્યા. તે વખતે બરાબર બાર વાગ્યા હતા.

અમારી ગુફાથી કોટ લગભગ પાંચસો ફીટની ઉંચાઇએ હતો. ચડતાં ચડતાં મોઢામાં ફીણ આવ્યાં. કોટ સુધી રસ્તો બતાવવા માટે ઝુંપનનો સિપાઈ અમારી સાથે જ હતો. એ સિપાઇએ કંઇ ખાસ જાતનો પોશાક પહેરેલો નહોતો. ટેકરી ચડી કોટના દરવાજા પાસે અમે આવ્યા. એ કોટ આપણા દેશના કિલ્લા જેવો નહોતો. એકાદ જમનીદારની જમીનની ફરતી વંડી જેવો તે દેખાતો હતો. બહારની ભીંતને ગેરૂ

જેવો રાતો રંગ લીપો હતો. વચ્ચે વચ્ચે ચૂનાના ધોળા પટ્ટા માર્યા હતા. ભીંત અને બુરજ માટીનાં હતાં. પશ્ચિમ બાજુએ અગાશી જેવો ખુલ્લો ભાગ હતો અને એ બાજુએ નાની નાની બારી જેવાં કાણાં દેખાતાં હતાં. તે કોટ ખાનદેશના એકાદ ગઢ જેવો દેખાતો હતો. આગલો દરવાજો મોટો હતો. તે ઓળંગીને સિપાઇ અમને એક વાંકીચુંકી ગલીમાં લઇ ગયો. પછી ત્યાંથી અમે એક મોટા દરવાજા પાસે આવ્યા. તે દરવાજા પાસે બન્ને બાજુએ બે મોટા કાળા કુતરા બાંધેલા હતા. એવડા મોટા કુતરા મારા જન્મમાં મેં પ્રથમ જ જોયા. તે કુતરા મારી છાતી સુધી પહોંચે તેવડા હતા. મોટા બુલડૉગ કુતરા કરતાં પણ તે ભયંકર દેખાતા હતા. તેના આખા શરીર પર લાંબા અને સુંવાળા વાળ હતા. આગલો ભાગ પુષ્ટ હોવાથી કેડ પાતળી દેખાતી હતી, પુંછડી વાળવાળી તથા લાંબી હતી અને તેથી કુતરા વધારે સુંદર દેખાતા હતા. તેઓની ડોક પર ચાર આંગળ પહોળા રાતા પટા હતા. એ પટામાં ત્રણ કડીઓ હતી. બન્ને કુતરાને દરવાજાની બન્ને બાજુએ ત્રણ ત્રણ સાંકળથી બાંધેલા હતા. અમને જોતાં જ તેઓ એકદમ ઉભા થયા અને ઘુરઘુર અવાજ કરવા લાગ્યા. તેઓનું ઘુરકવું એક નાનકડા વાઘના ઘુરકવા જેવું હતું. તિબેટી કુતરાઓને બરફમાં રહેતાં આવડે છે.

બીજો દરવાજો ઓળંગી અંદર જતાં બન્ને બાજુએ બે ઓશરી મારી નજરે પડી. એક ઓશરીમાં ચાર પાંચ કામીઆ સત્તુ દળતા બેઠા હતા અને બીજી ઓશરીમાં જવમાંથી 'જાણુ' નામનું મદ્ય તૈયાર કરવામાં કેટલાક લોકો

રોકાયેલા હતા. એક ઓશરીમાં એક જુની લાકડાની સીડી હતી. તે સીડી પરથી અમે બીજા માળે ગયા. અમને ત્યાં બેસવાની ઈશારત કરી પેલો તિબેટી સિપાઈ ત્રીજા માળે ગયો. ઉપર જવા માટે પહેલા જેવી જ એક અર્ધખોખરી અને જુની લાકડાની સીડી હતી. અમે બેઠા હતા ત્યાં સ્વચ્છતા જેવું કશું જ નહોતું. કેટલીક વારે પરમા ભુટીયો (જે ભુટીયા વેપારી સાથે હું ગયો હતો તે) હું બેઠો હતો ત્યાં આવ્યો. તેણે મને કહ્યું, "ઝુંપન સાહેબ ખુશીમાં છે. તમારા સંબન્ધમાં જે હકીકત મને કહેવા જેવી લાગી તેટલી મેં તેને કહી છે. તેની ઇચ્છા તમને મળવાની છે." તે વખતે ઝુંપન પાસે બે લામા (બૌદ્ધ ભિક્ષુ) આવ્યા હતા અને તેમની સાથે ઝુંપન વાત કરતો બેઠો હતો. કેટલીક વારે તે લામા ગયા, એટલે અમને ઝુંપને બોલાવ્યા. ત્રીજા માળ પર અગાશી હતી. ઝુંપન નદી તરફ મોઢું રાખી અગાશીમાં ઉભો હતો. તે વખતે અગાશીમાં ત્રણ મનુષ્યો હતા. એક પરમા ભુટીયો, બીજો ઝુંપનનો હજુરી —જે તેની ઉભા રહેવાની ઢબ પરથી જણાઇ આવતું હતું— અને ત્રીજો ખુદ ઝુંપન.

હું ઉપર આવ્યો એટલે પરમા ભુટીયાએ ઝુંપન સાથે મારી ઓળખાણ કરાવી. ઝુંપને મને નમસ્કાર કર્યો અને મેં મારા વેશાનુસાર બે હાથ ઉંચા કરી તેને આશીર્વાદ આપ્યો. ઝુંપને પગમાં ગોઠણ સુધી રાતા રંગના મખમલના બુટ પહેર્યા હતા, શરીર પર કીનખાબનો મોટો ઝભ્ભો (બખુ) પહેર્યો હતો અને માથા પર જરીની થોડીક ઉંચી ટોપી ઓઢી હતી. તેના હાથમાં માળા હતી. તે શરીરે બહુ

જાડો નહોતો તેમ પાતળો પણ નહોતો. તેનો ચહેરો ખરા ખાનદાન માણસના ચહેરા જેવો દેખાતો હતો. મને તેણે મારી પાછળ આવો એમ ઇશારત કરી અને હું તેની પાછળ પાછળ એક નાના સરખા ઓરડામાં ગયો. આ ઓરડો (બેઠકખાનું) ઝુંપન સાહેબની કચેરી, પૂજાગૃહ અને આખો દિવસ રહેવાની જગ્યા હતી. આ ઓરડામાં સ્વચ્છતા સાધારણ હતી. બેસવા માટે તિબેટી ગાલીચો (દન) નાખ્યો હતો અને તે પર એક ગાદલું બિછાવ્યું હતું. ટેકો દેવા માટે એક તકીયો હતો. ગાદલા આગળ લાકડાની નાનીશી મેજ હતી. ગાદી પર બેસી આ મેજ પર જમી શકાય. ઝુંપને પ્રથમ મારી સાથેના બે માણસો સંબન્ધી પુછગાછ કરી. પરમો ભુટીયો દુભાષીયાનું કામ કરતો હતો. ઝુંપનને અને મારે અર્ધો કલાક વાતચીત થઈ. મને જોઇ તેને અત્યન્ત આનન્દ થયો હતો એમ મેં તેના ચહેરા પરના ભાવો પરથી જાણ્યું. તેણે પોતાનું જપ કરવાનું ચાંદીનું યંત્ર, દીવીઓ વગેરે સોના રૂપાનાં પૂજાનાં સાહિત્યો મને બતાવ્યાં. જપના અક્ષરો 'ॐ मामी पामी हुं' એ હતા. ધાર્મિક વિષયો સંબન્ધી અમારે વાતચીત થતી હતી, પરન્તુ એ કામ દુભાષીયાને બરાબર આવડતું નહોતું. થોડી ઘણી આડીઅવળી વાતો થયા પછી મેં પરવાનાની વાત કાઢી. તરત જ ઝુંપને પોતાના સહીસિક્કાનો ચાર માણસનો પરવાનો લખી આપ્યો. પછી મને એક રૂપીયો દક્ષિણા આપી. આ વખતે ભુટીયા વેપારીએ કેળાં, હાફુસ આંબા વગેરે લીધાં તથા બદામ, દ્રાક્ષ વગેરે સુકા મેવાની ભેટ ઝુંપનને આપી; એટલે ઝુંપને આ ભેટ પોતાના હાથે મારી આગળ ધરી. મેં

તેમાંથી હાકુસ આંબા લીધા, કારણકે મને તે પ્રવાસમાં ઘણા ઉપયોગી હતા. હું રોજ એક એક આંબો પ્રવાસમાં ખાતો હતો. આનું નામ દૈવ યોગ! અમારો કૈલાસનો પ્રવાસ સુખકારી થાઓ એવી તેણે આશા પ્રદર્શિત કરા. પછી 'તમારૂં કલ્યાણ થાઓ' એવી મેં પણ સદિચ્છા જણાવી. સીડી સુધી ઝુંપન મને વળાવવા આવ્યો. કોટમાં લગભગ હું એક કલાક રહ્યો.

હું જાસુસ નથી એ માટે પરમો ભુટીયો મારો જામીન થયો હતો. કૈલાસ, ખોચરનાથ, તીર્થપુરી, માનસસરોવર વગેરે સ્થળે જવાનો મને પરવાનો મળ્યો હતો. પરવાનો મેળવતાં બીજાને બહુ ત્રાસ પડે છે અને ઘણો સમય જાય છે. પરમો ભુટીયો કહેતો હતો કે તમને જોઈને જ ઝુંપન સાહેબને અતિશય આનન્દ થયો અને તેના મનમાં તરત જ તમારા સંબન્ધી સારો અભિપ્રાય બંધાઇ ગયો. મેં કહ્યું, શ્રી સદ્‌ગુરુની ઇચ્છા.

જે ટેકરી ઉપર ઝુંપનનો કોટ છે તે જ ટેકરી પર બુદ્ધનો એક મોટો મઠ છે. તેમાં શુમારે બસેં ત્રણસેં લામા રહે છે. મઠમાં બુદ્ધની મૂર્તિ છે અને તેની પૂજા ઠાઠથી થાય છે. તે જ મઠમાં એક મોટું પુસ્તકોનું સંગ્રહસ્થાન છે. ઉપરાંત નજીક જ એક તુરંગ છે. તિબેટી લોકોમાં શિક્ષાનું ધોરણ સખ્ત છે. કેદીઓ તરફ ઘણી જ નિર્દય વર્તણુક રાખવામાં આવે છે.

તિબેટમાં રાજ્યવ્યવસ્થા કેવી છે તે હું બરાબર સમજી શકયો નથી. તેનાં બે કારણો છે. એક તો મારૂં ભાષાનું

અજ્ઞાન અને બીજું કૈલાસયાત્રાએ હું કેવળ ધાર્મિક ઇચ્છાથી ગયો હોવાથી રાજકીય વિષયમાં ઝાઝી તજવીજ કરવાની મને જરૂર જણાયેલી નહિ. તોપણ વિના પ્રયાસે મને જે જે મુખ્ય મુખ્ય માહિતી મળેલી છે તે આ પ્રમાણે છે: ઝુંપન તિબેટ સરકારનો એક અમલદાર છે. તેના તાબામાં આપણા પ્રાન્ત જેવડો જ પ્રાન્ત હોય છે. તે પ્રાન્તનો તેને રાજા કહીયે તોપણ ચાલે. તેને સર્વ પ્રકારનો અધિકાર હોય છે. મને લાગે છે કે જેવો આપણે ત્યાંનો કમિશનર તેવો જ ત્યાંનો ઝુંપન. ઝુંપનની ઉપર એક ગર્પન નામનો અમલદાર છે. તેનો અમલ ત્રણ કે ચાર ઝુંપન પર હોય છે. ગર્પનને આપણા ગવર્નર જેટલો અધિકાર રહે છે. વળી ઝુંપન પાસે એક શેપચિત નામનો અધિકારી હોય છે. તેની મદદમાં એક લામો રહે છે. લામો અને શેપચિત ન્યાય આપવાનું કામ કરે છે. પશ્ચિમ તિબેટનો ગર્પન ગારટોકમાં રહે છે. ગારટોક તિબેટની રાજધાનીનું સ્થળ છે એમ કહીયે તો ચાલે.

હું જ્યારે કેદખાનું જોવા ગયો ત્યારે મને એમ લાગ્યું કે હવે હું ક્યારે ખુલ્લી હવામાં જાઉં. તે દિવસે એક તરુણ હુણીયાને લૂંટના ગુન્હા માટે ઠાર મારવાની શિક્ષા થઇ હતી. યાક (વનગાય) ના ચામડાના કોથળામાં તે હુણીયાને નાખી કોથળાનું મોઢું સીવી લેવામાં આવ્યું હતું. ગુન્હેગાર તે કોથળામાં મરી જાય ત્યાં સુધી તે કોથળાને તડકામાં રાખવાનો હતો. હાથ કાપી નાખવાની, પગ ભાંગી નાખવાની વગેરે જાતની શિક્ષા અહીં પ્રચલિત છે. તિબેટમાં જેવી ઠંડી કડક તેવો તડકો પણ કડક છે.

તાકલાકોટમાં મારો મુકામ ચાર દિવસ રહ્યો, કારણકે આગળ જવાની તૈયારી કરવા માટે મારે ચાર દિવસ ત્યાં રોકાવાની ખાસ જરૂર હતી. તે ગામના પાદરમાં એક નદી છે. આ નદીનું નામ કર્નાળી છે. તેનું પાણી કાળું ડીબાણુ દેખાય છે. આ નદીને કાંઠે કેટલાંએક ખેતરો છે તેમાં જવ પાકે છે. ખેતરો કંઇક લીલાં દેખાય છે. બાકીનો આખો પ્રદેશ અત્યન્ત રુક્ષ (સુકો) દેખાય છે. ખડાળ જમીન અને કાંટાનાં જાળાં સિવાય બીજું કશું જ ન દેખાય. ગર્બિયાંગ કરતાં તાકલાકોટમાં ગરમી વિશેષ રહે છે, પરન્તુ સવારે અને સાંજે સખ્ત ઠંડી હોય છે. અહીં જનાવરો માટે બીલકુલ ચારો મળતો નથી એ તો મેં આગળ કહ્યું છે. તિબેટી લોકો જેમ અનાજ વગેરેનો આખા વર્ષ માટે સંગ્રહ કરી રાખે છે તેમ ઘાસનો પણ સંગ્રહ કરી રાખે છે. અહીં બળતણનો તો દુષ્કાળ જ રહે છે. યાક, ઘોળાં ખચ્ચર, બકરાં, ગધેડાં વગેરે જનાવરોની લાદનાં છાણાં થાપી તેને બળતણ તરીકે વાપરે છે. અહીં સર્વ ચીજો મોંઘી મળે છે. બેશક, વસ્તુઓ અહીં સુધી તો મોંઘી સોંઘી પણ મળે છે, પરન્તુ અહીંથી આગળ તો કશું મળતું જ નથી. અહીંથી મેં પચીશ દીવસ ચાલે તેટલો સમાન ખરીદી લીધો. મારી પાસે જવનો થોડાક લોટ, વનગાયનું બશેર ઘી, ચૌદ શેર બિસ્કીટ, ઠરેલ દૂધના છ ડબા અને શુમારે ત્રણ શેર જેટલી ચા, આટલી સામગ્રી તૈયાર હતી. ઉપલી સર્વ ચીજોના મારે ત્રીશ રૂપીયા આપવા પડયા. આ સામગ્રી ઉપાડવા માટે એક યાક અથવા ઘોડો ભાડે કરવો અને તેના જ માલિકને ભોમીયાનું કામ કરવાનું કહેવું એવો વિચાર કરી મેં પરમા ભુટીયાને પૂછયું,

'અહીંથી એકાદ જનાવર ભાડે મળશે ?' અમને યાક, ઘોડો કે ખચ્ચર એમાંનું એકે જનાવર મળ્યું નહિ. આનાં ત્રણ કારણો હતાં. પહેલું કારણ એ હતું કે એ ઋતુમાં પહાડ પર જનાવરોને ચારો વગેરે કંઈ મળતું નથી. બીજું કારણ એ કે કૈલાસ અને માનસસરોવરની આસપાસ તે સમયે ડાકુ (લૂંટારૂ) લોકોની અત્યન્ત બીક અને ત્રીજું કારણ એ હતું કે તિબેટમાં એક એવો રિવાજ છે કે જો જનાવર રસ્તામાં મરી જાય અથવા ખોવાઇ જાય તો જેણે એ જનાવર ભાડે લીધું હોય તેણે તેના માલિકને તેની કિંમત આપવી જોઇયે; પરન્તુ હું તો હતો સાધુ તેથી જનાવર મરે અથવા ખોવાય તો મારી પાસેથી તેને શું મળે ? યાક, ઘોડા અથવા ખચ્ચરની કિંમત રૂ. ૧૦૦ પડે છે.

બે દિવસ તપાસ કરી પણ પત્તો લાગ્યો નહિ. હવે શું કરવું એ વિચારમાં હું પડ્યો. ત્રીજે દિવસે રાત્રે મેં નિશ્ચય કર્યો કે આવતી કાલે કૈલાસ જવા નીકળવું જ, ભલે ગમે તેમ થાય. બીજે દિવસે સવારે હું ગુફાની બહાર આસપાસનું તથા નદીનું સૌન્દર્ય જોતો અને આજે બપોરે કોઇ પણ ન આવે તોપણ હું એકલો તો આગળ જઇશ જ એવો મારા મનમાં નિશ્ચય કરતો ઉભો હતો, એટલામાં પરમા ભુટીયો એક મધ્યમ વયના હુણીયાને લઇને આવ્યો અને મને કહ્યું કે 'આ માણસ તમારી સાથે ઉપર આવવા તૈયાર છે. તેને આખા રસ્તાની માહિતી છે. ભાર ભરવા માટે તેની પાસે ગધેડો છે. તે જો કદાચ રસ્તામાં મરે કે કોઇ તેને લઇ જાય તો તેની જવાબદારી માલિક પોતાને માથે લે છે.' આ સમાચાર સાંભળી મેં સદ્ગુરુને પ્રેમથી નમ-

સ્કાર કર્યો. તેનું ભાડું નક્કી કરવા મેં પરમા ભુટીયાને કહ્યું. દર માસે રૂ. ૧૫) આપવા એમ ઠર્યું અને તરત જ મેં તે પ્રમાણે કબુલ કર્યું. પછી તેણે એક માસનો પગાર અગાઉથી માગ્યો. રસ્તામાં રખડાવીને ચાલ્યો જઇશ નહિ એવા તેણે સોગન્દ લીધા. પછી મેં તેને રૂ. ૧૫) આપ્યા. પાછળથી મને માલુમ પડ્યું કે તે માણસ પૈસાની ભીડમાં આવી ગયો હતો તેથી જ તે થોડે ભાડે મારી સાથે આવવા તૈયાર થયો હતો. તે હુણીયાએ મને કહ્યું કે 'આજે બપોરે બે વાગે નીકળશું.' આ સાંભળી મને અત્યન્ત આનન્દ થયો. આ વખતે મને શ્રી સમર્થની ઉક્તિ યાદ આવી:-

मनीं धरावें तें होतें । विघ्न अवघें चि नासो नि जातें ।
कृपा केलियां रघुनाथें । प्रचीतयेते ॥

અર્થ-મને ધાર્યું જે કામ થાશે સહુના,
થશે દુઃખનો નાશ ભારે સહુના;
કૃપા તે રઘુનાથની જો હશે તો,
થતી ખાતરી સૌની સ્વાનુભવે તો.

આ ઓવીના સત્યનો અનુભવ થતાં પ્રેમાશ્રુથી મારાં નેત્ર ભરાઇ આવ્યાં. આર્દ્ર હૃદયે મેં શ્રી સદ્ગુરુચરણનું સ્મરણ કર્યું અને પુનઃ એકવાર મનથી નમસ્કાર કર્યા.

બપોરે બાર વાગે ભોજનકાર્ય આટોપી, સઘળો સામાન બાંધી, કપડાં પહેરી અમે અમારા તિબેટી ભોમીયાની રાહ જોતા ગુફામાં બેઠા. તે બે વાગે આવનાર હતો, પણ ત્રણ વાગ્યા, ચાર વાગ્યા, પાંચ વાગ્યા પણ તેનો પત્તો જ નહિ. મેં તેની ખોળ કરવા માણસ મોકલ્યું. છેવટે છ વાગે

ગધેડો લઈ તે આવ્યો. મોડું થવાનું કારણ પુછતાં તેને કહ્યું, 'કોટમાં ગુંપન સાહેબનું દેવું ભરવું હતું તે ભરવા ગયો હતો.' દિવસ પોણો કલાક જ રહ્યો હતો. ભોમીયાએ મને કહ્યું, 'હમણાં તો આપણે અહીંથી રવાના થઇયે અને અહીંથી દોઢ માઇલ પર નદીને સામે કાંઠે મારૂં ઘર છે ત્યાં રાત રહી સવારે આગળ ચાલીશું. હું પણ મારી તૈયારી કરી લઇશ.' તેનું કહેવું મને ગમ્યું. પછી ગધેડા પર સામાન નાખ્યો અને અમે સૌ આગળ ચાલ્યા. મેં તાકલાકોટ સાડા છ વાગે છોડયું. હું, ગુરુનાદા, મારા બે કુલી અને તિબેટી ભોમીયો સૌ સાથે નીકળ્યા. ગર્બિ-યાંગ સુધી બે શાળામાસ્તરોની મને સારી મદદ મળી અને આગળ પરમા ભુટીયાએ મને અત્યન્ત સહાય કરી. નક્કી કર્યા પ્રમાણે દોઢ માઇલ પર સૂર્યાસ્ત સમયે નદીને સામે કિનારે અમે જઇ પહોંચ્યા. અમે એક ખોમાં મુકામ કર્યો. આ ઠેકાણે નદી ઉપર એક લાકડાનો પૂલ છે. અમારો હુણીયો ભોમીયો પોતાને માટે પ્રવાસની તૈયારી કરવા પોતાને ઘેર ગયો. ચા વગેરે કરવા માટે તેણે ઝાળાં ઝાંખરાં લાવી આપ્યાં હતાં. કુલીઓએ ચા તૈયાર કરી. ચા પીને હું અને ગુરુનાદા બાવો વાતો કરતા બેઠા હતા, એટલામાં અમે બેઠા હતા ત્યાં પરમા ભુટીયો અને એક વૃદ્ધ સાધુ આવ્યા. એ વૃદ્ધ સાધુને જોઇને મેં એને બેસવા માટે આસન આપ્યું અને કુલીને ચા તૈયાર કરવા કહ્યું. પરમા ભુટીયાએ મારી અને તેની ઓળખાણ કરાવી તે ઉપરથી મને સમજાયું કે મોરપંખી નામનો એક સાધુ મથુરાથી કૈલાસની યાત્રાએ આજ બાર વર્ષથી દર વર્ષે જાય

છે તે જ આ વૃદ્ધ સાધુ. મને તે મોરપંખી બાવાને જોઈને અત્યન્ત આનન્દ થયો. એક તપ પર્યંત (બાર વર્ષ સુધી) દર વર્ષે કૈલાસ અને માનસસરોવરનાં દર્શન કરી, કૈલાસ-પર્વત પર એક દોઢ માસ કૈલાસનાથનું ધ્યાન કરવા બેસવું એવો તેનો સંકલ્પ હતો. એ પ્રમાણે બાર વર્ષ પૂરાં કરી શ્રી કૈલાસ અને માનસસરોવરનાં છેલ્લાં દર્શન કરી મોરપંખી બાવા પાછા જતા હતા. તાકલાકોટ જતાં રસ્તામાં તેમને પરમો ભુટીયો મળ્યો. તે વખતે તેણે મારી હકીકત તેમને કહી. તે સાંભળી મને મળવાની તેમણે ઇચ્છા દર્શાવી અને તે ઉપર-થી તે તેમને લઇને મારી પાસે આવ્યો હતો. બાવાજીએ કૃપા કરી મને દર્શન આપ્યાં તેથી હું પોતાને ભાગ્યશાળી માનવા લાગ્યો. ચા તૈયાર થઇ ત્યાં સુધી હિન્દીમાં આડી-અવળી વાતો ચાલી. 'આ કલાસનો પ્રસાદ છે' એમ કહી તેમણે મને થોડી મૃત્તિકા (માટી) આપી તે મેં અત્યન્ત પ્રેમ અને આદરથી મારે માથે મુકી. બરફ પર ચાલતાં ઠંડીથી અત્યન્ત ત્રાસ થતાં અંગમાં ગરમી લાવવા માટે 'વિશ પાષાણ' નામની ઔષધિ તેમણે મને આપી અને આશીર્વાદ દીધો. મેં ધરેલાં ચા અને સત્તુ તેમણે ખાધાં અને ધુમ્રપાન કરી તે આગળ તાકલાકોટ જવા નીકળ્યા. તેમનો સહવાસ મને શુમારે કલાક દોઢ કલાક થયો. પૂલ સુધી તેમની સાથે જઇ મેં તેમને પ્રેમથી રજા દીધી. બાવાજીને બહુ આનન્દ થયો.

મોરપંખી બાવા લગભગ સાઠ વર્ષના હતા. તેમનો બાંધો એકવડીયો હતો. મસ્તક પર મોટી જટા હતી

અને આખે શરીરે ભસ્મ ચોળી હતી. પગમાં કેનવાસના બુટ હતા અને શરીર પર બકરીના ચામડાનો ઝબ્બો (બખુ) હતો. પાસે એક મોટો ચીપીઓ તથા કમંડળ હતાં. કમંડળમાં ઘી હતું. બાવાજી રોજ સાઠ માઈલ ચાલતા હતા! દર્ચિનથી તાકલાકોટ તે એક દિવસમાં જતા. હું ગયા પહેલાં એ માસે તે ઉપર ગયા હતા. તે વખતે લિપુ પાસ વચ્ચે અતિશય બરફ હતો, તેથી બકરાં સિવાય કોઇ જઇ શકતું નહોતું. શરૂઆતમાં તે મોરનાં પીછાં ભરાવેલી ટોપી પહેરતા હતા તેથી તેમનું નામ મોરપંખી પડ્યું હતું. આ સાધુ વિષે અસ્કોટના પોલિટિકલ પેશકારે મને કંઇક ખબર આપી હતી. મોરપંખી બાવાને જડીબુટ્ટીની માહિતી બહુ છે એવી તે પ્રાન્તના લોકોની માન્યતા છે, અને તે ખરી જ હશે એમ મને લાગે છે.

તે રાત્રે અમે અમારી ખોમાં સૂતા. પ્રભાતે પાંચ વાગે પ્રાતર્વિધિ આટોપીને ચા વગેરે લઇને અમે આગળ જવા માટે તૈયાર થઇ ભોમીયાની વાટ જોતા બેઠા, એટલામાં તે આવ્યો. પછી ગધેડા પર સામાન ભરી અમે પ્રવાસ શરૂ કર્યો. કર્નાળી નદીને કાંઠે કાંઠે ગારટોકનો રસ્તો જાય છે તે રસ્તે અમે ચાલવા લાગ્યા. તિબેટમાં પાકી સડક છે જ નહિ. તાકલાકોટથી ચારેક માઇલ સુધી જેવીતેવી કેડી છે, પરન્તુ આગળ તો રસ્તો જ નથી. ત્યાંથી આગળ દિશાને આધારે પ્રવાસ કરવો પડે છે, તેથી તે દેશના ભોમીયાને સાથે લેવાની અત્યન્ત જરૂર પડે છે.

સવારે પાંચ વાગે અમે નીકળ્યા તે વખતે ઠંડી સખ્ત પડતી હતી. રસ્તામાં પત્થરના ઝીણા ઝીણા કાંકરા પગમાં

ખુંચવા લાગ્યા અને ઠંડીથી આખું અંગ ધ્રૂજવા લાગ્યું, તોપણ ધીમે ધીમે ચાલવાની શરૂઆત કરી. સૂર્યોદય થયા પછી અંગમાં થોડીક ગરમી આવી. ચાર પાંચ માઇલ ચાલ્યા પછી એક સાંકડા અને તૂટી પડે તેવા રસ્તા પર અમારો ભારવાહક-ગધેડો ચાલતો હતો તેનો પગ લપસ્યો અને તે સામાન સાથે કર્નાળી નદીમાં પડયો. નદીમાં પાણી જો કે બહુ ન હતું, પણ તાણ ઘણું હતું તેથી ગધેડો પાણીમાં પડતાંની સાથે જ તણાવા લાગ્યો અને સુમારે વીશ બાવીશ હાથ તણાયો. હું સર્વથી આગળ હતો. મને લાગ્યું કે ગધેડો ચોકસ મરી જશે અને સામાન હાથ લાગશે નહિ. હું તે જ સ્થળે સ્વસ્થ ઉભો રહ્યો. ગધેડો પાણીમાં તણાતો જતો હતો અને તેનો માલિક અને મારો કુલી નદીના કાંઠા પર તે જતો હતો તે દિશામાં ચાલતા હતા. પછી ગધેડો એક ખડક સાથે અથડાઈ અટકયો. તે વખતે તે મૃતવત પડેલો હતો. છેવટે તેના માલિકે અંગ ઉપરથી કપડાં કાઢયાં અને નદીમાં કુદકો મારી ખુબ મહેનત કરી ગધેડાને કિનારે ખેંચી આણ્યો. તે સમય સાડા નવ વાગ્યાનો હતો. નદીમાં બહુ પૂર આવ્યું નહોતું તેથી ગધેડાને બહાર કાઢી શકાયો.

ઠંડીથી અને બરફના પાણીથી માલિકનું આખું શરીર લીલુંકાચ થઇ ગયું અને ઠરી ગયું. તેણે શરીર ઉપર બકરાના ચામડાનો ઝબ્બો પહેર્યો અને શુમારે અર્ધો કલાક તે સ્વસ્થ પડયો રહ્યો ત્યાર પછી તેને હોંશીયારી આવી. પછી તેણે અને મારા કુલીએ સામે પારથી આ સઘળો સામાન બહુ પ્રયાસે આણ્યો. અમે સર્વ

કપડાં તડકામાં સુકવ્યાં. અમારી એક પણ ચીજ તણાઇ ગઇ નહોતી અને ગધેડો પણ બચ્યો હતો. સાથે લીધેલાં દીવાસળીનાં બાકસો ભીંજાઇ ગયાં. સત્તુ અર્ધો પલળી ગયો હતો તે ફેંકી દીધો અને ભોમીયાને પાછો તાકલાકોટ મોકલી બીજો સત્તુ મંગાવી લીધો. એ સ્થળે અમારો મુકામ આશરે ૭ સાત કલાક રહ્યો. આશરે ત્રણ વાગે અમે આગળ ચાલવા લાગ્યા. રસ્તામાં એક પણ મનુષ્ય કે પ્રાણી મળ્યું નહિ. લગભગ સાત વાગે અમે કર્દમખાર નામના એક નાનકડા ગામડામાં જઇ પહોંચ્યા. આ ગામડામાં બે ત્રણ ઘરની વસ્તી છે. અમે રાતવાસો ખુલ્લા મેદાનમાં કર્યો—પરાણે કરવો પડયો. તે રાત્રે અમે સત્તુ ગોળ અને ઘી એકઠાં કરી ખાધાં, પરન્તુ સત્તુ મને ન પચવાથી મારૂં પેટ ચડયું. ત્યારથી મેં સત્તુ ખાવાનું છોડી દીધું. ઠંડી હવાને લીધે મારી ભૂખ ઘટી ગઇ હતી, તોપણ દસ બાર બિસ્કીટ અને ચા લેતો હતો. દરરોજ શુમારે બાર તેર માઇલ ચાલવું પડતું હતું તોપણ મને થાક લાગતો નહિ અને મારી શકિત કમી થતી નહિ. તાકલાકોટથી કર્દમખાર શુમારે વીશ પચીશ માઇલ છે. અહીં મેં તિબેટી બકરાં અને ચાક નામનાં અસંખ્ય જનાવરો જોયાં. તિબેટી બકરાંઓ બે ચાર જાતનાં થાય છે. તેમાં એક જાતનું બકરૂં તો દેખાવમાં ઘણું જ સુન્દર અને નાજુક હોય છે અને એના વાળ અત્યન્ત સુંવાળા હોય છે. આ બકરાની ઉંચાઇ શુમારે એક હાથ જેટલી જ હોય છે. આ જાતના બકરાનાં બચ્ચાં ઘણાં જ સુન્દર દેખાય છે. કર્દમખારમાં અમે આખી રાત મેદાનમાં સૂતા. પણ ઠંડી

અતિશય પડતી હતી તેથી ઉંઘ આવી નહિ. ઉપરાંત ત્યાં જૂ જેવાં જંતુઓ પેદા થાય છે તેના ઉપદ્રવથી મને અત્યન્ત અસ્વસ્થતા રહી. કપડાં કાઢું તો જન્તુઓ કરડે; આથી શરીર પસીનાથી ગંધાવા લાગ્યું અને જન્તુઓનો ત્રાસ એવો જ રહ્યો. આખરે કપડાં કાઢયાં અને ભુટીયાનો ધાબળો શરીર પર ઓઢીને પડયો. ઠંડી સખ્ત હતી એટલે મારા દાંત કડકડવા લાગ્યા. મારી આ દશા જોઇને એક હુણીયા બાઇએ મારી પાસે પેલા નાની જાતના બકરાનાં આઠ દશ બચ્ચાં આણ્યાં અને મને ઇસારતથી કહ્યું કે તેને પડખામાં લઇ ઉંઘ એટલે તને ઠંડી ઓછી લાગશે. એ પ્રમાણે બે બચ્ચાં વાંસે, બે પેટ પાસે, બે ગળા પાસે અને ચાર પાંચ પગ પાસે રાખી ભુટીયાનો કામળો ઓઢી સૂતો તેથી મને થોડો વખત સારી ઉંઘ આવી. ટાઢ જરા પણ લાગી નહિ. બચ્ચાંઓ આખી રાત સળવળ્યા વગર મારી પાસે પડયાં રહ્યાં.

હું જે સમયે (જુન માસની આખરમાં) તિબેટ ગયો હતો તે સમયે હજી કામની મોસમ ખુલી ન હતી, તેથી પશ્ચિમ તિબેટમાં હજી ભુટીયા, હુણીયા, જુહ્નમી વગેરે લોકોની આવજા શરૂ થઇ ન હતી. તેથી જ અમને રસ્તામાં એક પણ મનુષ્ય મળ્યું નહિ. પ્રભાતે પાંચ વાગે ચા લઇ અમે આગળ ચાલવા લાગ્યા. કર્દમખારથી શુમારે બે ફર્લાંગ ગયા પછી એક નાનકડી ચઢણ ચડી અમે ડુંગરની સપાટી પર આવ્યા. અહીં આગળ માત્ર મેદાન જ નજરે પડે છે. આ મેદાનમાં અમારી દૃષ્ટિમર્યાદામાં એક પણ ઝાડ કે ઝાંખરું અથવા પાણીનું સ્થળ આવ્યું નહિ. જ્યાં જોઇયે ત્યાં એકલું મેદાન અને ચોમેર ડુંગરો દેખાતા હતા. અમે

ડુંગરની સપાટી પર આવ્યા તે સમયે સૂર્યનારાયણ અર્ધા ક્ષિતિજ પર આવેલા હતા તેથી જ્યાં ત્યાં સર્વત્ર શાન્તિ ભાસતી હતી. અમારી પાછળ હિમાલયનાં અખંડ બરફથી આચ્છાદિત શિખરો પર તે કોમળ સૂર્યકિરણો પડતાં હતાં તેથી તે શિખરો ચોખ્ખી તાંબાની ધાતુ પેઠે ચળક ચળક ચળકતાં હતાં. જમણી બાજુએ સૂર્યનારાયણના આગમનથી પૂર્વ દિશા પ્રફુલ્લિત થઇ હતી અને શોભાયમાન દેખાતી હતી. સામું લાંબુ અને અમર્યાદિત મેદાન હતું. તેની પેલીમેર વાદળાં પાછળથી ડોકીયાં કરતાં શિખરો, જાણે હું અજાણ્યો છું તેથી મારા સામે આશ્ચર્ય અને ઉત્સુકતાથી ટીકી ટીકીને જોતા હોય એમ મને લાગતું હતું. ડાબી બાજુએ લાંબી લાંબી પર્વતોની ઓળ હતી, અને તેમના પર કરાનો વરસાદ વરસી રહ્યો હતો. ટુંકામાં પ્રાતઃકાળનું એ દૃષ્ય આલ્હાદદાયક હતું એમાં સંશય નથી. અમે પાંચ જણ સિવાય એક પણ મનુષ્ય પ્રાણી અમારી નજરે આવતું ન હતું. તે જ પ્રમાણે પક્ષીનો શબ્દ પણ કાને પડતો ન હતો. આ પ્રમાણે ચોમેરનું સૃષ્ટિસૌન્દર્ય જોતા જોતા અમે તે શાન્ત અને નિર્જન પ્રદેશમાં ધીમે ધીમે ચાલતા હતા. ચાલતાં ઝીણા કાંકરા ખુંચતા હતા તેથી થાક જલદી લાગતો હતો. આથી મારા કુલી વારંવાર બેસી જતા હતા. બે માઇલ ગયા પછી મારો ભોમીયો પણ થાકયો અને તે ઝટ લઇ નીચે બેઠો. લગભગ અર્ધો કલાક વિશ્રાન્તિ લઇ અમે આગળ ચાલ્યા.

તિબેટની ઉંચાઇ દરીયાની સપાટીથી લગભગ સોળ હજાર ફુટ છે. આથી ચાલતી વખતે મનુષ્યોને શ્વાસોચ્છ્વાસ

લેતાં મુશ્કેલી પડે છે અને થાક જલદી લાગે છે, અને અર્ધો ફર્લાંગ ચાલ્યા કે હાંફી જવાય છે. તિબેટમાં કેટલીક વાર આખો દિવસ અને આખી રાત શરીરને વીંઝી નાખે તેવો પવન નીકળે છે. તે પવનથી શરીર ફાટી જાય છે અને તરડીયાં પડી તેમાંથી લોહી વહે છે.

છ સાત માઇલ ચાલ્યા પછી નવ વાગ્યાને શુમારે અમારી દૃષ્ટિએ એક નાનકડો પાણીનો ઝરો પડ્યો. આ ઝરાને કાંઠે ફરાળ વગેરે કરી થોડીવાર વિશ્રાન્તિ લઇ આગળ જવું એમ મેં મારા ભોમીયાને કહ્યું અને પાસેની પત્થરની એક ભીંતને ઓથે અમે મુકામ કર્યો. પવનના સપાટામાં ઓથ લેવા માટે પત્થર પર પત્થર ચડાવી આ ભીંત તૈયાર કરેલી હતી. આ ઝરાને કાંઠે કાઠે થોડુંએક લીલું ઘાસ ઉગેલું નજરે પડ્યું. અમારો ભાર ખેંચનાર ગધેડો અત્યન્ત થાકી ગયો હતો તેથી આ લીલુંછમ ઘાસ જોઇ તેને અત્યન્ત આનન્દ થયો, અને તેણે પોતાના સુન્દર ગાનથી તે આનન્દ પ્રદર્શિત કર્યો. તિબેટમાં પ્રવાસીઓ-ની સગવડ માટે ધર્મશાળા વગેરે કંઇ જ નથી. તેથી ઉપર કહ્યા પ્રમાણે પત્થર પર પત્થર મુકી ભીંત જેવી કરેલી આરામ લેવાની જગાઓ સ્થળે સ્થળે નજરે પડે છે. આવે સ્થળે ખુલ્લા મેદાનમાં જ મુકામ કરવો પડે છે. મારો કુલી ચા તૈયાર કરવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો. અમારા ભોજનમાં માત્ર ચા અને સત્તુ હતાં. હું તો સત્તુ ખાતો ન હતો એટલે મારા ખોરાકમાં માત્ર ચા અને બિસ્કીટ હતાં. મેં અને મારા કુલીઓએ શુમારે એક કલાકમાં ફરાળ વગેરે આટોપ્યું અને આગળ જવા માટે તૈયાર

થઇ બેઠા. મારા ભોમીયાએ શુમારે સાડા નવ વાગે જમવાનું શરૂ કર્યું હતું. તેનું ભોજન એટલે ચા, સત્તુ અને માંસ. તે લગભગ પાંચ કલાક સુધી ભોજન કરતો બેઠો રહ્યો. એટલા વખતમાં એણે પાંચ શેર ચા, પોણો શેર સત્તુ અને થોડુંક માંસ ખાધું હતું. તિબેટી લોકોની જમવાની રીતિ ગમ્મતભરેલી છે. તે આ પ્રમાણેઃ ચાર પાંચ શેર પાણી રહે એવું એક વાસણ ચુલા પર ચડાવી તેમાં ચા તથા માંસના ટુકડા નાખવામાં આવે છે અને તે સારી રીતે ઉકાળવામાં આવે છે. ચા તૈયાર થયા પછી એક પ્યાલો ચા લઈ તેમાં સત્તુ મેળવી તેના ચાર પાંચ કોળીયા લઇ તિબેટી જમનાર દસ બાર મિનિટ સ્વસ્થ પડયો રહે છે. ફરી એક પ્યાલો ભરી ચા સાથે સત્ત મેળવી તે ખાઈ વિશ્રાન્તિ લે છે. આ રીતે ચાનું પાણી ખુટી જાય ત્યાં સુધી જમ્યા કરે છે. વચ્ચે વચ્ચે ઉકાળેલા માંસના ટુકડા ખાય છે. તેઓ જ્યારે પોતાના ઘરમાં ભોજન લે છે ત્યારે એક નાનકડા લાકડાના મેજ પર ચાનાં વાસણો મુકે છે. જ્યાં મેજ નથી મળી શકતું ત્યાં એક મોટો પત્થર ગોઠવી તે પર ચાનાં વાસણો રાખે છે. તેઓ ચાનાં વાસણો જમીન પર કદી મુકતા નથી.

શુમારે બપોરે બે વાગે મારા ભોમીયાએ પોતાનું ભોજનકાર્ય સમાપ્ત કર્યું. પછી મેં તેને પૂછ્યું, ' હવે આગળ ક્યારે ચાલવું છે ?' તેણે મને એક વાત કહી. તે વાત દેખીતી રીતે યોગ્ય જણાતી હતી, પરન્તુ તેનો હેતુ અમને ફસાવવાનો હતો એમ અમને પાછળથી જણાયું. તેણે મને કહ્યું કે ' અત્યારે આપણે આગળ ચાલશું તો આગળની ખીણમાં સંધ્યાકાળ થઇ જશે અને પછી

આપણે ત્યાં જ મુકામ કરવો પડશે. ત્યાં લુંટારૂઓનો ભય છે અને તે કદાચ આપણને નુકસાન કરે. તાકલાકોટથી આપણી પાછળ જ એક કાફલો નીકળેલો છે તે સાંજ સુધીમાં અહીં આવી પહોંચશે, અને પછી આપણે સૌ પાછલી રાતે સાથે નીકળીશું. અહીં લુંટારૂઓની લેશમાત્ર ભીતિ નથી. આ કહેવું મને પ્રથમ સાચું લાગ્યું, પરન્તુ મારા બે કુલી પૈકી એક શુમારે બાર વર્ષ પહેલાં તિબેટમાં આવ્યો હતો તે મને કહેવા લાગ્યો કે લુંટારૂનો ભય તો આ સ્થળે જ છે. અમને આ જ સ્થળે લુંટારૂઓ મળ્યા હતા.

ભોમીયાને મેં બહુ સમજાવ્યો, પણ તે એકનો બે થયો નહિ. જો કે મારૂં મન ત્યાં રહેવાનું ન હતું, પરન્તુ આખરે મારે મારા ભોમીયાનું કહેવું સ્વીકારવું પડયું. તે દિવસે અમે ત્યાં ૨૪ કલાક રહ્યા. તે દિવસે હું એકલો જ નહિ, પણ અમે સૌ હેરાન થઇ ગયા. અમારે સવારે સાડા-નવથી સાંજ સુધી સખ્ત તડકામાં પડી રહેવું પડયું. ગરમી-થી શરીર તપી આવ્યું હતું. ઘામ પણ થતો હતો. મોં અને આંખો લાલચોળ થઇ ગયાં હતાં. ઉની ઉની લૂ વાતી હતી. માત્ર વચ્ચે વચ્ચે વાદળું આવતું તેથી જરા પવન વાતો અને ઠંડી લાગતી. ટુંકમાં આખો દિવસ સખ્ત તાપ સહન કરવો પડયો અને તે નિર્જન મેદાનમાં તરફડીયાં મારતાં દિવસ કાઢયો. શુમારે ત્રણ વાગે દૂરથી બે માણસો યાક (વનગાય) પર બેસીને અમારી તરફ આવતા દેખાયા. ભોમીઆએ કહ્યું કે કાફલો આવે છે. આ સાંભળી અમને અત્યન્ત આનન્દ થયો, પણ તેઓ સાથે બકરાંઓનું કે

ચાકનું ટોણું હતું નહિ. કાફલો કદી એકલો હોતો નથી, કારણકે તિબેટી લોકોનો રોજગાર જ બકરાં અને ચાક પર હોય છે. થોડીક વારમાં તે બે માણુસો પણ અદૃશ્ય થઇ ગયા અને અમે સૌ નિરાશ થયા. અમે અમારા ભોમીયાને પૂછવા લાગ્યા. તે દસબાર પથરા માંડી એક બે એમ કંઇક ગણવા લાગ્યો. જમીન પર ત્રિકોણ વર્તુળ વગેરે આકૃતિઓ કાઢી અને પછી વિચાર કરતો હોય તેવો દેખાવ કરી બોલ્યો 'ચોકસ, સાંજ સુધીમાં કાફલો આવી પહોંચશે.' મને તેનું કહેવું સાચું લાગ્યું નહિ. મેં તેના કહેવા તરફ લક્ષ જ ન આપ્યું. ગરમીમાં મારા કુલીઓ ગોદડી પાથરી નિરાશ થઇ પડયા હતા. ગુરુનાદા બાવા મારી પાસે પાઠ કરતા માથા પર મારવાડી ધાબળી ઓઢીને આંખો બંધ કરી શાન્તિથી બેઠા હતા, અને હું છત્રી ઓઢી શ્રીગુરુ-ચરણનું ધ્યાન કરતો ઉત્તર તરફ મોઢું રાખી બેઠો હતો. સામી બાજુએ શરીર પર (બખુ) ચામડાનો ઝબ્બો પહેરી મારો ભોમીયો નિરાંતે ઘોરતો હતો. પાંચ વાગ્યા, છ વાગ્યા, પણ કાફલો આવ્યો નહિ. આવે જ ક્યાંથી? मूलंनास्ति कुतःशाखा ? ભોમીયો પણ નિરાશ થયો. પછી તેણે કહ્યું કે રાત આપણે અહીં જ ગાળવી અને પાછલી રાતે આગળ ચાલવું. મેં કંઇ પણ ઉત્તર આપ્યો નહિ.

સાત વાગવાનો સમય થયો. મારો ભોમીયો તેનો ગધેડો ચરતો ચરતો બહુ દૂર ચાલ્યો ગયો હતો તેથી તેને શોધવા માટે ઝડપથી પૂર્વ દિશાએ ગયો હતો. બન્ને કુલી અને ગુરુનાદા બાવા આસપાસ જોતા જોતા બેઠા હતા, અને હું પશ્ચિમ દિશામાં પ્રખર સૂર્ય ક્ષિતિજની નીચે જતો

હતો તે જોતો અને સાયંકાળનું સૃષ્ટિસૌન્દર્ય અવલોકતો તથા સૃષ્ટિકર્તાની કૃતિનો સાશ્ચર્ય અને આનંદિત અંતઃકરણ-થી વિચાર કરતો બેઠો હતો. સંધ્યાકાળે બપોરનો સખ્ત તાપ નરમ પડ્યો હતો, પણ શરીરને વીંઝી નાખે તેવો પવન જોરથી વાવાની શરૂઆત થવાથી ઠંડીની પણ થોડી થોડી શરૂઆત થઈ. સૂર્ય અસ્ત થયા પછી આકાશમાં થોડા થોડા તારા દેખાવા લાગ્યા. આ સમયે ગુરુનાકા આવાને દૂર પૂર્વ દિશામાં કોઈ આવતું હોય એમ લાગ્યું અને તુરત જ મને તે વાત કહી. તે વખતે અમારી સર્વની દૃષ્ટિ તે તરફ ખેંચાઇ. થોડી વારમાં અમને લાગ્યું કે બે ઘોડ-સ્વારો પૂર જોસથી અમારા તરફ આવે છે. શુમારે પંદર વીસ મિનિટમાં તો તે અમારી સામે બે ચાર હાથને અંતરે આવીને ઉભા રહ્યા. તે બન્ને પૈકી એક મનુષ્યનું વય ચાલીસ વર્ષનું હતું અને બીજો મનુષ્ય પચીસ વર્ષનો હતો. બન્નેની પાસે બંદુક, તલવાર, ભાલો, કટાર, ખુકરી વગેરે હથીયારો હતાં. તેઓના ચહેરા ચપટા અને ઉગ્ર હતા. માથા પર જંગલી માણસના જેવા જાડા અને વિખરાયેલા વાળ હતા. શરીરનો બાંધો મજબૂત હતો. તેમના ઘોડા પણ ઘણા પાણીદાર અને મજબૂત હતા. તિબેટી ઘોડા બહુ ઉંચા હોતા નથી. બે હથીયારબંધ અજાણ્યા મનુષ્યોને અમારી સામે ઉભેલા જોઇ પ્રથમ તો અમે મુંઝાઇ ગયા. મારા કુલીને તો બહુ જ ભય લાગ્યો. ઘોડા પર બેઠા બેઠા તેઓ અમારા સામાન તરફ જોયા કરતા હતા. પછી કેટલીક વારે તેમાંના એકે અમને પૂછ્યું, 'તમે કોણ છો ? ક્યાં જાઓ છો ? અને તમારી પાસે શું છે ?' તેમના વર્તન પરથી હું

અને ગુરુનાહા બાવો તેનો હેતુ સમજી ગયા હતા. જે કુલીને થોડીઘણી તિબેટી ભાષા આવડતી હતી તે એટલો બધો ગભરાઈ ગયો હતો કે તેના મ્હોંમાંથી એક પણ શબ્દ નીકળ્યો નહિ. ગુરુનાહા બાવાએ હાથ ઉંચા કરી આશીર્વાદ દેવાનો દેખાવ કર્યો અને હું નીચે પ્રમાણે બોલ્યો, 'કાશી લામા માનસસરોવર કૈલાસ.' મારા આ શબ્દો સાંભળી જુવાન આદમીએ હસતાં હસતાં મારા સામે ટીકી ટીકીને જોવા માંડ્યું. હું આસન વાળી બેઠો હતો. કંઈ પણ ન બોલતાં બન્ને જણાએ ઘોડા પર બેઠાં બેઠાં માથાં નમાવી અમને સલામ કરી અને આવ્યા હતા તે જ માર્ગે ચાલતા થઈ ગયા. થોડી વારમાં તો ટેકરી પર ચડી અદૃશ્ય થઈ ગયા.

એટલામાં અમારો ભોમીયો એક હાથમાં કાંટાનું ઝાંખરૂં અને બીજા હાથમાં ગધેડાનો કાન ઝાલી આવતો દેખાયો. મારા કુલીએ તેને સઘળી હકીકત કહી, પરન્તુ તેણે તે કાન તળે કાઢી નાંખી. તે વખતથી તેના પરનો મારો વિશ્વાસ ઓછો થયો અને હું તેના તરફ શંકાથી જોવા લાગ્યો.

શરીરને વીંઝી નાખે એવો પવન વધારે જોરથી ફૂંકાવા લાગ્યો. ઠંડી પણ પોતાનું ખરૂં સ્વરૂપ અમને બતાવવા લાગી. ભોમીયાએ પોતાનાં અને કુલીએ અમારા માટે ખાણાની તૈયારી કરી. એક કલાકમાં અમે અમારૂં ભોજનકાર્ય પૂર્ણ કર્યું. ભોમીયાએ અમારી સાથે જ—લગભગ ચાર પાંચ મિનિટ મોડું—પોતાનું ભોજનકાર્ય આટોપ્યું, અને તુરત જ તે ઘસઘસાટ ઉંઘવા લાગ્યો. આટલી બધી ઉતાવળથી તેણે જમી લીધું તેથી મને આશ્ચર્ય

થયું, પરન્તુ પાછળથી સહવાસથી માલૂમ પડયું કે તે પોતાનું રાત્રિભોજન જલદીથી કરી લેતો અને એકદમ સૂઇ જતો. ત્યાં ઠંડી હતી તેથી ઉંઘવાની અમારી રીતિ જરા વિચિત્ર હતી. પીઠ આકાશ તરફ રાખી, હાથ પગ પેટ પાસે લાવી, ટુંટીયાં વાળી પડયા રહેવાનું હતું. માત્ર માથા નીચે કંઇક ટેકો રાખતા હતા. જમીન પર ચામડું, તે પર શેત્રંજી, તે પર એક ગોદડી અને તે પર એક ઓછાડ એ રીતે અમે અમારી પથારી તૈયાર કરતા હતા. શરીર પર કપડાં તો પહેરી જ રાખતા. ઓઢવા માટે એક ધાબળી અને ભુટીયા ધાબળો હતાં. આ રીતે અમે સૂતા હતા. સૂતા પહેલાં મેં ગુરુનાદા બાવાને કહ્યું કે "જેણે આપણને અહીં સુધી સુખરૂપ આણ્યા છે તે જ આગળ જતાં અને સર્વત્ર આપણું રક્ષણ કરનાર છે. તેની પ્રાર્થના કરીને અને તેના પર શ્રદ્ધા રાખીને સ્વસ્થ ઉંઘો." હું પણ શ્રીસદ્ગુરુ મહારાજનાં ચરણોનું સ્મરણ કરીને તેમનાં ચરણકમળનું ધ્યાન કરતો કરતો ઉંઘી ગયો. અમે ચારે જણ એકદમ પાસે સૂતા હતા. ભોમીયો જરા દૂર પણ હારમાં સૂતો હતો. ગધેડો તેના માથા પાસે જ રાખી રાત ઉભો રહ્યો હતો. પંદર મિનિટે અમારામાંનો કોઇ ને કોઇ જાગી જતો હતો. તે રાત્રે બરફ પડતો હતો તેથી અર્ધો અર્ધો કલાકે અમારે અમારાં શરીર પર પડેલ બરફને દૂર કરવો પડતો હતો. આખી રાત બરફ પડતો રહ્યો, અને પવન બહુ જોરથી વાતો હતો તેથી ઠંડી બહુ લાગી. શરીરનો એકાદ ભાગ જો ભૂલથી ઉઘાડો રહી જતો તો તે ઠંડીથી બહેરો ખોડ થઇ જતો હતો એટલી સખ્ત ઠંડી

હતી. દિવસે દસ કલાક સખ્ત ગરમીમાં રહ્યા અને રાત્રે દસ કલાક સખ્ત ઠંડી અને બરફમાં કાઢયા. ઉપરાંત લુંટારૂઓનો ભય વચ્ચે વચ્ચે મનને અસ્વસ્થ કરી નાખે તે જુદું. અમે પરોઢીયે ચાર વાગે ઉઠયા તે વખતે દરેકની આજુબાજુ અર્ધો અર્ધો ઇંચિ બરફ જામ્યો હતો. ભોમીયો ઘોરતો હતો. તેના ચામડાના ઝભા પર પુષ્કળ બરફ એકઠો થયો હતો.

આ રીતે અમે તે દિવસે વીશ કલાક સુધી ટાઢ તડકો સહ્યાં—સહન કરવાં પડયાં; બીજો રસ્તો જ ન હતો.

પરોઢીયે ચાર વાગે હું એકલો જ પહેલવહેલો જાગ્યો અને ઓઢીને બેઠો. તે વખતે બ્રાહ્મમુહૂર્ત હતું. સર્વત્ર શાન્તિનું સામ્રાજ્ય હતું. આકાશ વચ્ચે વચ્ચે મેઘાચ્છાદિત હતું અને કયાંક તારા ચમકતા હતા. પૂર્વે દક્ષિણોત્તર ક્ષિતિજની જરા ઉપર આછી પણ આખી મેઘપંક્તિ હતી. તે મેઘપંકિતની ઉપરની બાજુએ ચંદ્રમા વર્તુળાકારે અર્ધાથી વધારે બહાર આવ્યો હતો અને તેની પાસે જ એક તેજઃપુંજ તારો ચમકતો હતો. મને લાગે છે કે તે તારો શુક્રનો હોવો જોઇયે. પ્રિય વાચક ! તે સમયના તે દેખાવની અને તેથી મને થયેલા આનંદની તમે જ કલ્પના કરો ! પ્રાતઃકાળનો સમય, ચંદ્રપ્રકાશ, ચંદ્રમા અને એક તેજઃપુંજ તારાનો જો કે એકદમ પાસે નહિ તોપણ નજીકનો સહવાસ, ક્ષિતિજ ઉપરની તે મેઘપંકિત, તે શાન્તિનું સામ્રાજ્ય, તેવી જ રીતે ક્ષિતિજ અને મેઘપંકિતથી મર્યાદિત થયેલ તે હિમાંશું, ચોમેર બરફથી આચ્છાદિત પર્વતનાં શિખરો, ચોમેર પાદર પ્રદેશ, વિસ્તારવાળું અને ગંભીર દેખાતું મેદાન અને તેવું જ તારાગણોથી વ્યાપ્ત આકાશ—આ સર્વ પરિસ્થિતિ જોઇને

મારા મનની સ્થિતિ કેવી થઇ હશે તેનું, તે સમયનું, તે મોહક પ્રસંગનું અને તે વિરાટ્ પુરુષના સ્વરૂપનું યથાર્થ વર્ણન કરવાને આ લેખક ખરેખર અસમર્થ છે. સ્વાનુભવ વિના જે આનંદ અનુભવી શકાય નહિ તેવા આનંદની ઝાંખી માત્ર લેખન અથવા સંભાષણ દ્વારા કરાવી દેવાના પ્રયત્નમાં કલ્પનાયશ મળે તે મારા મતથી અશકય છે. આ સમયે વીસ કલાક અસહ્ય શીતોષ્ણતા સહન કરવાનું સાર્થક થયું એમ મને લાગ્યું. હું આનંદસાગરમાં તરવાથી દેહભાન ભૂલી ગયો.

છ વાગે જાગૃત થયા પછી અમે આગળ માર્ગ કાપવાની શરૂઆત કરી. ઉકત સ્થળે આખો દિવસ મુકામ કરવાની મારા ભોમીયાએ જુદી જુદી યુકિતઓ રચેલી તે હકીકત આગળ આવી ગઈ છે. તે યુકિતઓ રચવાનું અને અમને ફસાવવાનું કારણ કહેવાનું રહી ગયું છે. તેનું કારણ બીજું કંઇ નહોતું, પણ એક તો તેનું ગધેડું થાકી ગયું હતું તેથી તેને વિશ્રાન્તિ આપવાની તેની મરજી હતી, અને બીજું તે સ્થળે લીલું ઘાસ ઉગેલું હતું તે ગધેડાને ચરાવવાની તેની ઇચ્છા હતી, કારણકે આગળ કૈલાસ પર્વત પહોંચતાં સુધી જનાવરને ખાવાનું મળવું અશકય હતું. ઉપલાં કારણો મારા પણ લક્ષમાં હતાં અને તે મેં તેને કહી પણ બતાવ્યાં હતાં. પરન્તુ તે શા માટે કબુલ કરે ? તેણે આ કારણો હોવાનું બીલકુલ કબુલ જ કર્યું નહિ. પછી મેં પણ વધારે આગ્રહ કર્યો નહિ.

શુમારે છ વાગે અમે આગળ ચાલવા લાગ્યા. રસ્તો અત્યન્ત કાંકરીવાળો અને ખરાબ હતો. તે દિવસે શુમારે

ત્રણ કલાક અમારે ઉંચાનીચા પત્થરના ટેકરાવાળા રસ્તા પર ચાલવું પડ્યું. તે ટેકરા પર ચાલતાં સમતોલ ન રહી શકવાથી હું બે વાર પડ્યો, પરન્તુ વધારે વાગ્યું નહિ. આ રસ્તા પર ચાલતી વખતે માણુસે નીચે જોઈને અને બરાબર ધ્યાન રાખીને જ ચાલવું જોઈયે. તે વિકટ રસ્તો પૂરો થયા પછી એક નદી આવી. અમારે તે નદીને પેલે પાર જવાનું હતું. તે વખતે સવારના આઠ થવા આવ્યા હતા તેથી નદીમાં જો કે પાણી વધારે નહોતું, પણ તે અતિશય ઠંડુ થઈ જવાથી તે વખતે તેમાં પગ મુકવો એ મૃત્યુ સમાન લાગ્યું. ઠંડી પણ સખ્ત હતી. તે વખતે મને મારા જુવાન કુલીએ અને ગુરુનાદા બાવાને પેલા ભોમીયાએ પોતાના વાંસા પર બેસાડી અમને નદી પાર કર્યો. નદીનો પટ મોટો હતો, પરન્તુ પાણીનો પ્રવાહ ઘણો જ નાનો એટલે આશરે દસ બાર હાથ હતો. સામે કાંઠેથી આગળ જતાં થોડો વખત તો અમને કંઈ તકલીફ પડી નહિ, પરન્તુ નવ વાગ્યાને શુમારે જેમ જેમ ઉંચેથી ગરમી પડવા લાગી અને અમે નીચે તપેલા પત્થરથી દાઝવા લાગ્યા તેમ તેમ ચાલતાં ચાલતાં અમને ઘણી વિપત્તિ પડી. શુમારે વીસ મિનિટમાં અમે નદીનો પટ ઓળંગી ગયા અને આરામ માટે ડુંગરની તળેટીમાં બેઠા. તે જ ડુંગર ચડીને અમારે ઉપર જવાનું હતું.

અમે ડુંગર ચડવાનો આરંભ કરતા હતા એટલામાં આગળ અને પાછળની ટેકરીઓની બાજુથી ઘોડાનો અવાજ અમારે કાને પડ્યો. કોણ આવે છે એ જોવા માટે અમે પાછળ જોયું તો અમારી આસપાસ વીસ પચીસ

ઘોડેસ્વારો આવી ખડા થઇ ગયા અને તેમની વચ્ચે અમે સપડાઇ ગયા છીયે એમ અમને ભાસ્યું. તે પ્રસંગ વાણીનો ન હતો. અમને હથીયારબંધ લુંટારૂઓએ ઘેરેલા છે એ લક્ષમાં આવતાં જ અમે સર્વ યમદરબારમાં જઇશું એ કલ્પના મનમાં આવી ઉભી રહી. પછી વિચાર શો કરવો ? પ્રથમ તો હું મૃત્યુની કલ્પનાથી ગભરાયો, શરીરમાં ધ્રુજ વછુટી અને પગથી માથા સુધી પસીનાથી નાહી રહ્યો. પરન્તુ પછી તુરત જ ભાનમાં આવ્યો. નેત્ર બંધ કરી શ્રી સદ્‌ગુરુ મહારાજનાં ચરણકમલનું ધ્યાન ધર્યું અને મનથી જ સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કરીને મહારાજની મૂર્તિ હૃદયમાં સ્થિર કરીને શ્રી કૈલાસ અને માનસસરોવર તરફ મુખ કરીને નીચે જમીન પર પદ્માસન કરીને સ્વસ્થ બેઠો. મારા કુલીની, ભોમીયાની અને ગુરુનાદા બાવાની શી અવસ્થા થઇ તે તરફ મારૂં લક્ષ નહોતું તેથી તેની મને ખબર રહી નહિ. કેટલીક વારે તેઓમાંનો એક આશરે પાંત્રીસ ચાલીસ વર્ષની ઉમરનો મજબૂત બાંધાનો અને રાક્ષસી મુદ્રાવાળો મનુષ્ય તલવાર કાઢી અતિ ક્રોધથી મારી નજીક આવ્યો, અને તેણે ઇશારતથી મને પૂછ્યું કે તું કોણ છે ? કયાં જાય છે ? તારી પાસે શું છે ? વગેરે. મે પણ તેને ઇશારતથી કહ્યું કે હું સાધુ છું, કાશીથી આવ્યો છું અને કૈલાસ જાઉં છું. અમારી પાસે ખાવાને માત્ર જવનો લોટ છે. પૈસા વગેરે એવું અમારી પાસે કંઇ જ નથી. તે પછી તલવાર હલાવીને તેણે ઇશારતથી મને કહ્યું કે તમો સર્વને ઠાર મારીને અમો તમારાં કપડાં અને ખાવાનો સર્વ સામાન લૂંટી લઇશું. આમ બોલતાં બોલતાં તેણે ચાર જણને ઘોડા ઉપરથી ઉતરી તલવાર કાઢ-

વાની ઇશારત કરી. તે વખતે મને લાગ્યું કે મારૂં મૃત્યુ ચોકસ સમીપ આવ્યું છે. ફરી એક વાર શ્રી સદ્દગુરુના નામનો જયજયકાર કરી મનથી જ મહારાજને, શ્રી કૈલાસ-નાથને અને માનસસરોવરને સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કર્યા, અને આંખ મીંચી ડોક થોડીક આગળ કરી બેઠો. પછી શું થયું તે શ્રી નારાયણ પ્રભુને માલુમ. શુમારે વીસેક મિનિટે હું શુદ્ધિમાં આવ્યો. મારાં નેત્ર પ્રેમાશ્રુથી ભરાઇ આવ્યાં. અતિ-શય પ્રેમથી કંઠ ભરાઈ આવ્યો, શરીરનાં રોમાંચ ઉભાં થઇ ગયાં અને શરીર ડોલવા લાગ્યું. મેં ખૂબ મોટેથી રોવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પરન્તુ હોઠ બહાર અવાજ આવ્યો જ નહિ. ફરી વાર હું બેશુદ્ધ થઇ ગયો. શુમારે પાંચ મિનિટે મેં નેત્ર ઉઘાડી સામું જોયું તો મારી દૃષ્ટિએ શું આવ્યું ? જે મનુષ્ય તલવાર કાઢી મને ઠાર મારવા માટે હાથ ઉંચો કરી મારી નજીક ઉભો હતો તે મારી સમીપ ઘુંટણીયે પડીને બે આંગળી ઉપર કપાળ રાખીને જમીન ઉપર માથું રાખીને બેઠેલો હતો. તેના હાથમાંની તલવાર નીચે પડી હતી. જે ચાર પાંચ જણને તલવાર કાઢી ઘોડા ઉપરથી ઉતરતાં મેં જોયા હતા તેમણે તેમની તલવારો મ્યાનમાં નાખી હતી, અને મારા કુલીને, મારા ભોમીયાને અને ગુરુનાદા બાવાને પવન નાખતા તેઓ બેઠા હતા. બીજા લુંટારૂ સાશ્ચર્ય પરન્તુ નમ્રપણે પોતપોતાના ઘોડાની લગામ હાથમાં ઝાલી જમીન ઉપર ઉભા હતા. મેં આંખો ઉઘાડી આનંદિત ચહેરાથી એક વાર સર્વ દિશામાં જોયું અને ઉભો થયો. તે વખતે સર્વ ડાકુ પોતપોતાના ઘોડા ઉપર બેઠા તેમનો મુખ્ય માણસ મારી આગળ જમીન ઉપર જ ઉભો રહ્યો

અને ઈશારતથી તેણે મને કહ્યું કે 'તમે હવે જરા પણ બીશો નહિ. અમારા દોષ માટે માફી આપશો.' આમ કહીને તેણે અમને ચાનો ડબ્બો, સતુ અને માંસની ભેટ આપી અને આગળ જવા માટે પોતાનું ઘોડું દીધું. પરન્તુ મારે યાત્રા પગે ચાલીને જ કરવાની હતી તેથી ઘોડાનો કંઇ ઉપયોગ નથી, માંસ હું ખાતો નથી તેથી માંસ મારે ઉપયોગનું નથી, ચા મારી પાસે પુષ્કળ છે એટલે ચા મારે નહિ જોઇયે એમ મેં તેને ઈશારતથી જણાવ્યું. માત્ર સત્તુ લીધો. પછી મેં પેલા ડાકુના મુખીને ઇશારતથી પૂછયું કે તેં મને કેમ ન મારી નાંખ્યો ? ત્યારે તેણે મને ઇશારાથી કહ્યું કે તમે જ્યારે આંખો બંધ કરી સ્વસ્થ બેઠા ત્યારે મારી દૃષ્ટિ તમારા મુખ ઉપર પડી તો તમે મને એક નાના બાળક જેવા દેખાયા. તેથી મારા હાથમાંથી તલવાર ગળી પડી. તમારા ચહેરા તરફ જોઈ મને મોહ ઉત્પન્ન થઇ મારૂં અંતઃકરણ ભરાઇ આવ્યું. આ સાંભળવાથી મારા મનની કેવી સ્થિતિ થઇ હશે વારૂ ? પ્રિય વાચકો ! હું ફરી ક્ષણવાર દેહભાન ભૂલી ગયો. अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते । तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् ॥ એ ભગવદ્‌વચનનો મને પૂર્ણ અનુભવ થયો. પછી તે લુંટારૂઓની ટોળી કર્દમખાર તરફ ગઇ. એ ડાકુ પૈકી એક માનસસરોવરની દિશામાં જોરથી ઘોડો દોડાવતો ગયો. હું મારા કુલી પાસે ગયો. તે સર્વ જણ હજી થોડી થોડી બેશુદ્ધિમાં હતા.

કુલીને મેં ખૂબ ઢંઢોળ્યો એટલે ચારે જણ ઉઠી બેઠા થયા 'અને ડાકુ લોક ગયા કે ? મૃત્યુના મુખમાંથી

આવ્યા છે ?' એવું બોલવા લાગ્યા. મેં તેમને ધીરજ આપીને કહ્યું કે 'પરમેશ્વરના મનમાં આપણને મારવાનું નહિ હોય, નહિ તો આપણુ મનુષ્યનું શું ચાલે ?' આ સાંભળીને તેમને ધીરજ આવી. મૃત્યુની ભીતિથી તેઓ છેક કાળા મેશ જેવા થઈ ગયા હતા. કેવું આશ્ચર્ય ! કાળ આવ્યો હતો, પણ સમય આવી લાગ્યો નહોતો. તે મૂર્તિમંત કાળદૂત તલવાર ઉગામી અમારા પર ધસ્યો તે વખતની અમારી માનસિક અને શારીરિક સ્થિતિની વાચકોએ જ કલ્પના કરી લેવી. આ ડાકુ લોક અતિશય ક્રૂર અને નિર્દય હોય છે. આ જંગલી લોક પહેલાં નરમાંસ ખાતા હતા એમ કહેવાય છે. માણસ તેની સઘળી વસ્તુ તેને સ્વાધીન કરી દે તોપણુ તે તેને જીવતો મુકે નહિ. તેઓની માન્યતા છે કે સાધુસંત, વ્યાપારી કે જે કોઈ મળે તેને લુંટવો અને ઠાર મારવો, અને મનુષ્યવધના પાપમાંથી મુક્ત થવા કૈલાસ પર્વતની પ્રદક્ષિણા કરવી. આ લોક પહેલાં તિબેટ, ચીનની સરહદ, તાર્તરીની સરહદ અને પશ્ચિમ તિબેટ એટલામાં જ ફરતા હતા.

અમે ત્યાં રોકાયા નહિ, કારણકે ભોમીયાએ કહ્યું કે આ ડુંગર ચડીને ઉપર જઈશું એટલે રાકસ્તાલ નામનું એક સરોવર આવશે. તેને કાંઠે આપણે જમીશું અને પછી આગળ જઈશું. હું ધીમે ધીમે ચઢણુ ચડવા લાગ્યો. તે વખતે દશ વાગ્યાનો શુમાર હતો. ચઢણુ ચડવામાં લગભગ પોણો કલાક ગયો. રસ્તે સસલાં, ફ્રીયાં, (સસલા જેવી જાતનાં જનાવરો) મોટા મોટા જંગલી ઉંદરો વગેરે જનાવરો અહીંથી તહીં જતાં અમારી નજરે પડયાં. ફ્રીયા

એ તિબેટમાં થતું સસલા જેવું જનાવર છે, પરન્તુ તેનો રંગ તપખીરીયા હોય છે. તેના વાળ અતિશય નરમ હોવાથી તેનું ચામડું નરમ હોય છે. તિબેટના લોક તેના ચામડાની માથે નાંખવાની ટોપીઓ ખાસ કરીને કરાવે છે. શુમારે અગીયાર વાગે રાવણહૃદ (રાકસ્તાલ) સરોવર ડુંગરની સપાટી ઉપરથી અમારી દૃષ્ટિએ આવ્યું, અને એની પેલી મેર વાયવ્ય દિશામાં શ્રી કૈલાસ પર્વત અસ્પષ્ટપણે દેખાવા લાગ્યો. માનસસરોવર હજી દેખાતું ન હતું. તિબેટી લોકમાં એક એવી માન્યતા છે કે જે જે સ્થળે આવી ચઢણ ચડીને જવું પડે અથવા વિકટ માર્ગ આવે તે તે સ્થળે દેવનું નિવાસ-સ્થાન હોય છે.

આવા સ્થળે એક પત્થરનો મોટો ઉંચો ઢગલો કરેલો હોય છે અને તે પર એક લાકડી ખોડેલી હોય છે. તેના ઉપર પુષ્કળ ભિન્ન ભિન્ન રંગનાં ચીંથરાં બાંધેલાં હોય છે. તે લોકો આવા સ્થળે જાય ત્યારે મોઢેથી કાંઇ પપડાટ કરતાં પત્થરના ઢગલામાં એક બે પત્થર ઉમેરે છે અને ત્યાંના દેવતાને કપડું એટલે એક નાનું ચીંથરૂં અર્પણ કરે છે. તિબેટી લોકોની આ રીતિ ભોટમાં પણ છે.

તે સ્થળે મારા ભોટ ભોમીયાએ કૈલાસ પર્વત તરફ દૃષ્ટિ કરીને શુમારે પાંચ મિનિટ પ્રાર્થના કરી. ત્યાર પછી ત્યાંના ઉક્ત દેવની પ્રાર્થના કરી અને તે જ પ્રમાણે કરવાને અમને પણ કહ્યું. મેં કૈલાસ પર્વત તરફ મુખ કરી કૈલાસ-નાથને એક વાર સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કર્યા. પછી આગળ ચાલતાં ચાલતાં અમે રાકસ્તાલના દક્ષિણ કિનારા નજીક

આવ્યા. ત્યાંથી પૂર્વ કિનારે થોડોક સમય ચાલ્યા અને શુમારે સાડાબાર વાગે રેતીમાં જ ભોજન માટે મુકામ કર્યો.

ગરમી સખ્ત પડતી હતી, રેતી પણ બળી ગઇ હતી, પેટમાં ભૂખ પણ બહુ લાગી હતી અને છ સાત કલાક એકસરખા ચાલ્યા હતા તેથી થાક પણ લાગ્યો હતો. મારા જુવાન કુલીનું માથું અતિશય દુઃખવા લાગ્યું. એક ક્ષણભર પણ ઉંચું જોવું કે બોલવું કેવળ અશક્ય હતું. બીજો કુલી પણ એકદમ થાકી ગયો હતો. સર્વ જણ થાકી ગયા તેનાં કારણો એ હતાં કે એક તો સખ્ત તાપ હતો, વિરામ લીધા વિના પન્થ કર્યો હતો અને વળી ડાકુ લોકોએ અતિ ત્રાસ આપ્યો હતો. વધારે તો છેલ્લા કારણને લીધે અમે નિર્જીવ થઈ ગયા હતા. મુકામ કર્યો ત્યાં પણ સખ્ત તડકામાં અને વા-વંટોળમાં શુમારે પંદર વીસ મિનિટ અમે કેવળ મુડદાં પેઠે પડી રહ્યા. પછી બળતણ, છાણાં વગેરે શોધવા માટે નજીકની ટેકરીની આસપાસ અમારો ભોમીયો ગયો. મારા એક કુલીએ ત્રણ પત્થરની એક ચુલ અમારા માટે અને બીજી ભોમીયા માટે કરી રાખી. પછી તેણે તળાવમાંથી પાણી લાવીને તપેલી ચુલા પર મુકી. આ તરફ ભોમીયાએ જાળાંઝાંખરાં આણી ચકમકથી દેવતા પાડ્યો અને કુલીએ ચા તૈયાર કર્યો. અહીંથી આગળ જતાં લાકડાં મળી શકતાં નથી. આ ઝાંખરાં લીલાં હોય છે છતાં સારાં બળે છે.

હું હાથ, પગ, મોઢું વગેરે ધોવા માટે તળાવને કાંઠે ગયો. મોઢું સારી રીતે ધોયા પછી મેં કૈલાસ પર્વત તરફ દૃષ્ટિ કરી. તે વખતે આકાશ સ્વચ્છ હોવાથી કૈલાસ

પર્વતનું શિખર અત્યંત સ્પષ્ટ દેખાતું હતું. જે એક ધ્યેય માટે મેં આજ આટલા દિવસ જુદી જુદી શારીરિક અને માનસિક આપત્તિ સહી તે પ્રાપ્ત થવાનો સમય સમીપ આવવાથી એટલે કે કૈલાસ પર્વતનું જો કે દૂરથી પણ દર્શન થયાથી ચિત્તને ઘણી શાન્તિ થઈ અને પ્રવાસનો શ્રમ એકદમ દૂર થયો. કૈલાસ શિખર તરફ અચલ દૃષ્ટિ રાખીને સદ્‌ગુરુચરણનું ભક્તિપુરઃસર માનસપૂજન કરતો હું રાવણહ્રદને કાંઠે બેઠો. મારા આનંદની પરિસીમા ન હતી. મારી માનસપૂજા થઇ રહી ત્યાં સુધી કૈલાસ શિખર સ્વચ્છ દેખાતું હતું.

કૈલાસ શિખરની આકૃતિ ઘુમ્મટ જેવી દેખાતી હતી. તે વખતે સૂર્યકિરણો તે શિખર પર પડતાં હતાં તેથી આખું શિખર તેજઃપુંજ દેખાતું હતું અને રૂપા જેવું ચળકતું હતું. તે વખતે મદ્રાસ ઈલાકામાં શ્રી ચિદમ્બર કરીને એક અત્યન્ત રમણીય અને પવિત્ર શ્રી શંકરનું સ્થાન છે તેનું મને સ્મરણ થયું. ચિદમ્બરના શિવમન્દિરનો ઘુમ્મટ સુવર્ણનો છે. તે ઉપર સૂર્યકિરણો પડે છે ત્યારે તેની શોભા જેવી અવર્ણનીય દેખાય છે તે જ પ્રમાણે શ્રી કૈલાસ પર્વતના ઘુમ્મટ આકારના શિખરની પણ શોભા અપ્રતિમ ભાસતી હતી. ફરક એટલો જ કે ચિદમ્બરમાં સુવર્ણ ઘુમ્મટ માનવ કૃતિનો છે અને કૈલાસનો ઘુમ્મટ રૂપા જેવો શુભ્ર અને ચળકતો પરન્તુ નૈસર્ગિક છે.

પછી મેં રાકસતાલ સરોવરની ચોમેર દૃષ્ટિ ફેંકી. સરોવરને કાંઠે એક પણ ઝાડ ન હોવાથી આજુબાજુનો સર્વ પ્રદેશ વેરાન અને સુકો દેખાતો હતો. ખુદ સરોવર

માત્ર ગંભીર દેખાતું હતું. આ સરોવરનું વધારે વર્ણન માનસસરોવરની અને આની તુલના કરતી વખતે આગળ ઉપર આપીશ.

માનસપૂજા આટોપ્યા પછી મેં ચા અને બિસ્કિટ લીધાં. મારા માણસો પણ જમ્યા. પછી શુમારે દોઢ વાગતાં અમે માનસસરોવર જવા નીકળ્યા. તે વખતે કૈલાસ પર્વત મેઘ અને બરફનાં વાદળમાં અદૃશ્ય થઇ ગયો હતો. રાક્ષસ્તાલને પૂર્વ કિનારે અમે ચાલતા હતા. ખરે જ એક વાત કહેવી રહી ગઈ. કર્દમખારથી પાંચ છ માઈલ ઉપરની અમારા મુકામની જગા છોડયા પછી આગળ અમારા ગધેડાને ખાવા માટે કંઈ ન મળવાથી તેને પણ અમે ચામાં કાલવીને સતુ દેવા લાગ્યા. પરન્તુ તેથી શું કંઈ તેનું પેટ ભરાય ? બિચારો અરધો ભૂખ્યો રહેવાથી મુશ્કેલીથી દિવસ કાપતો હતો. અમારે પણ એવી દશામાં રહેવાનો આગળ જતાં વખત આવ્યો.

અમે બપોરે સાડાચાર વાગે ડુંગર ઉપરથી માનસસરોવર જોયું. માનસસરોવર દૃષ્ટિએ પડયું કે તરત જ અમે સર્વ જણે તે પુણ્ય અને પવિત્ર સ્થળને સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કર્યા. સર્વને અત્યન્ત આનન્દ થયો. પ્રત્યેક જણ પોતપોતાના મનમાં ઇશ્વરનું પ્રેમપૂર્વક અને મનઃપૂર્વક સ્તવન કરીને યથાશકિત તેના ગુણાનુવાદ કરવા લાગ્યા. શુમારે પંદર વીસ મિનિટ કોઈ કોઇની સાથે બોલ્યું નહિ. કૈલાસ અને માનસસરોવરનાં દર્શનથી આપણે કૃતકૃત્ય થયા એ કલ્પનાથી મસ્ત થઇને સૌ સૌને સ્થળે જ આનન્દમગ્ન થતા દેખાયા. અમારાં સર્વનાં નેત્ર આનન્દાશ્રુથી ભરાઈ આવ્યાં. અમને

સર્વને તે પવિત્ર સ્થળનાં દર્શનથી એટલો બધો આનન્દ થયો કે તે વર્ણવી શકાય એમ નથી. અમારા સઘળા શ્રમનું અને એકંદર જીવિતનું સાર્થક થયું હોય એમ અમને લાગ્યું. મારી પૂર્ણ ખાતરી છે કે જે કોઇ મનુષ્ય–હિન્દુ કે પરધર્મી– આ સ્થાનનું અવલોકન કરશે તેને અવશ્ય આવો જ અનુભવ થશે, અને થાય એ સ્વાભાવિક છે.

રાકસ્તાલ અને માનસસરોવર એ બેની વચમાં પૂર્વથી પશ્ચિમમાં ગયેલી એક ડુંગરની ઓળ છે. માનસ-સરોવર આ ઓળના મથાળેથી અમને પ્રથમ દેખાયું. આ પહાડોને લીધે આ બે ભવ્ય સરોવરો વચ્ચે શુમારે એક માઇલનું અંતર છે.

માનસ અને રાકસ્તાલ એ બે સરોવર વચ્ચે આવેલા પહાડના શિખર ઉપર ઉભા રહી મેં એકવાર ચોમેર દૃષ્ટિ ફેરવી. પછી પશ્ચિમ તરફ મુખ કરીને ઉભો રહ્યો. સામો શ્રીકૈલાસ પર્વત, ડાબી બાજુએ રાકસ્તાલ સરોવર અને જમણી બાજુએ માનસસરોવર એ પ્રમાણે બન્ને બાજુએ મોટા મોટા જલસમૂહો અને પાછળ એક ગેરૂવા માન્ધાતા નામનો હિમાચ્છાદિત પર્વત. આ આખો પર્વત રાતા રંગનો દેખાય છે. તેનાં શિખરો માત્ર બરફથી આચ્છાદિત હોવાથી શુભ્ર દેખાય છે. આવી પરિસ્થિતિમાં ઉભાં ઉભાં મેં ફરી એકવાર ચોમેર જોયું. અહાહા! કેવો રમણીય અને ગંભીર દેખાવ! અર્ધો કલાક હું એમ ને એમ ઉભો રહ્યા. કૈલાસ, માનસસરોવર અને રાવણહૃદ સરોવર આ ત્રણ સ્થળોનાં દર્શનથી ખરેખર મારાં નેત્રોનું સાર્થક થયું. મારા પ્રવાસમાં જે જે પ્રસંગે આવા અવર્ણનીય

દેખાવો હું જોતો તે તે સમયે મારી એકાગ્રતા થતી અને હું દેહભાન વિસરતો. તે જ પ્રમાણે આ સમયે પણ થયું. શ્રી નારાયણના વિરાટ સ્વરૂપનું વર્ણન હું શું કરી શકું?

શુમારે સાડા પાંચ વાગે અમે માનસસરોવરને કાંઠે ગયા અને ત્યાં એક બે ગુફા છે તેમાં રહેવું એવો વિચાર કર્યો. ગુફા સાફ કરી ત્યાં અમારો મુકામ કર્યો. ગુફાથી પાણી શુમારે વીસ પચીસ હાથ દૂર હતું.

તે દિવસે જમવાની તૈયારી કરવા મેં કુલીને કહ્યું. તેણે ઘણી મુશ્કેલીથી મસુરની દાળ અને રોટલીઓ કરી. અમે સર્વેએ પ્રથમ સરોવર પર સ્નાન કર્યું, પછી પ્રભુને નૈવેદ્ય અર્પણ કરીને સુખ અને આનન્દથી ભોજન કર્યું. ભોજન પછી વિશ્રાન્તિ માટે હું ગુફા બહાર વ્યાઘ્રચર્મ બિછાવી માનસસરોવર તરફ એટલે ઉત્તરાભિમુખ મોઢું કરી હાથમાં દૂરબીન લઈને બેઠો. તે વખતે સૂર્યાસ્તનો દેખાવ જોવાનું મને સાંપડ્યું. માનસસરોવરને કાંઠે મારો મુકામ શુમારે દસ બાર દિવસનો હતો. એટલા વખત દરમીયાન મને ત્યાંનો સૂર્યોદય, સૂર્યાસ્ત, ચાંદની રાત, બરફોનાં વાદળાં, કરાનો વરસાદ વગેરે જુદા જુદા પ્રસંગોનું અને જુદા જુદા સમયનું સૌન્દર્ય જોવા મળ્યું. પછી મેં દૂરબીનમાંથી રાકસ્તાલ તરફ જોયું. એ દેખાવનું વર્ણન કરવા હું અશક્ત છું.

રાકસ્તાલ કે રાક્ષસતાલ અથવા રાવણહ્રદ સરોવરનો ફાટ જમીન ઉપર ઘણે દૂર ગયેલ છે. રાકસ્તાલનો ઘેરાવ લગભગ ત્રીસથી પાંત્રીસ માઇલનો હશે. ચોમેર ડુંગરો આવેલા છે. કાંઠા ઉપર એક પણ વૃક્ષ નથી. તે સરોવરની

આસપાસ જ્યારે ઝાડી હતી ત્યારે તેની શોભા અવર્ણનીય હતી. તે સરોવરનું પાણી થોડુંક ભાંભળું—જરા ખારાશ પડતું—હોવાથી અસ્વચ્છ દેખાય છે. પાણી ઠંડું હોવાથી પાચનશકિત વધારે છે. આ તળાવ વચ્ચે એક નાનીશી ટેકરી છે. તે પર એક ગુફા છે, તેમાં એક એ લામા (બૌદ્ધ ભિક્ષુ) તપ કરવા બેઠા છે એમ કહેવાય છે. તે લામા ગુફા બહાર કદી આવતા નથી એમ કહે છે.

શીયાળામાં જ્યારે પાણીની સપાટી ઉપર બરફ જામી જાય છે, ત્યારે તેમને બકરા ઉપર ચા અને સત્તુ (જવનો લોટ) પહોંચાડવામાં આવે છે. એક વર્ષ ચાલે એટલું ભંડોળ રાખી મુકવામાં આવે છે. પવનથી પાણીની સપાટી ઉપર જ્યારે નાનાં નાનાં મોજાં આવે છે ત્યારે ગમ્મત થાય છે. માછલાં વગેરે જળચરો આ સરોવરમાં છે, પરન્તુ મારા જોવામાં કશું આવ્યું નહિ. ચોમેર એક પણ વૃક્ષ ન હોવાથી જ્યાં ત્યાં વેરાન દેખાતું હતું અને તેથી મૃગજળનો દેખાવ નજરે પડતો હતો. નજીકની ટેકરી ઉપર ઉભા રહીને આ સરોવર તરફ જોઇયે તો તે ગંભીર દેખાય છે અને ચિત્તને એક પ્રકારની શાન્તિ મળે છે. અહીં સતલજ નદીનું મૂળ છે.

પછી મેં દૂરબીનમાંથી માનસસરોવર તરફ જોયું. તે વખતે હંસ પક્ષીનું એક જોડું જલક્રીડા કરતું મારી નજરે પડ્યું. માનસસરોવરનું વર્ણન હું શું કરી શકવાનો હતો? આ અત્યન્ત પવિત્ર અને અતિશય રમણીય સ્થળ છે. માનસ-સરોવર કેવળ વર્તુળાકારે હોવાથી ચોમેર પર્વત આવેલા છે. રાક્ષસહૃદ સરોવરની પેઠે માનસસરોવરને કાંઠે પણ વૃક્ષ

વગેરે કંઈ ન મળે. આ સરોવરના કાંઠા ઉપર જો ચોમેર લીલી ઝાડી હોત તો આ સ્થળ જેટલું છે તેથી પણ વધારે સુન્દર દેખાત. આ સરોવરનું પાણી મધુર, ઠંડુ, અતિશય પાચક અને એકદમ સ્વચ્છ છે. આ સરોવરની ચારે દિશાએ બૌદ્ધ લોકોના ચાર નાના મઠ છે. તેમાં એક એક લામા રહે છે. મઠમાં લામાના થોડાક શિષ્યો પણ રહે છે. પ્રત્યેક મઠમાં બુદ્ધની મૂર્તિ છે. મારી એવી કલ્પના હતી કે માનસસરોવરની આસપાસ કોઈ સ્થળે એકાદ રમ્ય શિવાલય હશે, પરન્તુ તપાસ કરતાં એવું માલુમ પડ્યું કે ખોચરનાથ સિવાય હિન્દુ દેવતાની બીજી મૂર્તિ આખા પશ્ચિમ તિબેટમાં હાલમાં કયાંય પણ નથી. માનસસરોવર શાન્ત, ગંભીર અને સુન્દર દેખાય છે. સરોવર ઉપરના જલતરંગનું અવલોકન કરતાં અન્તઃકરણ પ્રસન્ન થાય છે અને મનમાં સાત્ત્વિક, પવિત્ર અને આનન્દદાયક વિચાર ઉત્પન્ન થાય છે. આ સ્થળે હંસ પક્ષી જોવાની બહુ મજા પડે છે. આ પવિત્ર, સુન્દર અને ભાગ્યવાન પક્ષીને ટોળાંબંધ સરોવરના મધુર ઠંડા સ્વચ્છ જળમાં અહીં તહીં ક્રીડા કરતાં જોવાં એ દૃષ્ટિનું એક સાર્થક છે.

આ હંસ પક્ષીને લીધે માનસસરોવરમાં વિશેષ મોહકતા આવેલી છે. હંસ પક્ષી સિવાય બીજું કોઈ પણ જાતનું પક્ષી, હું જેટલા દિવસ માનસસરોવર પર રહ્યો તેટલા દિવસમાં કોઇ પણ વખત મારી દૃષ્ટિએ પડ્યું નહોતું. હંસ પક્ષીનાં ટોળાં દિવસભર માનસસરોવરમાં ક્રીડા કરતાં આનન્દ અને સ્વચ્છન્દે કાલક્રમણ કરે છે, અને રાત્રે ડુંગરો ઉપર તેમના માળામાં વિશ્રાન્તિ માટે જાય છે. સરોવરમાંનાં

માછલાં અને પાણીની અન્દરની વેલો વગેરે ઉપર તેમની ઉપજીવિકા છે. હંસ દેખાવમાં સુન્દર છે. તે જ્યારે પાણીમાં મોઢું ઉચું કરીને મોટા ડોળથી જુવે છે ત્યારે ઘણું જ સુન્દર અને દમામવાળું દેખાય છે. હંસોને સરોવરના કાંઠા પર આવતાં મેં કદીપણ જોયાં નહિ. હંસ બતક કરતાં થોડો ઉંચો અને બગલાં કરતાં જરા નાનો હોવાથી તેના સર્વ અવયવ પ્રમાણમાં દેખાય છે. તે ઘણે દૂર સુધી ઉડનાર પક્ષી છે. તેનો રંગ સ્વચ્છ ધોળો હોવાથી રૂપા સરખો ચળકે છે; ચાંચ મધ્યમ અને લાલચોળ હોય છે. આંખો પણ ચણોઠી જેવી રાતી હોય છે. હંસના પગ મારી દૃષ્ટિએ પડ્યા જ નહોતા. હંસ દૂધ અને પાણીના મિશ્રણમાંથી દૂધ જ પીયે છે એમ કહેવાય છે. તેની ખાત્રી તો હું કરી શક્યો જ નહિ, કારણકે તે પક્ષી અમારી પાસે આવી શકે તેમ નહોતું. એમ કહેવાય છે કે ઠંડીના દિવસમાં આ પક્ષી માનસસરોવર પાસે રહેતાં નથી.

માનસસરોવરના કિનારા પર પાસેની ખોમાં પુષ્કળ સસલાં રહેતાં હતાં અને પાણીને કાંઠે ભટકતાં હતાં. સસલાંનાં ટોળાંનાં ટોળાં જોવાની તક મને અહીં મળી. આ નાનકડાં, ચપળ, નાજુક અને નિરુપદ્રવી પ્રાણીનું ટોળું જ્યારે ત્વરાથી દડબડ કરતું દોડતું તે વખતે એમ લાગતું કે નાનાં નાનાં પંખીઓ જ પવનમાં સટ સટ ઉડે છે. મેં ત્યાં મોટામાં મોટું સસલાનું ટોળું પચાસનું જોયું હતું. આ સરોવરના કાંઠા પર રેતી આછી છે. આ સુન્દર અને નૈસર્ગિક સરોવરનું ક્ષેત્રફળ શુમારે પાંત્રીસ માઈલનું છે.

ટુંકામાં માનસસરોવર અત્યન્ત રમણીય સ્થાન છે, એટલું જ નહિ પરન્તુ તે પવિત્રતાનું તો નિવાસસ્થાન છે.

જ્યારે માનસસરોવરના શાન્ત, ગંભીર, સ્વચ્છ અને પવિત્ર જળમાં ચોમેરના હિમાચ્છાદિત શિખરોવાળા પર્વતોનું, અસ્તોદયકાળના શ્રી સૂર્ય ભગવાનનું, દિવસે આકાશનું અને રાત્રે ઉડુગણસહ ચંદ્રનું પ્રતિબિમ્બ પડે છે ત્યારે સૃષ્ટિદેવતાના સૌન્દર્યની જે શોભા દેખાય છે તે ખરેખર અવર્ણનીય છે. મારી ખાતરી છે કે આ પ્રદેશનું જુદા જુદા સમયનું સૃષ્ટિસૌન્દર્ય અવલોક્યા સિવાય ગમે તે ઉત્તમ લેખકે લખેલ વર્ણન વાંચવાથી મનની શાન્તિ થવી શક્ય નથી. આવા રમ્ય એકાન્ત સ્થળે ચિત્ત શા માટે એકાગ્ર ન થાય? હું માનસસરોવર જઈ પહોંચ્યો તે પહેલાં શુમારે એક માસ પર પાશ્ચાત્ય શોધક અને પ્રવાસી ડાક્તર સ્વેન હેડિન અહીં આવ્યો હતો. તેનો મુકામ ત્યાં શુમારે એક માસ સુધી હતો. તેટલા સમયમાં તેણે તે પ્રદેશનાં ભિન્ન ભિન્ન સ્થળોનું અને ભિન્ન ભિન્ન સમયનું સૃષ્ટિસૌન્દર્ય અવલોક્યું હતું. તેનું વર્ણન તેના પ્રવાસના વૃતાન્તમાં આ પ્રમાણે આપ્યું છે. તે લખે છે કેઃ—

"Oh! What a wonderful lake it was! I have no words to describe it: till my dying day I shall never forget it, and even now it is in my mind as a legend, a poem and a song. Nothing that I can recall through all my wanderings can compare with the overwhelming beauty of this night journey. It was like listening to the silent

and mighty throbs of the heart of nature, to feel her pulse grow numb in the clasp of night, and revive in the morning glow. It seemed as though this landscape ever changing as the hours creep slowly by, was unreal; as though it no longer belonged to this earth, but lay on the borders of the world beyond nearer to haven, the region of dreams and fantasies, of hopes and longings, a mysterious fairy land, rather than to this earth of man and sinners, of worldiness and vanity..

There is no finer thing on earth than that which bears the names of Manasrowar, Kailas and gerua Mandatta; it is a turquoise set between two diamonds. The grand impressive silence which reigns around the inaccessible mountains, and the inexhaustible wealth of crystal-clear water which makes the lake the mother of the holy rivers, the toilsome rocky paths that lead thence over the heights of the Himalayas, everything has aided in rendering from ancient times this wonderful country one of the most holy pilgrimage resorts or Tirtha of the Hindus. Whoever is of a pure and enlightened mind and bathes in the waves of Mansarover attains thereby to a knowledge of the truth concealed from other mortals. Still at the present day the stranger stands on the lake shore, meditating deeply as he

watches the troops of pilgrims wading into water sacred to the gods, and seeking truth there and a solution of the problem of life.

Bewitching and romantically beautiful is the scene displayed westwards in the evening hour. The sun has just set, but its streaks of yellow gold still linger, a dazzling sheaf of rays on the edge of the horizon. The whole sky is vividly yellow and the lake looks like liquid amber. After a time the western sky with flares up in ruddy hues a sharp background to the pitchy black mountains. The still-grey summit of Kailas rises in its eternal majesty to the north, and soon the new night spreads its shadow over its firn-fields.

But the scene is the finest in the morning when the sun begins his triumphal course over the earth, first clothing the summits in purple flames and then pouring his gold over the eternal lake and its holy mountains.

The sight of the lake makes the stranger involuntarily meditative. His thoughts are not disturbed by the nomads who inhabit the country with their black tents and white flocks, nor by the monks who are for ever turning their prayer-mills. This lake is itself a huge prayer-mill, as it were a ring of pious pilgrims revolving round its axis. As far back as tradi-

tions and legends carry us, Manasarowar has attracted the aspriations of men and their prayers. On its banks we tread on ground which was already classic when Rome was founded. Here legends and fairy tales whisper round the cliffs and precipices, and here Siva swims in the form of a Swan by the foot of the mountain of the Gods.

માનસસરોવર પર અનુષ્ઠાનનિમિત્ત હું દસ બાર દિવસ રહ્યો હતો. હમેશ સવારસાંજ સ્નાન કરવું એ મૃત્યુને આમંત્રણ કરવા જેવું હતું. કૌપિન કાઢી કેડ જેટલા પાણીમાં જઇ એકદમ માથું ખુડાડી દેતો. પાણી ઉપર ખુલ્લું અંગ રાખી શકાય તેમ નહોતું. જરા પાણી બહાર માથું કાઢ્યું કે એમ લાગતું કે ડોક ઉપરનો ભાગ છેક જાણે નિર્જીવ થઇ ગયો હોય. કાંઠા ઉપર મારાં ગરમ કપડાં અને ભુટીયા કામળો લઈ મારા કુલી મારી નજીક ઉભા રહેતા હતા. હું પાણીની બહાર આવીને તરત જ શરીર ઉપર કપડાં લઈ ઉપર ભુટીયા કામળો ઓઢીને ગુફામાં જઇ દસ પંદર મિનિટ આસન ઉપર સ્વસ્થ બેસતો હતો. ઠંડી ઓછી થતાં શરીરમાં જરા ગરમી આવ્યા પછી હું ધ્યાનમાં બેસતો હતો. આ દસ બાર દિવસ પૈકીના બે ત્રણ દિવસ મારાં માણુસોને ત્યાં રહેવું સારૂં લાગ્યું, પરન્તુ પછી એકાન્તવાસથી તેઓ બહુ કંટાળી ગયા. હું ત્યાંથી ક્યારે નીકળું એમ તેમને થયા કરતું હતું. સ્વાભાવિક જ છે કે એક દિવસ તો શું પણ એક કલાક માત્ર જેઓને એકાન્તમાં બેસવાનો અભ્યાસ નહોતો તેને દસ બાર દિવસ તે સુન્દર

અને પવિત્ર પણ નિર્જન સ્થળમાં રહેવું કેમ સારૂં લાગે ? મેં ત્યાં મૌનવ્રત ધારણ કર્યું હતું તેથી મારી સાથે બોલવું શક્ય ન હતું. આખો દિવસ હું કંઈ ખાતો નહિ. રાતના અગીયાર વાગ્યાને શુમારે ફક્ત ચા લેતો હતો અને તે વખતે માત્ર મારી અને તેની દૃષ્ટિ મળતી. શ્રી સદ્ગુરુકૃપાથી અનુષ્ઠાન પુરૂં થયું, ઘણો આનન્દ થયો. છેલ્લે દિવસે મળસ્કે પાંચ વાગ્યાના શુમારે મને એવો ભાસ થયો કે પશ્ચિમ દિશા તરફ કોઈ સુન્દર સ્વરે ગાન કરે છે. હું બરાબર ધ્યાન દઈ સાંભળવા લાગ્યો. મને એમ લાગ્યું કે કોઇ સ્ત્રી ગાતી હોવી જોઇયે. પછી કંઇક વખત બાદ મને એમ લાગ્યું કે શ્રી માણ્ડુક્યોપનિષદ્‌નું* ગાન ચાલે છે. મારી પાસે દૂરબીન હતું તેમાંથી જે દિશામાંથી ગાયન સંભળાતું હતું

---

* ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवाः ॥ भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः ॥ स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवाꣳसस्तनूभिः ॥ व्यशेम देवहितं यदायुः ॥ स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः ॥ स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः ॥ स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः ॥ स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

ओमित्येतदक्षरमिदꣳसर्वं तस्योपव्याख्यानंभूतं भवद्भविष्यदिति सर्वमोङ्कार एव। यच्चान्यत्त्रिकालातीतं तदप्योङ्कार एव ॥१॥ सर्वꣳह्येतद्ब्रह्मायमात्मा ब्रह्म सोयमात्मा चतुष्पात् ॥२॥ जागरितस्थानो बहिःप्रज्ञः सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुखः स्थूलभुग्वैश्वानरः प्रथमःपादः ॥३॥ स्वप्नस्थानोऽन्तःप्रज्ञः सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुखः प्रविविक्तभुक् तैजसो द्वितीयः पादः ॥४॥ यत्र सुप्तो न कंचन कामं कामयते न कंचन स्वप्नं पश्यति तत्सुषुप्तम् ॥ सुषुप्तस्थान एकीभूतः प्रज्ञानघन एवानन्दमयो ह्यानन्दभुक् चेतोमुखः प्राज्ञस्तृतीयः पादः ॥५॥ एष सर्वेश्वर एष सर्वज्ञ एषोऽन्तर्याम्येष योनिः सर्वस्य प्रभवाप्ययौ हि भूतानाम् ॥६॥ नान्तःप्रज्ञं न बहिः प्रज्ञं नोभयतः प्रज्ञं न प्रज्ञानघनं न प्रज्ञं नाप्रज्ञम् ॥ अदृष्टमव्यवहार्यमग्राह्यमलक्षणमचिन्त्यमव्यपदेश्यमेकात्मप्रत्यय-

તે દિશામાં હું જોવા લાગ્યો. પરન્તુ મનુષ્ય કે પ્રાણી કંઈ મને દેખાયું નહિ. જ્યાં ત્યાં માત્ર ધોળી રેતી. ચોમેર મેં ખૂબ તપાસીને જોયું, પરન્તુ ગાનાર સ્ત્રી અગર પુરુષ પૈકી મને કોઈ દેખાયું નહિ. ગાયન શુમારે અર્ધો કલાક ચાલ્યું હશે. મારા મસ્તકમાં વિચારતરંગનું વાદળ ઉત્પન્ન થયું. આ નિર્જન પ્રદેશમાં આવા મધુર અવાજથી કોણ આવી સરસ રીતે ઉપનિષદ્ ભણતું હશે? અહીં કોઇ મહાત્મા તો સ્નાન માટે નહિ આવ્યા હોય? કંઇ જ ખ્યાલ આવી શકયો નહિ, તેથી નજીકના બૌદ્ધ મઠમાં તપાસ કરવા માટે મેં મારા ભોમીયાને મોકલ્યો. તે સમય સવારના છનો હતો. ભોમીયાએ પાછા આવી મને કહ્યું કે મઠના લામા

सारं प्रपञ्चोपशमं शान्तं शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते स आत्मा स विज्ञेयः ॥७॥ सोऽयमात्माऽध्यक्षरमोङ्कारोऽधिमात्रं पादा मात्रा मात्राश्च पादा अकार उकारो मकार इति ॥८॥ जागरितस्थानो वैश्वानरोऽकार प्रथमा मात्राप्तेरादिमत्त्वाद्वा आप्नोति ह वै सर्वान्कामानादिश्च भवति य एवं वेद ॥९॥ स्वप्नस्थानस्तैजस उकारो द्वितीया मात्रोत्कर्षादुभयत्वाद्वोत्कर्षति ह वै ज्ञानसंततिं समानश्च भवति नास्याब्रह्मवित्कुले भवति य एवं वेद ॥ १० ॥ सुषुप्तस्थानः प्राज्ञो मकारस्तृतीया मात्रा मितेरपीतेर्वा मिनोति ह वा इदं सर्वमपीतिश्च भवति य एवं वेद ॥ ११ ॥ अमात्रश्चतुर्थोऽव्यवहार्यः प्रपञ्चोपशमः शिवोऽद्वैतं एवमोङ्कार आत्मैव संविशत्यात्मनात्मानं य एवं वेद य एवं वेद ॥१२॥

॥ इति माण्डुक्योपनिषत् संपूर्णा ॥

ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवाः ॥ भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः ॥ स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवांसस्तनूभिः ॥ व्यशेम देवहितं यदायुः ॥ स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः ॥ स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः ॥ स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः ॥ स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

ગણુ ચાર દિવસથી મઠમાં નથી. તે તાકલાકોટ ગયા હશે. અને વધારે જિજ્ઞાસા થઈ. માનસસરોવરના દક્ષિણ કિનારા ઉપર મનમાં વિચાર કરતો અને રેતી તરફ જોતો હું ધીમે ધીમે ચાલતો હતો. તે વખતે મારૂં ચિત્ત પ્રાતઃકાળના સૃષ્ટિ-સૌન્દર્ય તરફ નિમિષમાત્ર પણ ખેંચાયું નહિ. કેવી ગમ્મત, કે જેના અવલોકનથી મારૂં ચિત્ત તે જ ક્ષણે એકાગ્ર થતું અને હું આનન્દસાગરમાં ડુબી જતો તે જ સૃષ્ટિસૌન્દર્ય આ સમયે મારૂં મન રોકવા અસમર્થ હતું. મારૂં મન એટલું બધું નિર્દય થયેલું જોઇ સૃષ્ટિદેવતાને કેટલું બધું ખોટું લાગ્યું હશે ? પ્રિય વાચકો ! માને ખોટું લાગ્યું નહિ હોય, પરન્તુ ઉલટો તેને વધારે આનન્દ થયો હોવો જોઇયે. કારણ કે તેના બાળકનું ચિત્ત તેના બાહ્ય મોહક પરન્તુ નાશવંત સ્વરૂપમાં તલ્લીન ન થતાં તેના સત્ય અને અવિનાશી સ્વરૂપ સમ્બન્ધે વિચાર કરવામાં ડુબી ગયેલું છે, તે તેણે જાણ્યું અને તેથી પ્રસન્ન થઇને મને તેણે વરદાન આપ્યું. આ વરદાન આગળ જતાં શ્રીકૈલાસ પર્વત ઉપર ફળીભૂત થયું. આ સ્થિતિમાં હું તે રેતવાળા પ્રદેશ ઉપર ધીમે ધીમે ચાલતાં શુમારે બસેં હાથ ગયો એટલે મને મનુષ્યનાં પગલાં રેતી પર પડેલાં દેખાયાં. મનુષ્યનાં પગલાં જોતાં જ અન્તઃકરણમાં એવી ભાવના ખડી થઈ કે અહીં સરોવર પર સ્નાન માટે કોઇ પણ મહા તપસ્વી આવ્યા હોવા જોઇયે. તરત જ મેં નિશ્ચય કર્યો કે આ પગલાંને આધારે તે લઈ જાય ત્યાં જ જવું. એટલે મેં કુલીને નીકળવાની તૈયારી કરવા અને એકદમ મારી પાછળ પાછળ આવવા હાથથી નિશાની કરી. મારો તરુણ કુલી તે પ્રમાણે મારી પાસે

આવ્યો. તેને મેં કહ્યું કે શ્રીકૈલાસ જવા માટે હું તો આ ચાલ્યો, તમે સર્વ જણા એકદમ આવો. કુલી ગુફાએ પાછો ગયો અને મારો ઉદ્દેશ સમજી, બાકીનો સામાન બાંધી તે ભોમીયાને આપ્યો. આ તરફ હું તે પગલાંને આધારે આગળ આગળ ચાલ્યો.

શુમારે દસ પંદર મિનિટમાં માણસો કજીયો કરતાં હોય એવો મારે કાને અવાજ આવ્યો. મને એવો ભાસ થયો કે જેનું હું ચિન્તન કરી રહ્યો છું તે તપસ્વી પાછળથી મોટેથી બૂમ પાડી મને બોલાવે છે. મેં પાછું વાળી જોયું તો માલુમ પડયું કે કુલી અને ભોમીયો જોરથી એકબીજા સાથે કજીયો કરે છે, અને ભોમીયો તેના ગધેડા ઉપરથી સર્વ સામગ્રી જમીન પર ફેંકી દઇ તાકલાકોટ તરફ તેનો ગધેડા હાંકી જાય છે, અને મારો કુલી મને બોલાવતો સામાન પાસે બેઠેલો છે. મેં ગુરુનાદા બાવાને અને મારા કુલીને હાથ ઉંચો કરીને મારી પાછળ આવવાની નિશાની કરી અને આગળ પગલાંને રસ્તે ચાલ્યો. ચાલતાં ચાલતાં દક્ષિણ કિનારા પરથી હું પશ્ચિમ કિનારા પર આવ્યો. શુમારે વીસ પચીસ હાથ ચાલ્યા પછી રેતીવાળો પ્રદેશ પૂરો થયો અને પથરાવાળી જમીન આવી. ગુફાથી હું લગભગ બે અઢી માઇલ દૂર આવી પહોંચ્યો હતો. અહીંથી આગળ પગનો રસ્તો અસ્પષ્ટ દેખાવા લાગ્યો. તે રસ્તો કૈલાસ પર્વતની બાજુમાં ગયેલો હતો. શુમારે પા માઇલ ગયા પછી રસ્તો એકદમ બંધ થયો અને ચઢણ આવી. આગળ રસ્તો દેખાયો નહિ તેથી મને ઘણું ખરાબ લાગ્યું. હવે કરવું શું એના વિચારમાં હું પડયો. તે વખતે હું ઘણો થાકી ગયો

હતો. પગમાં તે કેટલું જોર હોય ? દસ દિવસ સુધી ચા સિવાય મારા પેટમાં કશું ગયું નહોતું. કેવળ એક જ આશાથી આ ત્રણ માઇલ હું ઘણો ઉતાવળથી ચાલીને આવ્યો હતો, પરન્તુ રસ્તો જ્યારે અદૃશ્ય થયો ત્યારે નિરાશાથી મારી કેડ ભાંગી ગઈ અને હું શ્રમથી તેમજ પેટમાં કંઈ નહિ હોવાથી જરા બેશુદ્ધ થઈ તે ચઢણની તળેટીમાં જ પડ્યો. મારી આ સ્થિતિ મારા કુલીએ દૂરથી જોઈ અને તે જોરથી ચાલી મારી પાસે આવી ઉભો રહ્યો; એટલામાં હું પણ શુદ્ધિમાં આવ્યો. કંઈક વખત પછી મારો ભોમીયો પણ મારો સર્વ સામાન લઈને તેના અશક્ત થઈ ગયેલા ગધેડા સહિત ત્યાં આવી પહોંચ્યો. આવતાં વેંત જ તે ક્રોધથી તિબેટી ભાષામાં કુલી વિરુદ્ધ મારી પાસે ફરીયાદ કરવા લાગ્યો. તે વખતે મેં તેને નિશાનીથી કહ્યું કે થોડો વખત સ્વસ્થ બેસ. વખત સવારના આઠ વાગ્યાનો હતો. કુલીએ ચા તૈયાર કરી તે વખતે પ્રથમ શ્રી સદ્ગુરુ અને જે તપસ્વીના દર્શન માટે હું આટલો બધો ઉત્સુક થયો હતો તેને નૈવેદ્ય અર્પણ કરી મેં ચા અને બિસ્કીટ લીધાં. મને જરા ઠીક થયું. સર્વ ખાઈ રહ્યા પછી અમે શુમારે અડધો કલાક વિશ્રાન્તિ લેતા બેઠા. આ સ્થળે મારે એક વાત કહેવી જોઇયે. તે એ કે મારા કુલીએ આવતી વખતે પોતાનો લોટો અને મારૂં કમંડળ માનસસરોવરમાંથી જો પાણીથી ભરી આણ્યું ન હોત, તો તેને પાણી માટે અરધો પોણો માઈલ જવું પડત. આ પ્રસંગે પાણી લાવવાની બાબતમાં મારા કુલીએ આ પ્રથમનું તેમજ છેવટનું દૂરદર્શીપણું બતાવ્યું એમાં કંઈ સંશય નથી. અમે

ત્યાં હતા તે વખતે અમારો ગધેડો પણ ત્યાં પડેલ છાણ ખાઇને પોતાનું પેટ ભરતો હતો. તે પ્રાણીની તે સ્થિતિ જોઇ મને એકદમ રડવું આવ્યું. તે વખતે અરધો શેર સાથવો ચામાં કાલવીને તે સહનશીલ, દુઃખી અને ભૂખ્યા ગધેડાને અમે ખવડાવ્યો. પરન્તુ તેથી કંઈ તેનું પેટ થોડું જ ભરાય ! પણ કરવું શું ? અમારો પણ ત્યાં કંઇ ઇલાજ નહોતો. તે ગધેડાના પ્રાણ ટકી રહે તે પૂરતો ઉપાય અમે કર્યો અને કરતા.

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે થોડોક આરામ લીધા પછી ચઢણ ચડવાની મેં શરૂઆત કરી. શુમારે ચાર પાંચ માઈલ ઉપર ડુંગરની સપાટી પર એક નાનકડી ગુફામાં અમે મુકામ કર્યો. તેની નજીક જ છુ ગુફા નામની એક ગુફા છે. ત્યાં એક લામા રહે છે. ગુફામાં બુદ્ધની મૂર્તિ છે. આ ગુફાથી માનસસરોવરનો પશ્ચિમ કિનારો સીધી લીટીમાં અરધો માઇલ દૂર છે. આ અરધો માઈલ આખો ઢોળાવ છે. અમે મુકામ કર્યો હતો તે સ્થળની પાસે જ ઉના પાણીના બે ઝરા હતા. તે પૈકી એક ઝરાનું પાણી એકદમ આંધણ પ્રમાણે ઉકળતું હતું અને તેની વરાળ બે પુરુષ જેટલી ઉંચાઇએ જતી હતી. તેમાં અમે આખી રાત ગાળી; કારણ કે ગુરુનાદા બાવાને બપોરે ચાર વાગેથી સખ્ત તાવ આવ્યો અને માથું વગેરે સર્વ અંગો બહુ જ દુખવાં લાગ્યાં. તે એક શબ્દ પણ બોલ્યો નહિ. રાત્રે તે ફક્ત ચા લઈ સૂઇ રહ્યો. તે આખી રાત બૂમો પાડી દુઃખી થતો હતો. તેની પ્રકૃતિ વધારે બગડશે કે શું એવી મને બીક લાગવા માંડી. સવારે શું થાય છે તે જોયા પછી આગળ જવાનું

નક્કી કરવું એમ મનમાં ગોઠવ્યું હતું. આ દિવસે કૈલાસ પર્વત તરફ કરાનો સખત વરસાદ પડતો હતો, આકાશ મેઘાચ્છાદિત હતું અને તેથી ચોમેર અંધકાર વ્યાપ્યો હતો. બપોરના ચાર વાગ્યા હતા, પરન્તુ અંધારૂં થઇ ગયું હતું. સામેની ટેકરીના મથાળેથી ધુમસમાંથી કોઇ બૂમ નાખે છે એમ અમને લાગ્યું. તે સમયે ભોમીયાને તે બાબતમાં મેં પૂછયું. તેણે કહ્યું કે બૂમ નાખનાર મનુષ્ય છુ ગુફામાં રહેનાર લામાનો નોકર છે, અને તે તેનાં બકરાંને બોલાવે છે. એટલામાં શુમારે હજાર બે હજાર બકરાંનું ટોળું આવતું અમારી નજરે પડયું. લામા લોક માત્ર ઊનનો જ વેપાર કરે છે. તેમની પાસે ચાર પાંચ હજાર બકરાં અને કેટલીક વનગાય (યાક) તો હોય જ છે એમ મને તે વખતે માલુમ પડયું. આ લામા શ્રીમન્ત હતો. ઋષિ મુનિઓના સમયમાં જેમ ઋષિમુનિઓની સંપત્તિ એટલે ગાયો અને બળદો, તેમ જ આ લામા લોકોની સપત્તિ એટલે બકરાં અને વનગાય (યાક). ફેર એટલો જ કે ઋષિઓ ગાય અને બળદનો વેપાર કરતા નહોતા અને લામા બકરાં અને વનગાયનો વેપાર કરે છે.

સંધ્યાકાળે હું ફરાળ કરી તે ગુફામાં સૂવાની સોઇ કરી સહજ આરામથી વાતચીત કરતો બેઠો, એટલામાં વરસાદ શરૂ થયો અને જોરથી કરા પડવા લાગ્યા. હું જો કે ગુફાના આશ્રયે હતો તોપણ કરા રૂપી ગોળાનો સખ્ત મારો શુમારે અર્ધો કલાક સુધી મારે સહન કરવો પડયો. વરસાદ બંધ થયા પછી થંડો પવન છુટ્યો તે સમયે થંડીએ પોતાની પૂર્ણ સત્તા તે દેશ પર બેસાડી, એટલું જ નહિ પણ

તે પોતાની સત્તા નિર્દયપણે અને અનિયંત્રિતપણે ચલાવવા લાગી. મુખ્ય પ્રધાન બરફ અને સેનાધિપતિ વાયુની સહાય-થી તેણે જીવરૂપી પ્રજાને અમાનુષ પીડા કરવાનો આરંભ કર્યો. તેના ત્રાસથી પ્રજાએ તેની વિરુદ્ધ ફરીયાદ કરવાનો વિચાર કર્યો અને મુખ્ય ન્યાયાધીશ પાસે તે ન્યાય લેવા ગઇ. પણ આ રાણીનો મુખ્ય ન્યાયાધીશ કોણ ? રાત્રિનો ગાઢ અંધકાર ! પછી કહેવું જ શું ? ન્યાયનું ત્રાજવું કોના તરફ નમ્યું હોવું જોઇયે એ કહેવાની જરૂર જ નથી. આવી સ્વેચ્છાચારી નગરીમાં અમારા જેવા પ્રવાસીઓની તે સમયે કેવી હાલત થઇ હશે તેની તો વાચકોએ માત્ર કલ્પના જ કરવી.

રાત્રે શુમારે નવ વાગે હું મારા બિછાના પર ચારે કોરથી ઓઢીને બેઠો હતો. કૃષ્ણ પક્ષ હોવાથી જ્યાં ત્યાં અંધકાર હતો. હમણાં જ કરાનો વરસાદ વરસતો બંધ પડવાથી સર્વત્ર શાન્તિ હતી. પવન જોરથી વાતો હતો. એટલામાં મારી સમક્ષ કોઇ મનુષ્ય ઉભું છે એમ મને લાગ્યું. ભોમીયાને મેં તે મનુષ્ય દેખાડ્યું. તેણે મને કહ્યું કે તે પુરુષ નથી પણ એક બાઇ છે અને આપણે અહીં આવ્યા છીયે એમ તેને ખબર પડવાથી તે છુ ગુફામાંથી એકાદ મુઠી સાથવો માગવા આવેલી ભીખારણ છે. આ સાંભળી પ્રથમ મને ઘણું જ આશ્ચર્ય થયું. પછી બે મુઠી સાથવાનો લોટ બાઇને આપવાનું મેં મારા નોકરને કહ્યું. તેણે કહ્યું, "જો આટલો લોટ તમે હમણાં આ બાઇને આપશો તો હમણાં જ ગુફામાંથી દસ પંદર ભીખારી આવશે અને તેમને આ પ્રમાણે આપ્યે જશો તો તાકલાકોટ પહોંચતાં

સુધી આપણને સત્તુ (સાથવાનો લોટ) ક્યાંથી ચાલશે ? મને લાગ્યું કે આટલી ટાઢમાં અને આવા અંધારામાં તે કોણ ભીખારી આવનાર છે એટલે તે બાઇને સત્તુ આપવાનું મેં ફરીવાર કુલીને કહ્યું. તેણે તે બાઇને સત્તુ આપ્યો. તેણે આનન્દિત મુદ્રાથી જ્યુ જ્યુ બોલી ચાર વખત મને નમસ્કાર કર્યો અને ચાલી ગઈ. શુમારે અરધા કલાકમાં તો અમારી ગુફા પાસે કેટલાક પુરુષ, કેટલીક સ્ત્રીઓ અને કેટલાંક બાળકો એમ વીસેક ભીખારી આવી લાગ્યાં. હવે શું કરવું એ વિચારમાં હું પડ્યો. સોમીયો તેમને તિબેટી ભાષામાં ગાળો દઈ હાંકી કાઢવા લાગ્યો, પણ તે કેમે કરી ગયાં નહિ. રાત્રિનો વખત જાણી પ્રત્યેકને અરધી અરધી મુઠી સત્તુ આપવાનું મેં મારા કુલીને કહ્યું. સત્તુ લીધા પછી સર્વ ભીખારીઓ આનન્દથી પાછા ગયા. કેવળ એક પાશેરનું પેટ ભરવા શરીરની ગણના ન કરતાં, તેને દુઃખ આપીને તેઓને આટલે દૂર આવવું પડ્યું ! આ પેટ આગળ કેવળ મનુષ્યો તો શું, પરન્તુ કીડી મંકોડીથી માંડીને વ્યાઘ્રસિંહાદિ બળવાન અને હિંસક પશુ પર્યંત સર્વ પ્રાણી કેવાં પરાધીન બને છે વગેરે વિચાર મારા મનમાં આવવા લાગ્યા. દરિદ્રાવસ્થામાં અથવા વિપત્તિમાં જીવોને પરમેશ્વરના અસ્તિત્વનું અને તેના સામર્થ્યનું સ્મરણ થાય છે અને તે અવસ્થામાં તે પ્રભુની કકળીને પ્રાર્થના કરે છે; પરન્તુ તે જ જીવો પ્રભુકૃપાથી જ્યારે શ્રીમાન, સુખી, યશસ્વી અને બળવાન થાય છે ત્યારે અહંકાર અને મદથી ઉન્મત્ત થઇ જાય છે અને તે સર્વશક્તિમાન પરમેશ્વરને ભૂલી જાય છે તથા પોતાનાં જ કામોની શેખી કરવા લાગે છે, પરન્તુ

તેનું પરિણામ નિઃસંદેહ તેને ભોગવવું પડે છે. રાત વીતી ગઈ. ગુરુનાદા બાવાને ઠીક થઇ ગયું અને તેના જ મતાનુસાર આગળ જવાનું નક્કી કર્યું. મળસ્કે પાંચ વાગે ચા વગેરે લઇ અમે સર્વે ધીમે ધીમે ચાલવા લાગ્યા. આકાશ એકદમ સ્વચ્છ હતું. કૈલાસ પર્વત સ્પષ્ટ દેખાવા લાગ્યો. ગુરુનાદા બાવા બીમાર હતા, પરન્તુ તેને પણ ચાલવાની હોશીયારી આવવા લાગી એટલે અમને બધાને ઉત્સાહ આવ્યો એમાં કંઈ આશ્ચર્ય નથી. પ્રસન્ન અન્તઃકરણયુક્ત થઇને અમે સર્વે જણ ચાલતા હતા. બપોરે અગીયાર વાગે અમને ગરમીની પ્રખરતા જણાવા લાગી. આ સમયે પવન સખ્ત વાતો નહોતો, પણ ઠંડી તો હતી જ; પરન્તુ અમે ચાલતા હતા તેથી અમારા શરીરમાં ઉષ્ણતા ઉત્પન્ન થઇ હતી અને ઉપરથી પ્રખર ગરમી પડતી હતી તેથી અમને જરા ગરમી થવા લાગી. સુમારે પંદર વીસ મિનિટ વિશ્રાન્તિ લેવા માટે અમે તે મેદાનમાં જ બેઠા. તે રસ્તે ભિન્ન ભિન્ન જાતનાં તિબેટી હરણોનાં ટોળાં અમે જોયાં. સુમારે ચાળીસેક હાથના અન્તરથી અમને હરણોનું ટોળું દેખાતું હતું. તે ટોળું દૂરથી જ જોવાની વધારે મજા પડતી.

અમે ઉભા થઈ આગળ ચાલવા લાગ્યા તો સુમારે ચાળીસ પચાસ હાથ ઉપર અમે ધૂળનો વંટોળ ઉપર આકાશમાં જતો જોયો. તે વખતે મારા ભોમીયાએ કહ્યું, “જુઓ, જંગલી ઘોડાનું ટોળું આપણા તરફ જ આવે છે.”

જંગલી ઘોડાનું ટોળું અમારા તરફ આવે છે એ જોઇ હું ત્યાં ને ત્યાં જ ઉભો રહ્યો.

તે ટોળું દક્ષિણ દિશા તરફ જવા લાગ્યું. મેં મારૂં દૂરબીન કાઢયું અને તેમાંથી જોવા લાગ્યો. ઘણી મજા પડી. મને લાગે છે કે ચારસેં પાંચસેં ઘોડા તે ટોળામાં હશે. તિબેટમાં જંગલી ઘોડા બહુ ઉંચા હોતા નથી. તેના આખા શરીર પર આપણા ઘોડા કરતાં વધારે ખીચોખીચ અને લાંબા વાળ હોય છે. જે વખતે આ જંગલી ઘોડા પોતાનાં મ્હોં અને ચમરી જેવાં પૂંછડાં ઉંચાં રાખી જોરથી દોડયા જાય છે તે વખતે જોનારને એમ જ લાગે કે કોઈ ઘોડેસ્વારની ટુકડી પર બીજી ઘોડેસ્વારની ટુકડી હલ્લો કરી તૂટી પડે છે. જંગલી ઘોડો મનુષ્ય પાસે ઉભો રહેતો નથી. તિબેટી લોકો આ ઘોડાને મોટી ખુબી અને મુશ્કેલીથી પકડી તેને કેળવે છે. તિબેટમાં ઘોડા મજબૂત અને ચાલાક થાય છે. તિબેટમાં પ્રવાસ કરતાં બબ્બે દિવસ સુધી આ ઘોડાઓને ખાવાનું પણ મળતું નથી.

બપોરે બાર વાગ્યાને શુમારે અમે બખોંતર્જન નામના ગામમાં પહોંચ્યા. આ સ્થળે પાકી ઇમારતો નથી. અહીંની વસ્તી તંબુમાં રહે છે. આ ગામમાં શુમારે ત્રીસ ચાળીસ તંબુઓ છે. ત્રણ ચાર વર્ષોથી ચુનાનાં બે ઘરો બાંધેલાં છે. એક સરકારી પોસ્ટ ઑફિસ અને બીજું એક શ્રીમન્તનું ઘર છે. અમે ગયા તે વખતે એક ત્રીજું ઘર બંધાતું હતું. ત્યાં સઘળાં ઘરો કાચી ઇંટોનાં હોય છે. માટી માત્ર ઘણી જ ચીકણી છે. આ ગામમાં તિબેટી સરકારની પોસ્ટ ઑફિસ છે, પરન્તુ તે રૈયતના ઉપયોગ માટે રાખેલી નથી. લ્હાસા અને ગારટોક વચ્ચે સરકારી પત્રવ્યવહાર ચલાવવા માટે આ પોસ્ટ અહીંયાં રાખી છે.

લ્હાસાથી બર્ખાતર્જન શુમારે એકવીસ કે બાવીસમું વિશ્રામ-સ્થાન છે. તિબેટી ભાષામાં પોસ્ટને તર્જન કહે છે. અહીંથી લ્હાસા પૂર્વ દિશામાં શુમારે વીસ બાવીસ દિવસના પ્રવાસથી પહોંચાય એટલું દૂર છે. એમ કહેવાય છે કે લ્હાસા અને ગારટોક વચ્ચે જે માણસ ટપાલ લાવે લઇ જાય છે તેને ઘોડા સાથે બાંધે છે અર્થાત્ તેને ઘોડા સાથે સીલ કરે છે. એનું કારણ એ છે કે એક વિશ્રામસ્થાનથી બીજા વિશ્રામસ્થાને પહોંચે તે દરમીયાન તે રસ્તે કયાંય પણ ઉતરી શકે નહિ. સીલ તુટેલી જોવામાં આવે તો તે માણસને જબરદસ્ત શિક્ષા કરવામાં આવે છે.

હુણીયા લોક જે તંબુમાં રહે છે તે અત્યન્ત મજબૂત, જાડા અને હુંફાળા ધાબળાના બનાવેલા હોય છે. આ ધાબળા વનગાયના વાળમાંથી બનાવાય છે. આ ધાબળામાંથી પાણી અંદર આવતું નથી. તંબુનું બારણું બંધ કર્યું કે હવા અથવા બરફથી બીલકુલ ત્રાસ થતો નથી. અમે બપોરે બાર વાગે બર્ખાતર્જન આવ્યા પછી ગામ પાસેના મેદાન-માં જ મુકામ કર્યો. અમે અમારા મુકામ માટે ગામની આજુબાજુની સ્વચ્છ જગ્યા શોધવા માટે બહુ પ્રયત્ન કર્યો, પરન્તુ સ્વચ્છ જગ્યા અમને કોઇ રીતે મળી નહિ. જ્યાં જોઇયે ત્યાં વિષ્ટા અને જનાવરનાં હાડકાં પડેલાં હતાં. આખરે ભોમીયાએ તેમાંથી થોડીક જગ્યા સાફ કરી અને હું ત્યાં બેઠો. ચોમેર હાડકાં પડેલાં હતાં. ઉપર મધ્યાહ્નનો પ્રખર સૂર્ય, ચોમેર દુર્ગન્ધ, પ્રવાસનો શ્રમ, ભૂખ અને તરસ વગેરે કારણોથી અમે સખ્ત હેરાન થઇ ગયા હતા. હું મુકામ પર જઈ બેઠો એટલામાં જ ગામના સઘળા

પુરુષો, સ્ત્રીઓ અને છોકરાંઓ અમારી આસપાસ એકઠાં થયાં. તરુણ સ્ત્રીઓ મારા તરફ જોઇને પરસ્પર ધીમે ધીમે સ્વભાષામાં વાતો કરતી અને ફરી મારા તરફ, મારા કુલી તરફ અને ગુરુનાદા બાવા તરફ આશ્ચર્યચકિત મુદ્રાથી જોતી હતી. છોકરાંઓ અમને જોઇને બીતાં હતાં. પુરુષો સંશયયુક્ત મુદ્રાથી મારા તરફ જોઇ પરસ્પર કંઈ વાત કરતા હતા. સ્ત્રીઓ અને પુરુષોએ મારા કુલીને મારા સંબન્ધી પ્રશ્નો કરી ગભરાવી મુકયો. મારા તિબેટી ભોમીયાને તેઓમાંના એકે પોતાને ઘેર બોલાવ્યો. ભોમીયાએ અમારા ચાપાણીની વ્યવસ્થા કરવાની દરકાર કર્યા વિના પરવાનગી માગી. તે વખતે અમારે માટે ગામમાંથી થોડુંક બળતણ લાવી આપ અને પછી જા એમ મેં તેને કહ્યું. પછી મારા એક કુલી સાથે તેણે બે ચાર ઝાંખરાં મોકલી દીધાં. આની કિંમત મને બે આના પડી.

તિબેટમાં મુસાફરી કરતી વખતે ડૉકટર સ્વેન હેડિન વગેરે પ્રવાસીઓને તિબેટી લોકો સંબન્ધી ગમે તેવો અનુભવ થયો હોય, પરન્તુ કેટલીક વ્યક્તિઓ બાદ કરતાં સામાન્ય તિબેટી લોકો સંબન્ધી મારો અભિપ્રાય તદ્દન વિરુદ્ધ છે. મારા ધારવા પ્રમાણે તેઓ દુષ્ટ, લુચ્ચાઇથી ભરેલા અને નિર્દય હોવા જોઇયે. મનુષ્યત્વ એટલે શું તેની તેમને કલ્પના સરખીયે નથી. રસ્તામાં જ પ્રવાસીને એકલો મુકીને ભુટીયા લોકો પ્રમાણે આ લોક પણ ચાલતા થાય ખરા. ટંટો કરવાનો તેમનો સ્વભાવ જ છે. સદ્ભાગ્યે ભોમીયો અને કુલી સારા મળ્યા હોય તો ઠીક, નહિ તો અજાણ્યા પ્રવાસીની પૂરેપૂરી કમબખ્તી થાય. અને સારા માણસો મળવા બહુ જ

મુશ્કેલ છે. ભુટીયા લોકો પેઠે આ લોકો પણ અરધા જંગલી છે એમ કહેવામાં મને કંઇ જ વાંધો જણાતો નથી. પશ્ચિમ તિબેટમાં બાકી બધું ઠીક છે, માત્ર લોકો સારા નથી. અહીંનું સૃષ્ટિસૌન્દર્ય અનુપમ છે અને ખનિજ પદાર્થોની ભરતી પણ ઘણી છે એમ કહેવાય છે. સિન્ધવ અને સાજી-ખારની મોટી ખાણો છે. માનસસરોવરને દક્ષિણ કિનારે રાક્ષસ્તાલ અને માનસ એ બે વચ્ચે એક સોનાની ખાણની શોધ હાલમાં જ થઇ છે, અને કહેવાય છે કે તે ખોદવા સંબન્ધી તિબેટ અને ચીન સરકાર વચ્ચે વાતચીત ચાલે છે. જે સ્થળે ખાણની શોધ થઇ છે તે સ્થળે ચીનના એક અધિકારીએ (શેષચિત નામના પદ્વીવાળા અધિકારીએ) પોતાનું થાણું રાખ્યું છે. પશ્ચિમ તિબેટનાં હવાપાણી તન્દુરસ્ત છે. તિબેટીઓનો મુખ્ય વેપાર ઊન, સિન્ધવ અને સાજીખાર, તથા કાયમનો ઉદ્યોગ કહીયે તો કામળીઓ વણવી, બકરાં અને વનગાયને ચારવાં અને ધાડ પાડવી એ છે. છેવટ વર્ણવેલ ધંધો એકંદર બધા લોકો કરે છે એમ ન કહીયે તોપણ એ ધંધો કરનારા લોક ઘણા છે. એ લોકોમાં એક સ્ત્રીને એક કરતાં વધારે પતિઓ કરવાની છુટ છે. તાકલાકોટના ઝુંપનને પાંચ ભાઇ છે અને એ છયે ભાઇઓ વચ્ચે એક જ સ્ત્રી છે એમ જ્યારે મારા જાણવામાં આવ્યું ત્યારે તો મને ઘણું જ આશ્ચર્ય થયું. જેને પેટે જન્મ થાય તેની અને સગી બહેનની સાથે માત્ર લગ્ન થઇ શકતું નથી. તેઓ બૌદ્ધ ધર્મ પાળે છે એ હું આગળ કહી જ ગયો છું. ભૂતોનો નાચ, શિકાર અને બધા એકઠા થઇને દારૂ (જાણ) પીવો

અને સાથવો આવો તથા બેઠાં બેઠાં ગપ્પાં મારવા એ એમની આનન્દ કરવાની રમતો છે. ભૂતોનો નાચ બહુ આનન્દદાયક છે. ભિન્ન ભિન્ન રંગનાં અને બિહામણા આકારનાં મોઢાં ચડાવી પગે ઘુઘરા બાંધી ઢોલકાના તાલ પ્રમાણે નાચવું એને ભૂતોનો નાચ કહે છે. નવીન પ્રવાસીને આ નાચ જોવામાં બહુ ગમ્મત પડે છે. આ નાચ મેં ગારટોકમાં જોયો. તિબેટી લોકોનો પ્રેતવિધિ અને લગ્નસમારંભ જોવાનો મને પ્રસંગ મળ્યો નહોતો. પશ્ચિમ તિબેટના ચપટુ લોકો મજબૂત બાંધાના અને શૂરા છે. તેમનો રંગ સ્હેજ પીળો, મોઢું પહોળું, આંખો ઝીણી અને નાક બેઠેલા ઘાટનું હોય છે. સ્ત્રીઓ પણ એવી જ. બખાંતર્જનના અધિકારીની પુત્રી સૌન્દર્ય માટે તે દેશમાં પ્રસિદ્ધ છે. મેં તેને જોઇ ખરી, પરન્તુ તેને જોવાથી તેના સૌન્દર્યની છાપ મારા પર બરોબર પડી નહિ. એનું કારણ મને એ જણાય છે કે સૌન્દર્ય સંબન્ધી આપણો જે અભિપ્રાય છે તેની કસોટીમાં તેનું સૌન્દર્ય બરોબર ઉતર્યું નહિ, પરન્તુ ત્યાંની બીજી સ્ત્રીઓના પ્રમાણમાં તે બહુ જ સુન્દર દેખાતી હતી. તિબેટની સ્ત્રીઓના વાળ બહુ લાંબા નથી હોતા, તોપણ વનગાયના વાળથી તેઓ પોતાની એ ખોટ પૂરી કરે છે. તેના વાળની ઝીણી ઝીણી વેણીઓ પાછળ પગ સુધી લટકતી રહે છે. વેણીઓમાં તેઓ ભૂરા, રાતા, આસમાની, લીલા વગેરે જુદા જુદા રંગના કાચના પારાનાં ઘરેણાં ઘાલે છે અને છેડે ચાંદીના અથવા પિત્તળના ઘુઘરા બાંધે છે. તેઓ ડોકમાં, કાનમાં અને માથામાં જુદા જુદા રંગના પત્થરના અને ચાંદીના દાગીના પહેરે છે. તેમના પહેરવેશમાં પગમાં દોકચો, (ઘુંટણ સુધીનો ચામડા અથવા

અનાતનો અને શણનાં તળીયાંવાળો ચોરણો) શરીરે આપણાં દેશમાં મુસલમાન લોકોની સ્ત્રીઓ પહેરે છે તેવું લાંબું ગરમ પહેરણ અને ઉપર બખુ (મોટો કોટ) તથા માથે બોચલા-ના આકારની ખભા સુધી પાછળ લટકતી ખુલતી ટોપી હોય છે. પરન્તુ ઘણે ભાગે સ્ત્રીઓ માથે કંઇ જ પહેરતી અથવા ઓઢતી નથી. જેઓ લામા હોય છે તેમના માથાના વાળ ટુંકા કાપેલા હોય છે, અને બાકી બધા પુરુષો ચીનાઓની માફક વાળ ગુંથી પાછળ લટકતા રાખે છે. સ્ત્રીઓમાં ઓઝલનો રિવાજ નથી. પૈસાદાર લોકો ઘોડા પર બેસીને મુસાફરી કરે છે. તે તરફ ઘોડા જ વધારે વપરાતું વાહન છે એમ મને જણાય છે. યાકનો ઉપયોગ ફક્ત માલ લાવવા લઇ જવામાં થાય છે. તિબેટી લોક મજબૂત હોવા છતાં બોજો ઉપાડી શકતા નથી. હમાલનું કામ તે બીલકુલ કરી શકતા નથી.

બર્ખાતર્જનમાં અમારી આસપાસ ત્યાંની સ્ત્રીઓ, પુરુષો અને છોકરાં શુમારે અર્ધો કલાક ઉભાં રહ્યાં. સ્ત્રીઓ અને કેટલાએક પુરુષો ચકરડી પર ઊનનો દોરો વણતાં એક તરફ અમારી મજા જોતાં ઉભાં હતાં. ભુટીયા અને તિબેટી લોકો બોલતાં ચાલતાં નિરંતર આવી રીતે દોરો વણ્યા કરે છે. જ્યારે કાંઇ કામ ન હોય ત્યારે આ કામ કરતા રહે છે. અરધા કલાક પછી ગર્દી ઓછી થવા માંડી, પરન્તુ પછી ભીખારીઓ અમને હેરાન કરવા લાગ્યા. કુલીએ ચા બનાવી, એટલે હું ચા, બિસ્કિટ અને ઠારેલું દૂધ પીને જરા વિશ્રાન્તિ લેવા સ્વસ્થ ચિત્તે બેઠો. કુલી અને ગુરુનાદા આવો પણ જમી રહ્યા. તિબેટમાં ચા કરવાની રીત આપણા જેવી નથી. ત્યાં આ રીતે ચા

બનાવાય છેઃ પાણી ઉકળે એટલે તેમાં ચા નાખવી, પછી તે ચા વાંસની નળી જેવા એક પાત્રમાં રેડી તેમાં ચાકનું માખણ ઠીક ઠીક નાખી તેમાં સાથવો (કાયમ નાખે છે જ એમ કંઇ નથી) કસણુવો, પછી તે મિશ્રણ રવાઇથી ખૂબ ઘોળવું, તે એટલે સુધી કે બધું એકરસ થઈ જાય; પછી તે ચા બની ગણાય. રવાઇ ઉપરનીચે ચાલે છેઃ ટુંકામાં કહીયે તો તે પાત્ર બરોબર પીચકારી જેવું જ હોય છે. હું અવધૂત ગીતાનો પાઠ કરતો બેઠો હતો ત્યાં ભોમીયાને દારૂ વગેરે પી તદ્દન બેહોશ થયેલો ગામમાંથી આવતો દીઠો; પરન્તુ પાસે આવ્યો ત્યારે તે ધાર્યો જેટલો બેહોશ નહોતો. આવીને તેણે સાંજનો મુકામ દર્ચિંનમાં કરવાને સૂચવ્યું. મને પણ તે સૂચના પસંદ પડી.

તાકલાકોટથી માનસસરોવર શુમારે ચાળીસ પચાસ માઇલ દૂર છે, માનસસરોવરથી બખાંતર્જન શુમારે પંદર વીસ માઇલ છે અને ત્યાંથી દર્ચિંન શુમારે બાર માઇલ દૂર છે. દર્ચિંન નામે નાનકડું ગામડું શ્રીકૈલાસ પર્વતની તળેટીમાં દક્ષિણ દિશાએ છે. અહીં બુદ્ધનો એક મઠ છે. મઠ ઘણો નાનો છે. તિબેટમાં પાકી સડકો નથી, નાના રસ્તાઓ નથી, એટલે પછી માઈલ તો કયાંથી જ હોય ? ઉપરાંત મારી પાસે કેટલું ચાલી આવ્યો તે જાણવાનું યંત્ર પણ નહોતું, તેથી ખરેખરૂં અંતર તો ન જ કહી શકાય. શાસ્ત્રીય સાધનો મારી પાસે કંઇ જ ન હતાં.

અમારી પાસે જે વધારાનો સામાન હતો તે બખાંતર્જનમાં રાખી તેનું વાહન પણ ત્યાં જ રાખ્યું, કારણ કે ત્યાં ચરવા માટે થોડુંઘણું ઘાસ હતું. અમે બપોરે દોઢ વાગે

દર્ચિન જવા નીકળ્યા. શુમારે નવ માઇલ ચાલ્યા ત્યાં સુધી પવન અમને અનુકૂળ હતો, પરન્તુ પછી તે જોરથી ફુંકાવા લાગ્યો અને વીસ મિનિટમાં તો આકાશ કાળાં વાદળાંથી ઘેરાઇ ગયું. ચોપાસ અંધારૂં ફેલાઇ ગયું અને ભયંકર દેખાવ થયો. તરત જ વરસાદના છાંટા પડવાની શરૂઆત થઇ. અમે ધીમે ચાલતા જ હતા. શાન્તિ માટે ઉભા રહેવા સારૂ તે મેદાનમાં નહોતો કોઇ ડુંગરો, ટેકરી કે એકાદ નાનકડું ઝાડ! મારી પાસે છત્રી હતી તે મેં ઉઘાડી માથે ધરી રાખી, ગુરુનાદા બાવાએ માથે ભિક્ષાપાત્ર રાખ્યું અને કુલીઓએ કામળી ઓઢી લીધી. શુમારે પાંચ મિનિટમાં જોરથી કરા પડવા લાગ્યા. મારી છત્રી ફાટીને ભાંગી ગઇ! ગુરુનાદા બાવાનું ભિક્ષાપાત્ર પણ ફુટી ગયું! અમારે આખે શરીરે (તેમાં માથે તો ખાસ) મોટા મોટા કરારૂપી ગોળીઓનો મારો ચાલ્યો! પરન્તુ તેવી સ્થિતિમાં પણ માર્ગક્રમણ કર્યા વિના છુટકો જ નહોતો! શુમારે બે ઘડી સુધી અમે તે સખ્ત કરાના વરસાદમાં જ ધીમે ધીમે માથા નીચાં રાખી શ્રીનારાયણ અને કૈલાસનાથનું ચિન્તન કરતા આગળ ચાલ્યા જતા હતા! તે વખતે અમારે માથે બહુ વીતી. બધાં કપડાં ભીનાં તરબોળ થઇ ગયાં. ઉપરથી કરાનો સખ્ત મારો, બાજુથી શરીરે સોયની અણી જેવો તીક્ષ્ણ પવન અને ટાઢનું તો પૂછવું જ શું? આવા વિકટ પ્રસંગે અમારી સ્થિતિ કેવી થઈ હતી તેનું વર્ણન મારાથી થઇ શકે તેમ નથી. વાચકો જ તેની કલ્પના કરે તો બસ! છેવટે ગુરુનાદાનું તો સઘળું ધૈર્ય છુટી ગયું, અને આગળ પગલું ન ભરાય એવી સ્થિતિ થતાં જ તે ટપ દઇને બેસી ગયો! હું અને ભોમીયો

સૌથી આગળ ચાલતા હતા. અમારી પાછળ શુમારે અરધા ફર્લાંગને અન્તરે મારા કુલીઓ ચાલતા હતા. તેમનાથી પણ પા ફર્લાંગ પાછળ એકલો ગુરુનાદા ધીમે ધીમે આવતો હતો. ગુરુનાદા ઉપર મને વારંવાર દયા આવતી, પરન્તુ તેનો શો ઉપાય? વરસાદને લીધે સૌનું ધ્યાન પોતાનાં પગલાં તરફ હોવાથી આમ અંતર પડતું ગયું. હું શ્રી સદ્‌ગુરુ-ચરણારવિંદનું ધ્યાન કરતો ભોમીયાના પગ સાથે પગ ઉપાડતો માથું નીચું રાખી ચાલતો હતો. શુમારે પાંચ વાગે વરસાદ બંધ થયો. મંદ મંદ પવન વાવા લાગ્યો. સૂર્યકિરણ દેખાવા લાગ્યાં એટલે કુલી અને ગુરુનાદા આવે ત્યાં સુધી નદીને દક્ષિણ કિનારે અમે બન્ને જણા—હું અને ભોમીયો—વિશ્રાન્તિ લેવા સ્વસ્થ બેઠા. બધા ભેગા થયા પછી સિન્ધુ નદી ઉતરી અમે સામે કાંઠે ગયા. આ સ્થળે સિન્ધુ નદીની પહોળાઇ દસ અગીયાર હાથ અને ઉંડાઇ કમરપુર પાણીની હતી. પાણી એટલું તો ઠંડું હતું કે તેની વેદના અમારે શરીરે અગ્નિ જેવી થઈ! સિન્ધુ નદી ઉતરી રહ્યા પછી બધાએ શુમારે પંદરેક મિનિટ વિશ્રાન્તિ લઇ આગળ ચાલવા માંડ્યું, અને સાંજે સાડા છ વાગતાં અમે દર્ચિંન જઇ પહોંચ્યા. અહીં બૌદ્ધ લામાની એક ગુફા છે. અમને તે ગુફામાં જગા ન મળવાથી મેદાનમાં જ પડ્યા રહ્યા. દર્ચિંનમાં લામા પાસે સાથવો, ચા, ગોળ અને ચોખા વગેરે વેચાઉ માલ હતો, પરન્તુ તે બહુ જ ખરાબ અને બહુ જ મોંઘો હતો. અમારો મુકામ દર્ચિંનમાં આખી રાતનો હતો, એટલે રાતોરાત પડી રહેવા ક્યાંક આશ્રમનું સ્થાન મળે તો તે તપાસ કરવાનું ભોમીયાને મેં કહ્યું. તપાસ

કરતાં ત્રણ માણસો રહે એવડી એક કોટડી અમને મળી. આ કોટડી ચારે બાજુ એક પર એક પત્થર ચડાવી ઉપર એક પત્થરની તકતી મુકી બનાવેલી હતી. ત્યાં દુર્ગંધ બહુ જ આવતી હતી. આવું સ્થાન છતાં અમને તે વખતે તે રાજમહેલ જેવું લાગ્યું.

ચા કરવા માટે દેવતા સળગાવવા માંડયો, પણ શુમારે ચાર કલાક સુધી દેવતા થયો નહિ! પેટમાં સખ્ત ભૂખ લાગી હતી. છેવટે રાત્રે અગીયાર વાગે ચા વગેરે બને તેટલો દેવતા પડયો.

ચા કરવા સારૂ મારી સાથેના મજુરો દેવતા સળગાવવાની ખટપટમાં હતા તે વેળાએ ઉગ્ર તથા ક્રૂર એવો એક રાક્ષસી તિબેટી માણસ ત્યાં આવ્યો અને મજુર પાસે દેવતા માગવા લાગ્યો. તેની કેડે એક મોટો છરો ખોસેલો હતો, મદ્યપાનથી તેની આંખો લાલચોળ થઇ હતી અને તે ઘડી ઘડી અમારા સામું જોતો હતો. આ વખતે ફરી મને ડાકુઓ સાંભરી આવ્યા. તે મારા વૃદ્ધ મજુરને કહેવા લાગ્યો કે હું પણ કૈલાસની પ્રદક્ષિણાએ જાઉં છું. તે સાંભળી મારી શંકા વધી. આ માણસ કોઈ ધાડપાડુ હશે અને તે અમારા ઉપર નજર રાખવા આવ્યો હશે. દેવતા લઈ તે રાક્ષસ જતો રહ્યો.

બાર સાડા બાર વાગે અમે બધાએ ખાધું. સૂવા માટે એક વાઘનું ચામડું અને શરીરે પહેરેલાં કપડાં તથા આઠ દિવસ ચાલે એટલું ખાવાનું, આટલો જ સામાન મારી પાસે હતો. તે રાત્રે અમારામાંથી કોઇને ઉંઘ આવી નહિ. લોમીચો ગુફામાં સૂતો હતો. આખી રાત સખ્ત પવન અને કોઇ

વખત કરાનો વરસાદ ચાલુ જ હતાં. મળસ્કે પાંચ વાગતાં કોટડી બહાર આવી મેં આસપાસ જોયું તો આકાશ સ્વચ્છ હતું. વરસાદ વગેરે કાંઈ નહોતું. છ વાગે ભોમીયો અમને બોલાવવા આવ્યો, કારણકે તે દિવસે અમારે કૈલાસની પ્રદક્ષિણા કરવાની શરૂઆત કરવાની હતી. સાઠા છ વાગે અમે પ્રદક્ષિણા કરવાની શરૂઆત કરી.

શ્રી કૈલાસની પ્રદક્ષિણા કરતાં શુમારે ત્રીસ બત્રીસ માઇલ ચાલવું પડે છે. કૈલાસ પર્વતની આસપાસ ત્રણ બાજુએ ત્રણ નદીઓ વહ્યા કરે છે. ઉત્તર તરફ પણ એક નાનકડી નદી છે. તે કૈલાસ પર્વતમાંથી જ નીકળે છે. કૈલાસ પર્વતની તળેટીમાં ચારે દિશાએ ચાર બૌદ્ધ લામાઓની ગુફા છે. તેઓ ગૃહસ્થાશ્રમી છે. આપણી તરફ જેમ ક્ષેત્રસ્થ ઉપાધ્યાય (તીર્થવાસી ગોર) હોય છે તેમ આ લામા પણ અહીંના ઉપાધ્યાય જ છે. તેમની પાસે બકરાં, ચાક વગેરે જનાવરો હોય છે અને તેઓ ઊનનો વેપાર કરે છે. એમની ગુફામાં મુકામ માટે જગા મળે છે અને તેઓ પૈસા લઇ ચા, સાથવો અને બળતણ પણ આપે છે. કૈલાસ પર્વતની દક્ષિણ દિશાએ તળેટીમાં સિન્ધુ નદી છે. તેનું મૂળ માનસસરોવરમાં છે અને તે ત્યાંથી પશ્ચિમ દિશા તરફ વહે છે. કૈલાસ પર્વતના ઇશાન ખુણામાં શુમારે ઓગણીસ હજાર ફુટની ઉંચાઇએ ગોરી કુંડ છે. આ કુંડની પૂર્વમાંથી બ્રહ્મપુત્રા નદી નીકળે છે. તે કૈલાસની પૂર્વમાં તળેટીમાં લગોલગ આગળ વહે છે. આ બન્ને નદીઓ મૂળમાં તો બહુ નાની છે. કૈલાસ પર્વતની ઉંચાઇ ત્રીસ હજાર ફુટની છે એમ કહે છે.

દર્ચિનમાં મારા સાંભળવામાં આવ્યું કે કૈલાસની વાયવ્ય અને ઇશાન તરફ મોટી મોટી ખીણો છે. ત્યાં યાત્રાવાસી, ભૂટીયા વેપારી, તિબેટી ખંપા વગેરેને લૂંટવાના ઉદ્દેશથી આઠ ડાકુ લોકો સંતાઈ રહ્યા છે. શ્રી સદ્ગુરુચરણારવિન્દનું ધ્યાન કરીને દર્ચિનથી હું ઉપર કહ્યા મુજબ સવારે સાડા નવ વાગતાં કૈલાસપ્રદક્ષિણા કરવા નીકળ્યો. શુમારે સાડા નવ વાગતાં પશ્ચિમ ગુફા પાસે નદીને કાંઠે અમે મુકામ કર્યો. અહીં અમે ચા વગેરે પીને તરત જ પાછા ચાલવા લાગ્યા. રસ્તે ચાલતાં રાતા રંગથી રંગાયેલા પથરાની ઘણી હારો અમારી નજરે પડી. બૌદ્ધધર્મીઓ તેને પવિત્ર માને છે અને જતી વખતે તેને જમણી તરફ રાખી ચાલે છે. જતી વખતે ચડઉતર બહુ આવી નહિ. શુમારે દોઢ બે વાગ્યે અમે વાયવ્ય દિશાની ખીણ અને પહાડ પાસે આવ્યા. ખરેખર એ સ્થાન બહુ ભયાનક જણાતું હતું. તે વખતે ત્યાં પક્ષી પણ નહોતું. ચાલવાના શ્રમથી અમે તદ્દન થાકી ગયા હતા, તેથી શુમારે અર્ધો કલાક અમે નદીને કાંઠે બેઠા. હું જે સ્થળે બેઠો હતો ત્યાં તો પીળા રંગનાં પુલનો જાણે ગાલીચો જ પાથર્યો હતો. ઘણે દિવસે એટલે હિમાલય મુકયા પછી પહેલી જ વાર આ પુલ મારી નજરે પડયાં. પ્રદક્ષિણાને રસ્તે જતાં કૈલાસ પર્વત તરફ જોઇયે તો બહુ જ ગમ્મત પડે છે. બધે શાન્ત અને ગંભીર દેખાવ હોય છે. આવે સ્થળે અપવિત્ર વિચાર સરખો પણ આવતો નથી. તે વાયવ્ય દિશાની ખીણમાં અમને કોઇ પણ પ્રાણી મળ્યું નહિ તો ડાકુ તો કયાંથી જ મળે ? શુમારે ચાર વાગતાં અમે ઉત્તર દિશાની ગુફામાં આવ્યા. અમે સતત દસ

કલાકથી ચાલતા હતા. ત્યાં આવ્યા ત્યારે અમે તદ્દન થાકી ગયા હતા. હાથપગ હમણાં જ તૂટી પડશે એમ થતું હતું અને શરીરમાં બીલકુલ શક્તિ રહી નહોતી. છેવટે રાત્રિનો મુકામ આ ગુફામાં જ કરવાનું મેં ઠરાવ્યું. હમેશની માફક ચા પાણી આટોપી વ્યાઘ્રચર્મ ઉપર હું સૂતો કે તરત જ નિદ્રાદેવીએ પોતાના પુત્રની માફક મને અત્યન્ત પ્રેમથી પોતાના ખોળામાં લઇ લીધો.

આ ગુફામાંથી કૈલાસ પર્વતની શોભા બહુ જ સુન્દર દેખાતી હતી. આ ગુફાથી કૈલાસ પર્વત જો કે પા માઇલ દૂર છે તોપણ જાણે ચાર હાથ છેટો હોય તેમ લાગે છે. ત્યાંથી મેં કૈલાસ તરફ જોયું ત્યારે રાકસતાલ સરોવરને કાંઠેથી કૈલાસ શિખર જોયું હતું તે સમયનું મને સ્મરણ થયું. આ ગુફાના ઓટલા પરથી જ્યારે આખો કૈલાસ પર્વત જોઇ વળ્યો ત્યારે આનન્દાશ્રુથી મારી આંખો ભરાઇ ગઇ અને હું આનન્દના સામ્રાજ્યમાં સ્વેચ્છાથી વિચરવા લાગ્યો. હું હવે કૈલાસ પર્વતની તદ્દન તળેટીમાં આવ્યો હતો તેથી શિખર સ્પષ્ટ દેખાતું હતું; તે જોયા પછી આગળ કહી ગયા પ્રમાણે મદ્રાસ ઇલાકાના ચિદમ્બરના તે પવિત્ર, સુન્દર અને રમણીય શિવસ્થાનનું મને ફરી સ્મરણ થયું. અસલ જેવો જ આકાર! ફક્ત તે શિખર મનુષ્યે ઉભું કર્યું છે અને આ કૈલાસ નૈસર્ગિક છે. ત્યાંનું શિખર સુવર્ણનાં પતરાંથી મઢી લીધેલું છે, ત્યારે કૈલાસનું શિખર શુભ્ર હિમાચ્છાદિત છે, તેથી જાણે તે રૂપાનાં પતરાંથી મઢી લીધું હોય તેમ જણાય છે. સમતાનું બીજું ઉદાહરણ આપવું હોય તો ત્ર્યંબકેશ્વરના શિવાલયના સભામંડપનું શિખર જોઇ લેવું. તે

શિખરના જેવું જ ચિદમ્બર અને કૈલાસનું શિખર છે. આકાર બધો સરખો, માત્ર રંગમાં જ ફેરફાર. કૈલાસનું શિખર શુભ્ર, ચિદમ્બરનું પીળું અને ત્રંબકેશ્વરનું કાળું છે. આ રીતે કૈલાસ પર્વતની શોભા તે ગુફાના ઓટલા પરથી હું સતત ત્રણ ચાર કલાક સુધી અવલોકન કરતો આનન્દમાં બેઠો હતો. તે વખતે પ્રવાસના શારીરિક અને માનસિક સર્વ શ્રમ દૂર થયા હોય એમ મને લાગ્યું. હું ત્યાં બેઠો હતો તે દરમીયાન તે મઠમાંનો લામા, તેના શિષ્યો, તેમની સ્ત્રીઓ વગેરે બધાં મારી પાસે આવતાં, મારી તરફ જોતાં, હું કોણ વગેરે મારા કુલીને પુછી જોતાં અને શંકાશીલ મુદ્રાથી પાછાં પોત-પોતાની ઓરડીમાં જતાં. આ પ્રમાણે તે ગુફામાં આખી રાત મુકામ કરી બીજે દિવસે મળસ્કે છ વાગતાં અમે આગળ ચાલવા લાગ્યા.

અમે જવા તૈયાર થયા ત્યારે ત્યાંનો લામા કહેવા લાગ્યો કે બે ત્રણ દિવસ પહેલાં આઠ ડાકુઓએ એક ખંપાને જીવથી મારીને તેનાં બસો બકરાં અને તેટલી જ ચાક લૂંટી લીધાં છે. તે જ પ્રમાણે પાસે એક સિંધવની ખાણ છે ત્યાંથી એક બીજા વેપારીનાં પાંચસો બકરાં તેઓ લૂંટીને લઇ ગયા છે. આ ડાકુ લોકો ઝુંપન, ગુંપન વગેરે અમલદારોનાં પણ બકરાં અને ચાક ઘણીવાર લૂંટી લઈ જાય છે. આવે પ્રસંગે ચારસો પાંચસો માણસોનું લશ્કર લઇ તે અમલદારો આ લોકોનાં ટોળાંની પાછળ પડે છે, તેમની સાથે લડે છે અને તેઓ નાસી જાય એટલે ચોરાયેલ માલ પાછો આણે છે. પરન્તુ મોટે ભાગે અધિકારી વર્ગનો માલ તેઓ લૂંટતા નથી. તિબેટની સરકાર પણ આ તરફ લક્ષ

આપતી નથી. તિબેટમાં હથીયારના પરવાનાનો કાયદો ન હોવાને સબબે ગમે તે માણસ શસ્ત્રો રાખી શકે છે અને તે પ્રમાણે આ ડાકુ લોકો કાયમ સશસ્ત્ર જ હોય છે. આપણી પાસે હથીયાર હોય તોપણ એ ડાકુઓની સામે સ્વરક્ષણાર્થે એ હથીયારો આપણે વાપરી શકીયે કે કેમ તેની મને શંકા જ છે. ગુફામાંથી બહાર નીકળતાં જ આગળ કહ્યાં તેવી જાતનાં નાનાં નાજુક પીળા રંગનાં ફુલ ફરી દૃષ્ટિએ પડ્યાં. તેમાંથી કેટલાંએક ફુલ મેં તોડી લીધાં અને મારી અવધૂત ગીતામાં રાખી મૂક્યાં. તે બે ચાર ફુલ હું ધૂળીયા પાછો આવ્યો ત્યારે મારા મિત્રને ભેટ તરીકે (તેના માગવાથી) મેં આપ્યાં હતાં.

હવે અમે કૈલાસની પૂર્વ બાજુએ આવ્યા. શુમારે બાર વાગતાં બ્રહ્મપુત્રા નદીને કાંઠે ફરાળ કરવા (ખાવા માટે) અમે મુકામ કર્યો. ચા વગેરે પી શુમારે ત્રણ વાગતાં અમે ચાલવા માંડ્યું. જતાં જતાં પૂર્વાભિમુખ રહેલ ઉંચેની એક ગુફા તરફ જોઈ તે ભોમીયાએ કહ્યું કે એ ઉપલી ગુફામાં એક મોટો હિન્દુ તપસ્વી રહે છે એમ સંભળાય છે. મેં તે ગુફા તરફ જોયું, તો તે શુમારે એક હજાર ફુટની ઉંચાઇએ હતી. આસપાસ ચારે બાજુનો પર્વત તુટી ગયો હતો અને ગુફાના દ્વારની બન્ને બાજુએ હિમપ્રવાહ ચાલુ હતો તેથી ત્યાં જવું બહુ જ મુશ્કેલ હતું. તેથી તેવી ગુફામાં કેવી રીતે જવાશે અને તે સત્પુરુષનાં દર્શન કઇ રીતે થશે એવો વિચાર કરતો તે ગુફા તરફ જોતો હું ઉભો રહ્યો. શુમારે પાંચ મિનિટે તે ભોમીયાને મેં પૂછ્યું કે ઉપર જવાનો એકે રસ્તો છે ? અથવા હોય

તો તેની તને માહિતી છે ? તેણે જવાબ આપ્યો, “ રસ્તો તો નથી, પરન્તુ તમારી ઈચ્છા હોય તો આપણે બે જઈ આવીયે.” તે ઉપરથી મેં મારા કુલીઓને “તમે પાસેની ગુફામાં જઈ બેસો, અમે બન્ને તે સત્પુરુષનાં દર્શન કરીને આવીયે છીયે ” એમ કહ્યું. તે પ્રમાણે કુલી તે તરફ ગયા અને હું તથા ભોમીયો ઉપર ચડવા લાગ્યા. શુમારે પા એક રસ્તો ચડયા ત્યાં તો ભોમીયાના પેટમાં સખ્ત દુખવા લાગ્યું અને માથું એટલું ચઢી ગયું કે તેનાથી ઉંચું પણ જોવાતું ન હતું ! ટપ દઈને તે ત્યાં જ બેસી ગયો. પહેલાં તો મને તેણે ઢોંગ કર્યો હશે એમ લાગ્યું, પરન્તુ પછી તેના ચહેરા પરથી જ જણાયું કે તેનું પેટ અને માથું ખરેખર દુઃખતાં હશે. પછી આંખો મીંચી એક ક્ષણ હું સ્વસ્થ ઉભો રહ્યો. પરીક્ષાનો આ ખરો પ્રસંગ છે એમ મનમાં ધારી મેં નિશ્ચય કર્યો કે દેહ જાય તોયે શું ? પણ તે મહાપુરુષનાં દર્શન કરવા તે ગુફામાં તો જવું જ. શ્રી સદ્‌ગુરુ મહારાજને અને જેનાં દર્શન કરવા નીકળ્યો હતો તે તપસ્વીને મનથી જ સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કરીને ગુફા તરફ જે મોઢું ફેરવ્યું તે પછી પાછું વાળીને જોયું પણ નહિ અને લાગલો જ ચાલી નીકળ્યો. જતાં જતાં પાસેની ગુફામાં જ્યાં કુલીઓ હતા ત્યાં જવાનું તે ભોમીયાને કહી દીધું અને કહ્યું કે, “ છ દિવસ સુધી તમે મારી વાટ જોજો અને પછી સાતમે દિવસે પ્રાતઃકાળમાં તમે તાકલાકોટ તરફ રવાના થજો. તે ભુટીયા વેપારી પાસે મેં પૈસા રાખ્યા છે તેમાંથી તમે તમારો પગાર લેજો. મારા કુલીને કહેજો કે તમે હિન્દુસ્તાન જાઓ ત્યારે જ્યાં પહેલવહેલી ટપાલ

ઑફિસ મળે ત્યાં તમને આપેલું કાર્ડ નાખી દેજો. જાઓ સુખી રહો! પ્રભુ તમારૂં કલ્યાણ કરો!" ભોમીયાએ કુલીઓ તરફ ચાલવા માંડયું. જતી વખતે તેણે મને નમસ્કાર કરી મારી ઇચ્છા પરિપૂર્ણ થવાની પોતાની સદિચ્છા વ્યક્ત કરી. મારૂં લક્ષ ગુફા તરફ હોવાથી પાછું વાળી ન જોતાં મારો હેતુ મેં તેને ઈશારતથી જ જણાવ્યો અને મારા ધારવા પ્રમાણે તે સર્વ કળી ગયો.

આ પ્રમાણે આખરની સર્વ વ્યવસ્થા કરી મેં ઉપર ચડવાની શરૂઆત કરી. તે રસ્તો પ્રથમના સઘળા રસ્તા કરતાં બહુ જ વિકટ હતો. ગુફા સો એક હાથ દૂર રહી એટલે મારે વચ્ચે વચ્ચે બરફ પરથી ચાલવું પડયું. આ વખતે મારા પગમાં રોમન લોકોના જોડા જેવા જોડા અને મોજાં હતાં. ટાઢ સખ્ત પડવા માંડી. હું ગુફા પાસેથી વહેતા હિમપ્રવાહ પાસે જઇ પહોંચ્યો. તે પ્રવાહ ઓળંગીને ગુફા પાસે જવાનું હતું, એટલે તે ઓળંગીને જવાનો પ્રયત્ન કરતાં કરતાં ત્રણ ચાર વખત તો બરફ પરથી પગ લપસવાથી હું લપસી પડયો. તૂટેલ પત્થર કે ઉભી ખો તરફ ન જાઉં તે માટે બને તેટલી કાળજી હું દર વખતે રાખતો હતો. છેવટે તે હિમપ્રવાહ ઓળંગીને ગુફા પાસે તો હું પહોંચ્યો. ત્યાં મારી દૃષ્ટિએ નવીન ચઢણ આવી, પરન્તુ જેમ જેમ મારા રસ્તામાં વધારે વધારે અડચણો આવવા માંડી તેમ તેમ મારો નિશ્ચય અને ધૈર્ય વધવા જ માંડયાં. તે અડચણ એટલે કે ગુફાના મોઢા પાસે જવા માટે એક માથોડું ઉંચી ચઢણ ચઢીને જવાનું! પગ મુકવાને બીલકુલ જગા ન હતી, એટલે ચઢીને જવાય શી રીતે?

આમ વિચાર કરીને સૂક્ષ્મદષ્ટિએ આમ તેમ હું જોતો હતો, એટલામાં ત્રણ ચાર હાથ દૂર એક પત્થરમાં પગનાં આંગળાં રહી શકે એવા ખાડા ખોદેલા મને જણાયા. ત્યાંથી ઉપર ગુફા તરફ નજર રાખીને પટ લઇ વાંદરાની માફક ઉપર ચઢીને હું ગુફાના દરવાજામાં ઉભો રહ્યો. અંદર જોયું તો તદ્દન અંધારૂં હતું. હવે આગળ શું કરવું એ વિચાર મારા મનમાં થયો, ત્યાં તો મારા દઢ નિશ્ચયે તેને આગળ આવવા જ દીધો નહિ. ગુફામાં પેસતાં જ કેડપુર ઉંડો ખાડો હશે એમ કલ્પના ન હોવાથી મેં એકદમ પગલું આગળ ભર્યું; ત્યાં તો એકદમ જોરથી કમરપુર ઉંડા ખાડામાં પટકાઇ પડ્યો. મને કંઇ જ દેખાતું નહોતું. હું ગોઠણભર ચાલવા લાગ્યો અને ચાલતાં ચાલતાં આસ-પાસ હાથથી તપાસવા લાગ્યો. ઘણીવાર સુધી મારે હાથે કશાનો સ્પર્શ થયો નહિ. એમ જ ગોઠણભર ચાલતો હતો ત્યાં તો કોઈના માથા સાથે મારૂં માથું ભટકાયું હોય એમ મને લાગ્યું ! મેં હાથથી તપાસી જોયું તો તે માથું ખાસ માણસનું છે એમ લાગ્યું, કારણ કે મારા હાથમાં વાળ આવ્યા. વળી ત્યાં સ્હેજ સ્હેજ દેખાવા પણ લાગ્યું. જ્યારે મને મનુષ્યાકૃતિ દેખાવા લાગી ત્યારે હું તરત જ સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કરીને " ત્રાહિ મામ્ ત્રાહિ મામ્ " કહીને જમીન પર એમનો એમ પડી રહ્યો. તરત જ મનુષ્યનો શબ્દ સંભળાયો કે " તુમ કોન હૈ ? યહાં કૈસે આયે ? " પડ્યા રહીને જ મેં જવાબ દીધો, "મહારાજ ! ભગવાન્ ! આપની કૃપાદૃષ્ટિએ આ આપના દાસને આપના ચરણ પાસે આણ્યો છે." ત્યારે કોઈ હસ્યું હોય એમ મને

જણાયું. “ અચ્છા, વત્સ, ઉઠ કર બૈઠ ! ” એ શબ્દો મેં સાંભળ્યા અને કોઇ મારો હાથ પકડી મને ઉભો કરે છે એમ લાગ્યું એટલે હું ઉભો થઈ બેઠો, પરન્તુ આંખો ઉઘાડી નહોતી. પછી આંખો ઉઘાડી જોઉં છું તો પાસે જ ખુણામાં એક મન્દ મન્દ દીવો બળતો હતો અને મારી સમક્ષ વ્યાઘ્રચર્મ પર એક ભવ્ય, સુન્દર, ગંભીર અને પુષ્ટ આકૃતિ પદ્માસન વાળી બેઠી હતી. મેં ફરીવાર પ્રેમ અને સદ્‌ભાવથી નમન કર્યું અને “ત્રાહિ મામ્ ત્રાહિ મામ્” એવી પ્રાર્થના કરી. પછી હું દેહભાન વિસરી ગયો. તે અત્યન્ત પ્રેમનો આવેશ પૂરો થયો એટલે તે મૂર્તિ તરફ હું નિહાળીને જોવા લાગ્યો. અહો ! કેવું સુન્દર સ્વરૂપ ! તે સત્પુરુષનો દેહ લાંબો, પુષ્ટ, મજબૂત અને કસાયેલો હતો; કપાલ અને નેત્રો વિશાળ હતાં; આંખો એટલી તો પાણીદાર હતી કે જાણે બ્રહ્મતેજ સઘળું ત્યાંથી જ નીકળ્યું હોય નહિ ! નાસિકા સરલ, દેખાવડી અને સ્હેજ કમાનની પેઠે વળેલી હતી; માથે ભૂરા અને ગુચ્છાદાર વાળ હતા અને તે ખભા પર આળોટતા હતા; દાઢી ચાર પાંચ આંગળ લાંબી હતી અને તેનો રંગ પણ ભૂરો જ હતો; ડોક ભરાઉ હતી, સ્કંધ ઉન્નત હતા, છાતી પહોળી અને ભરાવદાર દેખાતી હતી અને પેટ લાંબુ અને પાતળું જ હતું; પેટે ત્રણ વળીયાં પડયાં હતાં; મૂર્તિ દિગમ્બર હતી, તેમજ શરીરે વિભૂતિ વગેરે કાંઇ નહોતું. સંપત્તિમાં પાસે એક કમંડળ અને વ્યાઘ્રચર્મ પડયાં હતાં. જોવામાં સાઠ બાસઠ વર્ષની ઉમ્મર જણાતી હતી. સારાંશ, આવો સુન્દર અને તેજસ્વી પુરુષ મેં શ્રી સદ્‌ગુરુ સિવાય મારા જન્મારામાં બીજો કોઇ જોયો નહોતો.

મોઢા તરફ એકીટસે જોઇ રહીયે તો જોનારને એમ જ લાગવું જોઇયે કે શાન્તિ, ગાંભીર્ય, આનન્દ અને તેજનું આ જ નિવાસસ્થાન છે. પ્રેમની તો જાણે ખાણ જ! વાણીમાં કેટલી બધી મધુરતા! આવી તે મૂર્તિ તરફ પેટ ભરીને થોડીવાર અવલોકન કર્યું અને પછી બોલવાની શરૂઆત કરી. મહારાજનું જન્મસ્થાન, શીલ, નામ વગેરે પૂછવા માંડતાં જ તેમણે એવા પ્રશ્નો પૂછવાની સાફ ના પાડી. પછી મેં ધ્યાન-યોગ સંબન્ધે કેટલીક માહિતી પૂછી, તે તેમણે આપીને મારી શંકાનું સમાધાન કર્યું. હું મારી માતૃભાષા એટલે મરાઠી ભાષામાં જ પ્રશ્ન કરતો હતો, અને તેના ઉત્તર પણ મને તે જ ભાષામાં મળતા હતા. તદ્દન શુદ્ધ મરાઠી ભાષા મેં અહીં જ સાંભળી. તે સત્પુરુષે મને કહ્યું કે જગતમાં જેટલી ભાષાઓ છે તે સઘળી મને આવડે છે; ગમે તે ભાષામાં બોલ. અમે વચ્ચે વચ્ચે અંગ્રેજી ભાષામાં પણ બોલતા હતા. આ પ્રમાણે બોલતાં એક વાત મારા ધ્યાનમાં આવી, કે જે ભાષાની એકવાર શરૂઆત કરી તે ભાષા પૂરી થતાં (વાક્ય અથવા બોલવાનું પૂરૂં થતાં) સુધીમાં તેમાં ભૂલથી પણ તે સિવાયની બીજી ભાષાનો એક પણ શબ્દ આવી જતો નહોતો. એ સત્પુરુષે યોગબળ પૂરેપૂરૂં મેળવ્યું છે અને એ ખરેખર બ્રહ્મવેત્તા છે એમ મને મારી મનોદેવતા કહેતી હતી અને તેની ખાતરી પણ મને તરત જ થઈ. આશા છે કે આવા મહાપુરુષનાં દર્શન બધાને થશે એવી હું મનોભાવે પ્રભુ પાસે પ્રાર્થના કરૂં છું. ત્રણ દિવસ હું તેમના સત્સમાગમમાં રહ્યા. એ ત્રણ દિવસમાં હું ફક્ત જળપાન કરીને જ રહ્યો. આ શકિત તે મહાત્માની જ. હું

રોજ સવાર સાંજ બરફનો એક કકડો લાવી કમંડલુમાં રાખતો અને ઓગળી જાય ત્યાં સુધી કમંડલુને તે મહાત્માની પાસે મુકી રાખતો. પછી પોતે સ્વહસ્તે કમંડલુ મને આપી તેમાંના જળનું પાન કરવા બહુ જ પ્રેમથી આગ્રહ કરતા. આ નિસ્વાર્થ પ્રેમનું ચિત્ર શબ્દ દ્વારા આંકવા હું તદ્દન અસમર્થ છું. જો કે ફકત પાણી ઉપર જ હતો તોપણ મારી શારીરિક તેમજ માનસિક શકિત જરાયે ઓછી થઇ નહોતી. હું હમેશ જેવો આનન્દી તથા સુખી હતો, એટલું જ નહિ પણ મને ઓર વિશેષ તૃપ્તિ જણાતી. આ મહાભાગ કાંઇ પણ સેવન કરતા નહોતા. જ્યારે જ્યારે તેમના તરફ જોતો ત્યારે ત્યારે તે અખંડ બ્રહ્માનન્દમાં નિમગ્ન જણાતા; પછી તે રાતની વેળા હો કે દિવસની હો. આ મહાભાગનું જ અવલોકન કરતાં બેસવું એ જ મારો આ ત્રણ દિવસનો વ્યવસાય હતો. રોજ શુમારે બબ્બે ત્રણ ત્રણ કલાક તેમનું અને મારૂં સંભાષણ થતું. મારી પાસે સુવાનું કાંઇયે સાધન નહોતું ત્યારે તે મહાભાગ પોતાનું વ્યાઘ્રચર્મ મને પાથરવા આપતા ને પોતે જમીન પર જ બેસતા. અહાહા! સાક્ષાત્ પ્રેમની જ મૂર્તિ! રાતના ઉંઘમાં મારા માથા નીચેથી મારો હાથ કાઢીને માથું પોતાના ખોળામાં રાખી પોતે સચ્ચિદાનન્દ સ્વરૂપમાં મગ્ન થઇ બેસતા એવું ઉંઘમાંથી જાગી જતાં મને જણાતું હતું. પ્રથમથી જ આ પ્રેમાળ મહાત્માએ મને 'વત્સ' એવા શબ્દથી બોલાવ્યો હતો તે યથાર્થ હતું.

હું શ્રી માનસસરોવરને કાંઠે હતો તે વખતે છેલ્લે દિવસે કોઇક એકાદ ઉપનિષદ્ સુસ્વરથી ગાતું હોય એમ

સંભળાયું હતું અને તે ગાનારનો આતુરતાથી શોધ કરતાં ફરતાં ફરતાં રેતીમાં કોઇક મનુષ્યનાં પગલાં નજરે પડયાં હતાં અને તેનો માર્ગ કાઢતો કાઢતો હું ગયો હતો એ વાચકોને સાંભરતું તો હશે જ. તે પગલાં આ જ સત્પુરુષનાં અને તે ગાયન પણ આ મહાત્માનું જ હતું. એ વાત જ્યારે તે મહાપુરુષે કૃપાવંત થઇને સ્વમુખે મને કહી ત્યારે મને ઘણો જ આનન્દ થયો. ત્રણ દિવસ સુધી મારે અને તે સત્પુરુષને શી શી વાતચીત થઇ તે હું લખી શકવાને સમર્થ નથી.

તે મહાત્માના સમાગમમાં તે ત્રણ દિવસ ત્રણ ક્ષણ પ્રમાણે વ્યતીત થઇ ગયા. બહુ જ આનન્દ થયો. હું ધારૂં છું કે એવા સત્પુરુષો આ જગતમાં બહુ જ થોડા હશે. સ્વામી વિવેકાનંદે એક જગાએ કહ્યું છે કે કેટલાંએક કારણોથી કેટલાએક મહાત્મા પુરુષો એકાંતમાં શાન્તિથી જગતના કલ્યાણ માટે પ્રયત્નો કર્યા કરે છે અને એવા જ સત્પુરુષોએ એકાંતમાં રહ્યાં રહ્યાં મોટાં મોટાં કલ્યાણનાં કામો કરાવ્યાં છે. આવા પુરુષો જગતની દૃષ્ટિએ પડતા નથી, પરન્તુ તેવા થયા છે, થાય છે અને થશે પણ ખરા. અસ્તુ. ચોથે દિવસે સવારમાં મને જવાની આજ્ઞા થઇ. મેં તેમનાં ચરણોમાં મસ્તક મુકયું. પછી ગુફાના મુખ સુધી અને આગળ હિમ-પ્રવાહ ઓળંગી પાર જતાં સુધી પહોંચાડવા માટે તેઓ મારી સાથે આવ્યા, અને પાછા ફરતાં ફરતાં મને કહ્યું, “તીર્થપુરીમાં મારા ગુરુબંધુ છે તેમની પાસે પણ જવું, ભૂલવું નહિ.” મેં ફરીવાર તેમનાં ચરણોમાં મસ્તક નમાવ્યું અને પર્વત ઉતરવાની શરૂઆત કરી. પછી થોડીવારમાં જ્યાં

મારા કુલી વગેરે હતા ત્યાં હું જઇ પહોંચ્યો. બધાને આનન્દ થયો. મારી સાથે ન આવ્યો તે માટે ગુરુનાદા બાવાને ઘણો પશ્ચાત્તાપ થયો અને તેને ઘણું માઠું લાગ્યું, પરન્તુ પછી શો ઉપાય? પછી મારે ગૌરીકુંડ જવું છે એમ મેં મારા કુલીઓને કહ્યું; પરન્તુ ગૌરીકુંડ આવવા માટે કોઇ તૈયાર થયું નહિ, એટલે આખી રાત ત્યાં જ મુકામ કરી મળસ્કે ત્રણ વાગતાં ગૌરીકુંડ તરફ જવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો અને તે સર્વને જણાવી દીધો. ગૌરીકુંડ ન જવા માટે મારા કુલીઓએ બહુ જ પ્રયત્ન કર્યો અને ભોમીયાએ પણ તે જ પ્રમાણે આગ્રહ કર્યો. 'હું જવાનો છું, પછી હું મરૂં અથવા જીવું તેની દરકાર નથી' એટલો એક જ જવાબ મેં તે બધાને આપ્યો. મારી સાથે આવવા કોઇ પણ તૈયાર નથી એ જોઇ મેં બધા નોકરોને મારી પાસે બોલાવ્યા અને કહ્યું કે જે પ્રમાણે તે ગુફામાંના સત્પુરુષનાં હું દર્શન કરવા ગયો ત્યારે તમે ચાર પાંચ દિવસ સુધી મારી વાટ જોઈ હતી, તે જ પ્રમાણે હવે બીજા સાત દિવસ સુધી વાટ જોતા અહીં જ મુકામ કરી રહો. તેટલી મુદતમાં હું આવું તો ઠીક છે, નહિ તો તમે તાકલાકોટ પાછા ચાલ્યા જજો. ત્યાંથી તે ભુટીયા વેપારી પાસેથી પગાર લઈ તમે હિન્દુસ્તાનનો રસ્તો પકડજો. જ્યાં પોસ્ટ ઓફિસ પ્રથમ મળે ત્યાં આપેલું પોષ્ટકાર્ડ ટપાલમાં નાંખવાનું ભૂલી જશો નહિ. આ પ્રમાણે વ્યવસ્થા કરી મેં પગે કામળાના પટા વીંટાળી દીધા, શરીરે આઠ ગરમ કપડાં પહેર્યાં, હાથમાં પોલાદની અણીવાળી લાંબી લાકડી લીધી, આંખે વાદળી રંગનાં ચશ્માં ચડાવ્યાં અને ખાવા માટે ખિસ્સામાં માય તેટલાં બિસ્કિટ

ભરી લઇ ગૌરીકુંડ જવાની તૈયારી કરી દીધી. સિવાય રામેશ્વરનો સેતુ ગૌરીકુંડમાં અર્પણ કરવા માટે જે હું સાથે લાવ્યો હતો તે પણ ખીસ્સામાં લઇ લીધો હતો. બધાની રજા લઇ હું મારે માર્ગે પડયો. મારે ઇશાન દિશામાં ઉપર ચડવાનું હતું તે પ્રમાણે દિશા ધ્યાનમાં લઇ ધીમે ધીમે માર્ગક્રમણ કરવાની શરૂઆત કરી. હવે એકલો હોવાથી ચાલતાં ચાલતાં વચ્ચે મારા મનનો વિક્ષેપ થવાનું કાંઈ જ કારણ રહ્યું નહોતું, એટલે નામસ્મરણ કરતો, ધ્યેય તરફ લક્ષ રાખી સતત ચાલ્યો જતો હતો. માત્ર બરફ પર જ ચાલવાનો આ મારે બીજો પ્રસંગ હતો. બરફમાં રસ્તો કે કેડી દેખાતાં નહોતાં. વચ્ચે વચ્ચે હિમપ્રવાહ વહેતા હતા. મળસ્કાથી સવાર પડતાં સુધી, એટલે શુમારે બે ત્રણ કલાક એકલો ચાલતો હતો તોપણ મને બીલકુલ ભય લાગ્યો નહિ, તેમજ થાક પણ લાગ્યો નહિ. બહુ જ ઉત્સાહ અને નિશ્ચયભર્યો હું ચાલતો હતો. જ્યાંથી ચઢણ શરૂ થાય છે તે સ્થળે હું સવારે સાત વાગે પહોંચ્યો. ત્યાં થોડો વખત શાન્તિ લઇ બિસ્કિટ ખાધાં અને ઠંડુ પાણી પીધું એટલે પેટમાં શાન્તિ વળી. ધીમે ધીમે બરફ પર થઇ હું ઉપર ચડવા લાગ્યો. છ સાત હાથ ઉપર ચઢી વિશ્રાન્તિ લેવા પંદર વીસ મિનિટ ઉભો રહેતો હતો ! કોઇકોઈવાર તે બરફ પર જ પટ દઇને હું બેસી જતો ! ચડતાં ચડતાં પગ લપસવા લાગ્યા એટલે હાથમાં રહેલી લાંબી લાકડી બરફમાં ખોસી તેને આધારે ધીમે ધીમે ચડવા લાગ્યો. શ્વાસ જોરથી ચાલવા લાગ્યો. હાથનાં આંગળાં અને મોઢું લાલ દેખાવા લાગ્યાં. હાથનાં આંગળાં ટાઢથી બહેર મારી વળી

ગયાં. શુમારે એક વાગતાં ભુખ લાગ્યા જેવું થવાથી બરફ-ના એક પથરા પર બેસી બિસ્કિટ ખાવા માંડયાં અને ઠંડું પાણી પી ફરી પાછી ચડવાની શરૂઆત કરી. જેમ જેમ હું ઉપર ચડવા લાગ્યો તેમ તેમ મારા શ્વાસોચ્છ્વાસમાં વાંધો પડવા લાગ્યો. શરીર પર સોજા ચડતા હોય એમ થયું. પછી નસો એકદમ સૂજી જવા માંડી અને પવન જોરથી ફૂંકાવાથી ટાઢ અસહ્ય થઇ પડી. શુમારે પાંચ વાગતાં એક બરફના ખડક પર ચડીને આસપાસની શોભા હું જોતો હતો. ત્યાંથી માનસ અને રાકસ્તાલ સરોવર બહુ જ રમણીય દેખાતાં હતાં અને ગેરૂવા માન્ધાતા વગેરે શિખરો બહુ જ શોભાવાળાં જણાતાં હતાં. તેમજ તિબેટનું ડુંગરી મેદાન અને તેમાંથી સિંધુ, બ્રહ્મપુત્રા વગેરે નાગાકાર વહેતી મોટી મોટી નદીઓની શોભા પણ અવર્ણનીય જણાતી હતી.

તે બે સરોવરની પેલી પાર રહેલ પર્વતની હાર એ જ જેનું શરીર, માનસ અને રાકસ્તાલ એ બે સરોવરો જેનાં નેત્ર, એ બે સરોવરો વચ્ચે રહેલ પર્વત એ જ જેની નાસિકા, સરોવરથી કૈલાસ પર્વત સુધીનો પર્વતનો સપાટ પ્રદેશ એ જ જેનું ઉદર, વચ્ચે વચ્ચે નાગાકાર રીતે વહેતી નદીઓ એજ જેની રગો અને નાડીઓ અને કૈલાસ પર્વતથી બન્ને બાજુ ચાલી જતી પર્વતની હારો એ જ જેના પગ, એવું તે પરમેશ્વરનું વિરાટ સ્વરૂપ જોઇ મને બહુ જ ગમ્મત પડી, અને આનન્દના આવેશમાં મને એમ થયું કે જાણે મારા પગ નીચે રહેલ ખડક હાલ્યો! બસ થઇ રહ્યું! આટલી કલ્પના મનમાં આવી અને હું જે ખડક પર ઉભો હતો તે ખડક મને લઇને નીચે સરે છે એમ જોયું ત્યાં

તો હું હવે ચોક્કસ મરી જવાનો એવો વિચાર મનમાં ઉઠયો, અને મને ચકરી આવી! જે સ્થળેથી હું નીચે પડયા તે સ્થળેથી ગૌરીકુંડ શુમારે પંદરસો સોળસો ફુટની ઉંચાઇએ હશે એમ મને લાગે છે. શુમારે રાત્રે નવ વાગતાં જ્યારે હું શુદ્ધિમાં આવ્યો ત્યારે હું મરણાવસ્થામાં, કમરપુર બરફમાં ડુબેલો, પેટ પર પાતળા બરફનો થર બાઝેલો અને ચત્તો પડેલો હતો! પ્રિય બંધુઓ! તે વખતની મારી સ્થિતિની કલ્પના માત્ર કરશો તોપણ તમારાં રૂવાં ઉભાં થયા વિના રહેશે નહિ! આંખો ઉઘાડી મેં ઉપર જોયું તો આકાશ સ્વચ્છ હતું અને તેમાં તારાઓ ચળકાટ મારી રહ્યા હતા; પરન્તુ ચારે પાસ અંધારૂં હતું. અંધારાથી હું દિશા ભૂલી ગયો. છેવટે હાથમાંની લાકડીથી અધોંપધોં ઠરી ગયેલ બરફ તોડીને મેં મારી જાતને છુટી કરી અને એકવાર ઉભો રહ્યો. તે વખતે મારૂં શરીર સ્હેજ સ્હેજ કળતું હતું. રાત્રિનો વખત એટલે હવે કઈ દિશાએ જવું તેની પંચાતમાં હું પડયો. છેવટે સવાર સુધી ત્યાં જ પડયા રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો અને સવારનું સવારે ધારી સ્વસ્થ રહ્યો. આવો વિચાર કરી પાસેની લાકડીથી કમરપુર ઉંડા બરફમાં એક ખાડો ખોદી કાઢયો. શરીર પરથી એક કોટ ઉતારી માથે ઓઢી લીધો અને હાથપગનાં પેટ પાસે ટુંટીયાંવાળી તે ખાડામાં આખી રાત પડયો રહ્યો. વીસ વીસ મિનિટે કોટ પરનું બરફ ઝાટકી નાંખવાની જરૂર પડતી હતી. તદ્દન થાકી ગયો હતો તોપણ તે રાત્રે મને બીલકુલ નિદ્રા આવી નહિ. બરફમાં ખાડો ખોદીને માથે ઓઢીને તેમાં બેસીયે તો શરીરે ટાઢથી વિશેષ ચટકા ભરે તેવા તિબેટના પવનથી

ઘણું રક્ષણ થાય છે એમ મેં જે સાંભળ્યું હતું તેનો અનુભવ કરવાનો મને ત્યાં પ્રસંગ મળ્યો. સવારે સૂર્યોદય સુધી બરફ પડતો હતો. આખી રાત ટાઢે ઠરનાર કોઇ પ્રાણી હોય તો તે પ્રદેશમાં હું એકલો જ. તે રાત્રે મને કેટલી હેરાનગતિ થઇ તે વર્ણવી શકાય તેમ નથી. તે બરફમય, નિર્જન અને ભયાનક પ્રદેશમાં શુદ્ધિમાં આવ્યા પછી જ્યારે હું ઉભો રહી આમતેમ જોતો હતો ત્યારે મને એક પણ વિચાર સૂઝ્યો નહિ. શૂન્ય દૃષ્ટિએ ઉંચે આકાશ તરફ જોતો જ હું થોડી વાર ઉભો રહ્યો. ઉપર કહ્યા પ્રમાણે ખાડામાં બેઠા પછી મેં ઘડીયાળ જોયું તો તે બંધ પડયું નહોતું. તે વખતે બાર વાગ્યા હતા. સવારે સૂર્યોદય થયા પછી પ્રથમ મારી પાસે જે બિસ્કિટો હતાં તેમાંથી થોડાએક ખાધાં અને ઉપર ચડવા લાગ્યો. પરન્તુ દિશા ભૂલી જવાથી ઉલટો હું નીચે જ ઉતરવા લાગ્યો. આખો દિવસ બરફમાં રખડતો હતો. ગૌરીકુંડ દેખાતો નહોતો તેમજ મારો કેમ્પ (કુલી રહ્યા હતા તે જગો) પણ નજરે પડતો નહોતો! મને લાગ્યું કે ચોકસ હું રસ્તો ભૂલ્યો છું. ચાલતાં ચાલતાં સાંજ પડી, એટલે આગલા દિવસ પ્રમાણે તે રાત્રે પણ બરફમાં જ મુકામ કરવો પડયો! બીજો કાંઇ ઉપાય જ ન હતો. સવાર પડી એટલે ભુખ પણ લાગી અને બાકી રહેલાં સર્વ બિસ્કિટો હું ચટ કરી ગયો અને નીચે ઉતરવાની શરૂઆત કરી. સૂર્યાસ્ત થતાં સુધી બરફમય પ્રદેશમાં સતત ચાલતો હતો. તદ્દન થાકી ગયો હતો, દિશા ભૂલી ગયો હતો એટલે કઈ તરફ જાઉં છું તે સમજાતું નહોતું! હવે શું કરવું એમ વિચાર કરતો કરતો કૈલાસની

તળેટીમાં ઉતરી પડચો; એટલે રાત્રિનો મુકામ ત્યાં જ કર્યો. ભૂખ તો લાગી, પરંતુ પાસે ખાવાનું ક્યાં હતું? રાતની રાત ભૂખ્યાં પસાર કરી દીધી! ત્રીજે દિવસે સૂર્યોદય થયે તળેટીમાં જ ચાલવા લાગ્યો. થોડીવારે પ્રદક્ષિણા વખતની નિશાનીઓ જણાવા લાગી એટલે પુષ્કળ ધૈર્ય આવ્યું. ત્રીજે દિવસે બપોરે હું મારે મુકામે આવી પહોંચ્યો. અપવાસને લીધે, ટાઢથી અને ચાલવાના થાકથી હું તદ્દન થાકી ગયો હતો, તેથી જેવો કેમ્પમાં આવ્યો કે તરત બેશુદ્ધ થઇ પડચો! શુદ્ધિમાં આવ્યા પછી પ્રથમ કુલીઓએ ખાવા માટે મને બિસ્કિટો આપ્યાં અને કમંડલ ભરીને ઉની ચા પીવા આપી એટલે થોડી વારે હું તાજો થયો અને કુલીઓ સાથે બોલવા લાગ્યો. બનેલી સર્વ હકીકત અથથી ઇતિ સુધી તેમને કહી સંભળાવી. તે સાંભળીને તેઓ ઘણા દિલગીર થયા. પછી મેં તેમને કહ્યું કે આવતી કાલે ત્રણ વાગે હું ફરી વાર ગૌરીકુંડ તરફ ઉપડી જવાનો છું, માટે બીજા સાત દિવસ તમે અહીં જ મુકામ કરી રહો. આમ કહેતાં જ મારા નોકરો મારે હાથેપગે પડી હરેક રીતે મારા એ નિશ્ચયને —તેમની દૃષ્ટિએ જણાતી એ મારી હઠને— દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા; પરન્તુ મેં મારી હઠ મુકી નહિ. મારો નિશ્ચય ફરવો અશક્ય હતો. પ્રથમ પ્રમાણે મેં મારી તૈયારી કરી લીધી, ખિસ્સાં બિસ્કિટથી ભરી લીધાં. પગે કામળાના ફરી નવા પાટા બાંધી દીધા અને મળસ્કે ત્રણ વાગતાં કુલીની રજા લઈ મેં મારો રસ્તો પકડચો. શ્રીનારાયણ કૃપાથી વચ્ચે કોઈ પણ જાતનું વિઘ્ન ઉપસ્થિત ન થતાં સાંજરે સાડા પાંચ વાગે હું ગૌરીકુંડને કાંઠે જઈ ઉભો

રહ્યો. તે દિવસે આકાશ શાન્ત અને સ્વચ્છ હતું તોપ
વચમાં અકસ્માત એકાદ સંકટ ઉભું થાય એ ભીતિ
સવારના ત્રણથી સાંજના સાડા પાંચ થતાં સુધી હું સત
ચાલ્યો હતો. વળી ખાવા માટે હું વચ્ચે વચ્ચે રોકાત
હતો. શુમારે પાંચ હજાર ફુટ ઉંચે ચડી જતાં મને એટલે
વખત લાગ્યો.

ગૌરીકુંડ સમુદ્ર સપાટીથી શુમારે વીસ હજાર ફુટ
ઉંચાઈએ છે. ગૌરીકુંડનો પરીઘ શુમારે ત્રણ ચાર ફર્લાંગ
છે. આ કુંડ કુદરતી જ છે. આ કુંડથી કૈલાસ શિખર દ
હજાર ફુટ ઉંચે હશે. આ સ્થળે બરફ સિવાય બીજુ
કંઇ જ નથી. ટાઢની તો વાત જ ન પુછવી! મારા હોઠ
તો પૂરેપૂરી કમબખ્તી થઈ; શ્વાસોચ્છ્વાસમાં બહુ જ ત્રા
થવા લાગ્યો; હાથનાં આંગળાં વળીને કોચલાં થઇ ગય
નસો સુજી જવા લાગી; જ્યાં જોઇએ ત્યાં બરફ, બરફ
બરફ જ! તેટલા પ્રદેશમાં પ્રાણી કહીયે તો એકલો હું જ
શહેરમાં રહેનારા માણસને તો તે સ્થળે શાન્તિ અને ઠંડી
ખરેખર જુલમી રાજ્ય જ છે એમ લાગે. કૈલાસના શિખ
પરથી વહેતા હિમપ્રવાહ ગૌરીકુંડમાં પડે છે. આ હિમ
પ્રવાહો જોવાની બહુ જ ગમ્મત પડે છે. ગૌરીકુંડમાં નીચે
પાણી છે, પરન્તુ ટાઢ એટલી તો છે કે તે પર ચાર પાંચ
ફુટ જાડો બરફ પડયો રહે છે! ત્યાં પાણી તો દેખાતું જ
નથી, ઉપલો થર ભાલા જેવા અણીદાર પોલાદના લોઢાથ
તોડીએ એટલે નીચેથી પાણી ઉપર આવે. મારાથી ત્ય
સ્નાન થઈ શકયું નહિ. પાણી પર જામેલ બરફ પર દ
બાર હાથ અંદર ચાલ્યો, પછી હાથમાંની લાકડીથી બર

તોડયું એટલે જે પાણી ઉપર આવ્યું તેનાથી ફકત માર્જન કર્યું, પરન્તુ માર્જન કરવા માટે પાણીમાં આંગળી ડુબાવી કે વીંછીના ડંખ જેવી વેદના થઇ અને આંગળી જાણે હમણાં ગળીને નીચે પડશે એમ લાગ્યું! માર્જન કરતાં કરતાં પાણીના છાંટાનો લાગલો જ બરફ (બરફના કણ) જામી જતો એટલી સખ્ત ટાઢ હતી. આવે સ્થળે સ્નાન કરવું એટલે હાથે જ મરતી વખતનું સ્નાન કરવું! આ સ્થળે રામેશ્વરથી લાવેલ સેતુ મેં મુકયો અને પાછા વળતાં જોયું તો તે પર બરફ જામી ગયો હતો!

ગૌરીકુંડ ઉપર હું ત્રણ દિવસ રહ્યો. સેતુ વગેરે અર્પણ કરી તેમજ માર્જન કરી કુંડને કાંઠે આસન માંડી ઉત્તરાભિમુખે હું ધ્યાન કરવા બેઠો.

આ રીતે શ્રીસદ્દગુરુની કૃપાથી જ મારી મનોવાંછના પરિપૂર્ણ થઇ! બહુ જ આનન્દ થયો. તે આનન્દ વ્યકત કરવાને પણ હું અસમર્થ છું. શ્રી કૈલાસ, ગૌરીકુંડ, માનસ-સરોવર એ ત્રિસ્થળીનું દર્શન થવાથી જ મારો બધો થાક ઉતરી ગયો, ચિત્ત પ્રસન્ન થયું અને જન્મારાનું સાર્થક થયું હોય એમ લાગ્યું. અંતઃકરણ મનમાં વિરામ પામ્યું, મન અંતઃકરણસહ ચિત્તમાં વિરામ પામ્યું, ચિત્ત અંતઃકરણ અને મન બન્ને સાથે બુદ્ધિમાં વિરામ પામ્યું અને બુદ્ધિ અંતઃકરણ, મન અને ચિત્ત એ ત્રણેની સાથે અહંકારમાં લય પામી તથા અહંકાર અંતઃકરણ, મન, ચિત્ત અને બુદ્ધિ એ બધાં સાથે સ્વરૂપમાં મળી ગયો! જ્યાં ત્યાં આનન્દ, આનન્દ! જ્યાં ત્યાં પ્રેમ જ પ્રેમ! જ્યાં ત્યાં જ્ઞાન જ જ્ઞાન!

આવે સ્થળે દેહભાવ શો અને બીજું શું ? આખું બ્રહ્માંડ સચ્ચિદાનંદમય ભાસ્યું ! પછી થોડીવારે દેહભાન આવ્યું અને હું પાછો ફર્યો. બીજે દિવસે સાંજે હું મારા મુકામને સ્થળે પાછો આવ્યો. તે વખતે બધામાં આશ્ચર્ય અને આનન્દ ફેલાઈ રહ્યો. ત્યાં તે રાત્રે મુકામ કરી બીજે દિવસે તીર્થાપુરી જવા માટે સવારે પાંચ વાગે નીકળ્યા. તીર્થાપુરી અમે બે દિવસે પહોંચ્યા. આ સ્થાન કૈલાસની વાયવ્ય દિશાએ આવેલું છે. રસ્તામાં સતલજ નદી ઓળંગવી પડે છે. સતલજ નદી રાકસ્તાલ સરોવરમાંથી નીકળી પશ્ચિમ તરફ વહે છે. તીર્થાપુરીમાં વસ્તી વગેરે કાંઇ નથી. ત્યાં એક ભસ્મનો ડુંગરો છે. એ જ સ્થળે સતલજ નદીને કાંઠે આવેલી એક ઝાડીમાં પહેલા મહાત્માએ કહેલ સત્પુરુષનાં મને દર્શન થયાં. દૂરથી મને આવતો જોઇને જ તે મહાત્મા મારી તરફ આવતા હતા, એ જોતાં જ એકદમ દોડી જઇને મેં તેમનાં ચરણોમાં મારૂં મસ્તક મુકયું. સ્મિત વદને તેમણે મને વત્સ કહી બોલાવ્યો અને મને લઇ પોતાની ગુફા તરફ ચાલવા લાગ્યા. મારા નોકરો અને ગુરુનાદા તરફ તેમણે જોયું પણ નહિ. જતાં જતાં પાસેની એક ગુફામાં રહેવાનું તેમને કહી હું આગળ ગયો. આ મૂર્તિ પણ પહેલાંની મૂર્તિ જેવી જ હતી. માત્ર જરા વધારે વૃદ્ધ હોય એમ લાગતું હતું. મ્હોડા પર તેવી જ શાન્તિ, તેવું જ ગાંભીર્ય અને તેવો જ પ્રેમ દૃષ્ટિગોચર થતાં હતાં. આંખોમાં તેવું જ બ્રહ્મતેજ ચળકતું હતું. વાણીમાં પણ તેવું જ માધુર્ય હતું અને શરીર પણ તેવું જ સુન્દર અને તેજસ્વી હતું. એ તપસ્વીએ મને એટલું જ કહ્યું કે હવે

તું પણ આંખો મીંચીને બેસ, અને હું પણ બેસું. તને હવે શું મળવું બાકી રહ્યું છે? મેં કાંઇ પણ જવાબ આપ્યો નહિ. આજ્ઞા પ્રમાણે ધ્યાન લગાવી બેઠો. આ સ્થળે પણ સંતસમાગમ ત્રણ દિવસ સુધી થયો. સંતસમાગમનો આનન્દ કેવો હોય છે તે મને અહીં અનુભવવાનું મળ્યું. આ બે મહાત્માનાં દર્શન થયાં ત્યારે મને મહાયોગિની સંતરંજબાઇ જેનું દર્શન તથા સહવાસ હું અગીયાર વરસનો હતો ત્યારે મને થયાં હતાં તેમનું સ્મરણ થયું. એ જોગણના જેવી પ્રેમાળ, શાન્ત, આનન્દી, તેજસ્વી તથા સુન્દર મૂર્તિ મારા જોવામાં તે દિવસ સુધી આવી નહોતી. હજુ સુધી પણ કોઈ એવી નજરે પડી નથી. આ મહાયોગિનીના ચરણકમળનો લાભ મને બ્રહ્માવર્તમાં થયો હતો. અસ્તુ! ચોથે દિવસે સવારમાં તે દિવ્ય મહાત્માનાં ચરણોમાં મસ્તક નમાવી ગારટોક જવા હું નીકળ્યો. જતી વખતે ગુરુનાદા બાવા અને મારા કુલીને પણ તેમનાં દર્શન થયાં. ગારટોક જતાં અમને બે દિવસ થયા. ગારટોક એ પશ્ચિમ તિબેટની રાજધાની છે અને ત્યાં તિબેટી ગરપન (ગવર્નર) રહે છે. ગારટોક મોટું ગામ હશે એમ મને લાગતું હતું, પરન્તુ ત્યાં જઈ જોયું તો વસ્તુસ્થિતિ તદ્દન જુદી જ જાતની હતી. તાકલાકોટમાં મને જેટલી વસ્તી જણાઇ તેથી પણ ઓછી વસ્તી મને ગારટોકમાં જણાઈ. અહીં શીયાળામાં તો બીલકુલ વસ્તી રહેતી જ નથી. અહીં પાસે જ લે નામનું એક ગામ છે ત્યાંથી તાર્તરીમાં જવાનો રસ્તો છે. ગારટોક જવાનો રસ્તો તદ્દન નિર્જન પ્રદેશમાં છે. ગારટોકમાં ટાઢ બહુ સખ્ત પડે

છે. અહીં અંગ્રેજ સરકારનો એજન્ટ ઠાકુર જયનન્દ રહે છે. ગારટોકમાં બે દિવસ મુકામ કરી હું મારે રસ્તે પાછો ફર્યો. ત્યાંથી અમે ગ્યાનિમા ન જતાં વચલે જ રસ્તે થઈ તાકલાકોટ પાછા આવ્યા. આટલા પ્રવાસથી મારી પ્રકૃતિ ઉત્તમ રહી હતી. માત્ર પ્રવાસની હેરાનગતિ અને ખાવા-પીવાની સગવડ બરોબર ન થવાથી શરીર બહુ જ કૃશ થયું હતું. એક દિવસ રાતના બખોતર્જનમાં મને બે મોટા જુલાબ થયા. તાકલાકોટ પાછા જતી વખતે રાકસ્તાલ સરોવરની પાસેના ભાગમાં અમારા બહુ જ હાલહવાલ થયા.

ગારટોક અને બખોતર્જન એ બે વચ્ચેનો પ્રદેશ તદ્દન નિર્જન છે એ તો હું કહી ગયો છું જ. બખોતર્જન પાછા ફરતાં રસ્તામાં અમારે બહુ ભયંકર વરસાદ–તોફાનમાંથી પસાર થવું પડ્યું હતું. પવન અમારી સામે જોરથી વાતો હતો. તે પવન શરીરે ઝમઝમતો હતો, એટલું જ નહિ પરન્તુ તેથી અમારા શ્વાસોચ્છ્વાસમાં પણ હરકત નડતી હતી. અમારા પ્રાણ જવાની અણી પર આવ્યા, જીવ મુંઝાવા લાગ્યો. આંખ અને નાકમાં ધુમસ ગયું હતું તેથી બરોબર ચલાતું નહોતું, તેમ આગળ સૂઝતું પણ નહોતું. આકાશ કાળાં વાદળથી છવાઈ ગયું. બખોતર્જન તે સ્થળેથી પાંચ માઈલ દૂર હતું. આ વખતે સાંજના ચાર વાગવાનો સમય થવા આવ્યો હતો. સો બસો હાથ બહુ જ મુશીબતે ચાલ્યા, પરન્તુ પછી પગ ઉપડતા નહોતા! એક પગલું આગળ જઈએ ત્યાં તો પવનના જોરથી બે પગલાં અમે પાછા હઠી જતા હતા એટલું સખત તેનું જોર હતું. જ્યાં ત્યાં ધૂળ જ ધૂળ! દિશાઓ બધી ધૂળથી ભરાઈ ગઈ હતી. અમે ચાલતાં

હતા તે જગા સપાટ મેદાન જેવી હતી એટલે આશ્રયનું એકે સ્થાન મળવાની આશા હતી નહિ. અમારાથી આગળ બીલકુલ ચલાતું નહોતું. અમે તદ્દન નિરુપાય થઇ પડ્યા! પવનના જોરથી ચાલવાની દિશા પણ ફરી જવા લાગી. સીધા પૂર્વ તરફ જવાને બદલે અમે દક્ષિણ તરફ વળવા માંડ્યા. છેવટે નિરુપાય થઇ ગોઠણીયા વાળી જમીન પર બેઠા. માથું નીચું નમાવી બે ગોઠણમાં ભરાવી ઉપર હાથ રાખી જમીન પર એમના એમ પડ્યા રહ્યા. અમારાં શરીર પરથી રેતીના ગોટેગોટા ચાલ્યા જતા હતા અને પવન જોરથી એકસરખો ફુંકાતો હતો. આવી સ્થિતિમાં અમે ત્રણ સાડાત્રણ કલાક કાઢ્યા. તોફાન સ્હેજ શાન્ત પડતાં જ અમે પાછી ચાલવાની શરૂઆત કરી અને શુમારે નવ વાગતાં બખાંતર્જન પહોંચ્યા.

ઉપર કહ્યા મુજબ શુમારે બાર કલાક સુધી અમે પવનમાં ચાલતા હતા. બખાંતર્જન મુકામ પર પહોંચ્યા તે વખતે મને ત્યાં પોસ્ટ ઑફિસમાં રહેવાની જગા મળી હતી. એક રાતનું બે આના ભાડું આપ્યું હતું. તે રાત્રે મેં બીલકુલ ખાધું નહોતું. હું તદ્દન થાકી ગયો હતો. ફક્ત ચા પીધી અને સુઇ રહ્યો. સવારે ઉઠ્યો ત્યારે જરા આરામ થયો. પછી તાકલાકોટ જવા માટે ત્યાંથી બીજે દિવસે મળસ્કે પાંચ વાગતાં નીકળ્યા ત્યારે ખોચરનાથનો એક લામા ચામડાં ખરીદવા માટે બખાંતર્જન જતો હતો તે અમારી સાથે થયો. તેની સાથે પણ ચામડાંનો બોજો ઉપાડનારૂં એક ગધેડું જ હતું. સવારે તોફાનનું કોઇ પણ જાતનું ચિહ્ન જણાતું નહોતું. સાત વાગે નાસ્તો કરવા

માટે પાણીનું સ્થાન જોઈ મેદાનમાં જ મુકામ કર્યો. શુમારે અગીયાર વાગતાં સુધી તે બન્ને તિબેટીઓનું ખાણું ચાલતું હતું, ત્યાં સુધી અમે આકાશ તરફ અને આસપાસ જોતા બેઠા હતા. પછી મારા કુલી અને ગુરુનાદા ખભે કામળા લઈ નીકળી પડયા. હું આંખો મીંચી તડકામાં સ્વસ્થ બેઠો. આ વખતે મારી પાસે છત્રી પણ નહોતી. અમે ત્યાં મુકામ કર્યો હતો. તે દરમીયાનમાં 'લ્હાસા' ના ત્રણ લામાઓ કૈલાસની યાત્રા માટે જતા હતા તેમણે પણ ત્યાં જ મુકામ કર્યો. તેમનો પહેરવેશ બહુ રમુજી હતો. માથે ઉંચી અણીવાળી બનાતની રાતા રંગની ટોપી, શરીરે તેવા જ રંગનો બખુ, પગમાં દોકચીઓ અને હાથમાં લાલ રંગની ધજાવાળું ભાલું. તે ત્રણ જણ પૈકી એક ગુરુ અને બે જણ તેના શિષ્ય હતા. પાસે આવતાં વેંત તેમણે તિબેટી ભાષામાં ધર્મગ્રંથમાંથી થોડાએક (મોઢે) પાઠ કર્યો અને હાથમાંનું લાકડાનું ભિક્ષાપાત્ર આગળ ધર્યું. મારા ભોમીયાએ અને તે લામાએ તેમને એક મુઠી સાથવો આપ્યો. અમે જતા હતા ત્યાં સુધી તેમનું પણ ખાણું ચાલુ જ હતું.

શુમારે બાર વાગતાં અમે આગળ ચાલવા લાગ્યા. પંદર મિનિટમાં આકાશમાં વાદળાં ચડવા લાગ્યાં. પછી થોડી વારમાં પવન પણ સુસવાટા કરતો વાવા લાગ્યો. મને લાગ્યું કે કરાનો વરસાદ હમણાં શરૂ થશે. રાકસ્તાલ સરોવરના વાયવ્ય કિનારા પરના પર્વતની તળેટીમાં પહોંચ્યા ન પહોંચ્યા ત્યાં તો તનતોડ કરા પડવા લાગ્યા. પછી પુછવું શું ? આ વખતે અમને બધાને કરાનો મારો અસહ્ય થતો હતો. સૌથી આગળ મારો ભોમીયો અને તેનું

અત્યંત કૃશ અને મરણશય્યાએ પડેલું બિચારું ગધેડું તથા તેને પડખે અમારી સાથેનો તરુણ લામા અને તેનું ગધેડું ચાલતાં હતાં. તેમની પાછળ જ હું મારા પોતામાં જ આનન્દ માનતો અને વચ્ચે વચ્ચે તે તોફાનનું અવલોકન કરતો ધીમે ધીમે ચાલતો હતો. મારી પાછળ પંદર વીસ હાથને અંતરે ગુરુનાદા બાવો તદ્દન હતાશ થઇને થાકી ગયેલો ડોક નીચી રાખીને ચાલતો હતો અને તેની પાછળ લગોલગ મારા કુલીઓ તેને આશ્વાસન આપતા ચાલ્યા આવતા હતા. આશરે અરધી ચઢણ ચડયા ત્યાં તો તોફાનની પરિપૂર્ણતા થઇ! એક પગલું પણ આગળ ભરાતું નહોતું. અમે બધા ભેગા થઇ નીચાં માથાં કરી પાસે પાસે ઉભા રહ્યા. ગુરુનાદા બાવો ધબ દઇને જમીન પર—એટલે કરાના થર પર—પડયો! તેના ડોળા ધોળા થઇ ગયા! મોર-પંખી બાવાએ મને એક જાતનું ઓસડ આપી રાખ્યું હતું તે સઘળું મેં ગુરુનાદા બાવાના મ્હોંમાં નાખી દીધું. કરાનું તોફાન હજુ જુલમી થયું નહોતું; પૂર્ણ જોસમાં ચાલુ હતું! થોડીવારે ગુરુનાદાને ઠીક થયું અને તે શુદ્ધિમાં આવ્યો. મારા એક તરુણ કુલીએ અને તે તરુણ લામાએ બન્ને બાજુથી ગુરુનાદાને પકડી ઉભો કર્યો. બાવાથી એક પગલું પણ ભરાતું નહોતું, એટલું જ નહિ પણ તે ઉભો પણ રહી શકતો નહોતો. તેને માટે મને મોટી ચિન્તા ઉત્પન્ન થઈ. છેવટે મેં વિચાર કર્યો કે અહીં તોફાનમાં ઉભા રહેવું યોગ્ય નથી, આગળ ચાલવું એ જ સારું. એક કુલી અને લામાએ બાવાજીને ઉપાડી લીધા અને તેઓ ધીમે ધીમે આગળ ચાલવા લાગ્યા. મારા ભોમીયાએ બન્ને ગધેડાની

તપાસ રાખવાનું માથે લીધું. ચઢણ ચડીને અમે પર્વતને શિખરે જઇ પહોંચ્યા. તોફાન હજુ જોરમાં ચાલુ જ હતું. રાકસ્તાલ અને માનસસરોવર દેખાવા લાગ્યાં. પાછળ જોઉં તો કૈલાસ પર્વત સ્હેજ સ્હેજ જણાતો હતો. એટલા ભયંકર તોફાનમાં પણ નિસર્ગ દેવીએ પોતાના સૌન્દર્યથી મારૂ મન હરી લીધું. આકાશ તરફ તો જોઇ શકાય તેમ હતું જ નહિ, કારણ ત્યાંથી અમારા પર કરારૂપી ગોળીઓનો વરસાદ ચાલુ જ હતો. નીચે જમીન તરફ જોયે તો આખો પર્વત ધોળો સફેદ દેખાતો હતો અને જ્યાં ત્યાં એમ જ લાગતું હતું કે કપુરની જમીન છે. જમણી બાજુ જોઇયે તો શી રાકસ્તાલની શોભા! તે વિશાળ જળસમૂહના પાણીમાં કરા ટપટપ પડતા તે વખતે પરપોટા થઇ વર્તુલાકાર મોજાં ઉભાં થતાં હતાં અને તે લંબાઇ લીન થાય ન થાય ત્યાં તો પાછી બીજી ઉર્મિઓ ત્યાં ઉઠી જ હોય! આખા સરોવરમાં પરપોટા અને તે વર્તુલાકાર ઉર્મિઓ! કરા પડતાં જે ઝીણા પાણીના કણ ઉડતા હતા તે મોતી જેવા દેખાતા હતા. ચારે તરફ પાણી પરના પરપોટા જાણે ફુલાવેલ કાચના દીવા હોય તેવું મને લાગતું હતું. ચોપાસ ધોળી જમીન અને વચમાં ભૂરૂં પાણી! તે વખતનો દેખાવ અત્યન્ત મોહક હતો એમાં કંઈ જ સંશય નથી. ડાબી બાજુએ જોઇયે તો તે પવિત્ર વર્તુલાકાર વિશાળ માનસસરોવરના પૂર્વ તરફના અર્ધવર્તુલ પર સૂર્યનાં કિરણો પડતાં તે અર્ધવર્તુલાકાર સરોવરમાંનું પાણી અને તેમાંના જલતરંગ ચળક ચળક ચળકારા મારતાં હતાં અને પશ્ચિમ તરફના અર્ધવર્તુલાકાર પાણીમાં વાદળાંની છાયા પડવાથી તે બહુ જ

શાન્ત અને ગંભીર જણાતું હતું. માનસસરોવર તરફ તોફાન ન હોવાથી તેનું દૂરથી દેખાતું પાણી બહુ જ શાન્ત દેખાતું હતું, અને તેથી તે એક જુદી જ જાતનો આનન્દ આપતું હતું. હું ટાઢ, પવન અને કરા બધું ભૂલી ગયો. બધા તે પર્વત પરના સપાટ પ્રદેશમાં મારી આગળ ચાલતા હતા. તે મારાથી ઘણા આગળ નીકળી ગયા હતા અને હું તે સર્વશક્તિમાન, બ્રહ્માંડનાયક પ્રભુની અગાધ શક્તિનું કૌતુક નીહાળતો, આસપાસની શોભા જોતો જોતો તે તોફાનમાં ધીમે ધીમે ચાલ્યો જતો હતો. મારી અને તેમની વચ્ચે અન્તર ઘણું પડ્યું. બધા ઉતાર ઉતરવા માંડ્યા ત્યારે હું પર્વતના શિખર પર જ હતો. કરાનું તોફાન ધીમે ધીમે ઓછું થવા માંડયું અને કપાસના જેવો પોચો બરફ પડવા માંડયો. ચાલતાં ચાલતાં તે પોચો બરફ અમારા પર પડતો અને ઠરી જતો. અમે વારંવાર શરીર પરનો બરફ ઝાટકી નાખતા હતા. ઉતાર ઉતરી પર્વતની તળેટીમાં રાકસ્તાલ સરોવરને કાંઠે અમે સાંજે પાંચ વાગે આવી પહોંચ્યા. આ વખતે બરફ પણ બહુ જ થોડો થોડો પડતો હતો. વિશ્રાન્તિ લેવા માટે થોડીવાર સુધી બેસી અમે શુમારે દોઢ માઇલ દૂર એક ડુંગરમાં ચાર પાંચ માણસ બેસી શકે એવી જગા છે ત્યાં રાત્રિનો મુકામ કરવાના હેતુથી રહ્યા. બહુ મુશ્કેલીથી અમે ત્યાં દેવતા સળગાવ્યો. ચકમકની જામગરી હવાઇ ગઇ હતી તેથી દેવતા સળગાવતાં અમારે ત્રણ કલાક મહેનત કરવી પડી. સ્થાન ભીંજાયેલું, ઝાંખરાં પણ લીલાં અને ચકમકની જામગરી પણ હવાઇ ગયેલી, એટલે મહા મુશ્કેલીથી દેવતા સળગાવી ચા કરી અને આહાર વગેરે

આટોપી રાત્રે નવ વાગે અમે ધરણી પર પડયા. રાત્રે મને બીલકુલ ઉંઘ આવી નહિ. મળસ્કે સૌને મેં જ જગાડયા. પ્રાતર્વિધિ આટોપી ચા વગેરે પીને આગળ રસ્તે પડતાં શુમારે આઠ વાગ્યા. આકાશ સવારથી જ અભ્રાચ્છાદિત હતું. અમે રાકસ્તાલને પૂર્વ કિનારે ચાલતા હતા. દક્ષિણ કિનારા પરનો ડુંગરો ચઢી ડુંગરની સપાટી પર આવ્યા ત્યાં સુધી તોફાન વગેરે કંઇ ન હતું. કૈલાસ પર્વત અને ગેરુવામાંધાતા પર્વત તદ્દન સ્પષ્ટ દેખાતા હતા. આ વખતે આકાશમાં એક પણ વાદળ નહોતું અને મધ્યાહ્નનો કડક તાપ પડતો હતો. કૈલાસ પર્વતનાં છેવટનાં દર્શન કરી અમે આગળ ચાલવા લાગ્યા. શુમારે પાએક માઈલ ચાલ્યા નહિ ત્યાં તો મારો ભોમીયો એકદમ બેસી ગયો. શું થયું તે જોવા અમે તેની આસપાસ ફરી વળી તેને પૂછવા લાગ્યા. તેણે સાનથી સમજાવ્યું કે માથું બહુ જ દુઃખે છે. તેની આંખમાંથી પાણી વહેવા લાગ્યું. ઉપર બીલકુલ જોવાતું નહોતું. જમીન પર તે ઉંધો સૂતો હતો. તીખાં (કાળાં મરી) અને ગોળ તેને ખવરાવ્યાં, પરંતુ ઠીક થયું નહિ. તેણે કહ્યું કે તમે ધીમે ધીમે આગળ ચાલો, હું થોડીવાર સુધી અહીં જ સૂઈ રહીશ. ઠીક થશે એટલે પાછળ આવું છું. અમે આગળ ચાલવા લાગ્યા. પાછળ ઘણે દૂર તે આવે છે એમ અમને જણાયું. શુમારે બે વાગતાં પવન જોરથી વાવા લાગ્યો. અમે જે દિશા તરફ—એટલે દક્ષિણ તરફ—જતા હતા તેની સામે એટલે અમારા મ્હોડા પર તે પવન લાગતો હતો. સાંજના સાત વાગતાં સુધી પવનને લીધે અમે બહુ હેરાન થયા. અમારાં ગાત્ર શિથિલ થઇ ગયાં હતાં. મોઢું સૂકાઈ ગયું,

અને પગે ગોટલા બાઝવા માંડ્યા! અમારાં કરતાં તે તરુણ લામાને બહુ જ ઓછી હરકત પડી, કારણ કે તે ત્યાંનો જ રહેવાસી હતો. ઉપરાંત, સવા મહિનાના પ્રવાસની મુશ્કેલીઓથી અમે બહુ અશક્ત થઈ ગયા હતા. સાંજે સાડાસાત વાગતાં અમે 'સંગવંગ' નામના એક નાનકડા ગામડા પાસે આવ્યા.

તે આખો દિવસ અમે બધા હેરાન થયા ખરા, પરન્તુ તેમાં પણ મારો ભોમીયો તો બહુ જ હેરાન થયો. તેની પ્રકૃતિ બહુ જ બગડી હતી; તેમાં સખત પવનમાં ચાલવું પડ્યું તેથી તેને તાવ આવ્યો. ચાલતાં ચાલતાં તે લથડીયાં ખાતો હતો. બીજાની મદદ વિના તે ચાલતો નહોતો. મારા કુલીઓ અને તે તરુણ લામાની મદદથી અમે તેને સંગવંગ સુધી તો લઈ ગયા. એક નિર્મળ પાણીનો પ્રવાહ વહેતો હતો તેને કાંઠે અમે રહ્યા. ખાણું થઈ રહ્યા પછી મેદાનમાં અમે એમ ને એમ પડી રહ્યા. મને ઉંઘ આવતી નહોતી. ભોમીયો અને ગુરુનાદા મોટેથી કાંસતા હતા. તેમની એ સ્થિતિ જોઈ મને બહુ લાગી આવ્યું! તેમની પાસે થોડીવાર બેસી હું પાછો મારી પથારી (ધાબળી) પર આવીને બેઠો. સવારે ઉઠ્યા પછી બન્નેને ઠીક લાગ્યું. સવારે ચા વગેરે પીધા પછી ભોમીયાને આરામ થયો. બપોરના બાર વાગતાં તાકલાકોટ જવાના ઇરાદાથી અમે સંગવંગ છોડ્યું. સાંજે છ વાગે છ મહિના પૂર્વે જે ગુફામાં અમે ઉતર્યા હતા ત્યાં આવી પહોંચ્યા. આ ગુફા 'કર્નાળી' નદીને કાંઠે છે. અહીં આવ્યા પછી અમારી સાથેનો લામા ખોચરનાથ ગયો. ભોમીયો પોતાના ભારવાહક (ગધેડા) ને લઈ ઘેર ગયો અને અમે ચાર જણા તાકલાકોટ જવા

નીકળ્યા. આશરે સાત વાગે મારા ઓળખીતા એક ભુટીયા વેપારીના તંબુમાં આવી પહોંચ્યા. તાકલાકોટ આવતાં રસ્તામાં મને એક સખત રેચ લાગ્યો હતો તેથી હું તદ્દન અશક્ત થઇ ગયો હતો. તે વેપારીના તંબુમાં આવતાં જ મને ચકરી આવી અને શુમારે પા કલાક હું સ્વસ્થ પડયો રહ્યો. થોડીવારે મને આરામ થયો. તે વેપારીએ મને સાકર (ગાંગડા) અને તીખાં (કાળાં મરી) ખવરાવ્યાં, તે ખાઈ મેં પાણી પીધું, એટલે મને પૂરતો આરામ થયો. તે જ વેપારીનું એક બીજું ઝુંપડું (તંબુ જેવુ) હતું તેમાં મારી રહેવાની સગવડ થઇ.

માનસસરોવર જતી વખતે આ સ્થળે બીલકુલ વસ્તી નહોતી. અત્યારે પાંચસો છસો તંબુનું એક ગામ જ વસી રહ્યું હતું. બ્યાસ, દાર્મા, ચૌદાસ વગેરે બાજુના ભુટીયા વેપારી હિન્દુસ્તાનમાંથી ગરમ કપડું, કરીયાણું, પરવાળાં અને થોડાં મોતી તથા ધાન્ય વગેરે વેપારનો સામાન લઇ આવ્યા હતા. તે તંબુના ગામમાં જ્યાં ત્યાં સામાનથી લાદેલાં બકરાં, ઝુબુ, યાક અને ઘોડાં નજરે પડતાં હતાં. સામાનથી ભરેલી નાનીમોટી ગુણોના ઢગલેઢગલા દેખાતા હતા. વેપારની મોસમની શરૂઆતનો તે સમય હોવાથી હુણીયા, જુમલી, ભુટીયા વગેરે લોકોની આવજા શરૂ થઇ હતી. તાકલાકોટ અને ગ્યાનીમા એ બે સ્થળે એ ચાર મહિના—જુલાઇ, ઑગસ્ટ, સપ્ટેમ્બર અને ઑકટોબર—બજાર ભરાય છે. એ વખતે લેવડદેવડ પણ ઘણી થાય છે. તાકલાકોટમાં જકાત લેવાય છે. જોહાર બાજુના ભુટીયા ગ્યાનીમા જાય છે, કારણ કે 'જોહાર' ઘાટથી આવવાનો તેમનો રસ્તો છે

અને ત્યાંથી ગ્યાનીમા પાસે છે. જોહાર પરગણામાંના ભુટીયા બ્યાસ પરગણામાંના લોકો કરતાં વધારે સુશિક્ષિત છે.

તાકલાકોટ એક દિવસ મુકામ કરી હું ખોચરનાથ ગયો. આ સ્થાન તાકલાકોટની પૂર્વમાં બાર તેર માઇલ પર છે. ખોચરનાથ જતાં રસ્તામાં બે ત્રણ ગામડાં આવ્યાં. તે દરેકમાં ચાર ચાર પાંચ પાંચ લીલાંછમ ઝાડો પણ અમે જોયાં. પશ્ચિમ તિબેટમાં મંદિર બૌદ્ધ રીતિનું છે અને પૂજા વગેરે તે જ પદ્ધતિથી થાય છે. પૂજારી એક લામા જ છે. મંદિર બહુ જ મોટું છે, અને તે પુરાતન કાળનું હોય એમ લાગે છે. કર્નાળી નદીને કાંઠે જ આ સ્થાન હોવાથી તેને વધારે શોભા આવી છે. નદીને ઘાટ વગેરે કાંઇ નથી. રામ, લક્ષ્મણ અને સીતાની મૂર્તિઓ શુમારે છ ફુટ ઉંચી હોઈ પંચધાતુની બનાવેલી છે. સિંહાસન પણ તે જ ધાતુનું બનાવેલું છે આ સિંહાસન પરનું કોતરકામ જોવાલાયક છે. અહીં બૌદ્ધ ધર્મગ્રંથોનું પુસ્તકાલય છે. આ મન્દિરમાં રાવણ, કાળી વગેરે રાક્ષસ અને દેવતાઓની બીજી પુષ્કળ મૂર્તિઓ છે મંદિરને ફરતી વંડી છે અંદર આસપાસ આંગણું છે. એક રાત મુકામ કરી અમે તાકલાકોટ પાછા આવ્યા. તે દિવસે તાકલાકોટમાં ધર્મગ્રંથનો વરઘોડો હતો. શુમારે પાંચસો છસો ગ્રંથ રંગીન લાકડાની પેટીમાં રાખેલા હતા. દરેક સ્ત્રીએ પેટી માથે ઉપાડી હતી અને નવાં લુગડાં પહેરીને તેઓ એક પછી એક ચાલતી હતી. આગળ પાછળ અને આજુબાજુ ઘોડા ઉપર બેસી છોકરાં ચાલતાં હતાં. પરદેશી મુસાફરને આ દેખાવ બહુ જ આનન્દદાયક લાગે છે.

તાકલાકોટ આવ્યા પછી મુકામ બે દિવસ રાખ્યો હતો. એક દિવસ સાંજે ગ્રુંપન એક વેપારીની દુકાને આવ્યો હતો, ત્યાં હું તેને મળ્યો. મને કુશળ સમાચાર પૂછયા પછી મારી તરફ જોઈ તેણે કહ્યું, "તિબેટની હવા તમને માફક આવી હોય એમ લાગે છે. 'લ્હાસા' આવવાની ઇચ્છા હોય તો એક વરસ આનન્દથી મારી સાથે રહો, એટલે બીજે વર્ષ આપણે સાથે લ્હાસા જઈશું. તમને બીલકુલ હરકત આવશે નહિ. મેં તેની તે ઇચ્છા બદલ આભાર માન્યો અને કહ્યું કે આપના કહેવા પ્રમાણે હું હવે એક વર્ષ રહી શકું તેમ નથી. હિન્દુસ્તાન પાછા આવવા માટે તાકલાકોટથી હું સવારે પાંચ વાગે નીકળ્યો. સવા રૂપીયો ભાડું કરી એક ઝુબુ લીધો. હું બહુ જ અશક્ત થયો હતો, પરન્તુ પ્રકૃતિ નીરોગી હતી. ઝુબુ કાળાપાણી સુધીનો જ હતો. લિપુઘાટને રસ્તે જવાનો વિચાર કર્યો હતો. લિપુઘાટના મુખ પાસે હું બપોરે સાડા બાર વાગતાં આવી પહોંચ્યો. અહીં તિબેટની હદ પુરી થાય છે. આ ઘાટ સત્તર હજાર ફુટ ઉંચો છે. લિપુઘાટને માથે ઉભા રહી મેં એકવાર તિબેટ તરફ અને એકવાર હિન્દુસ્તાન તરફ જોયું. મારૂં અવલોકન શુમારે પન્દર વીસ મિનિટ સુધી ચાલ્યું હતું. લિપુઘાટમાં આ વખતે બરફ બહુ નહોતો. આ ઘાટ પહેલા કરતાં સહેલો અને રસ્તો બહુ રમણીય હતો. તિબેટમાં ગયા ત્યારે હિન્દુસ્તાનમાં સખત ઉનાળો ચાલતો હતો. પાછો આવ્યો તે વખતે વર્ષાઋતુ—ચોમાસું બેઠું હતું. હિમાલય પર્વતની શોભા આ વખતે જુદી જ જાતની થઇ હતી. કાળાપાણી આવતી વખતે રસ્તામાં જંગલી ગુલાબનાં ઝાડ બહુ ફુલ્યાં

હતાં. શુભ્ર, ગુલાબી, રાતા, પીળા એવા જુદા જુદા રંગનાં ગુલાબ નેત્રોને આનન્દ આપતાં હતાં. સિવાય જુદી જુદી જાતના અનેક રંગનાં જંગલી પુલોનો ગાલીચો જ પાથર્યો હોય એમ લાગતું હતું. દેવદારૂ, ઓક અને ભૂર્જપત્રનાં વૃક્ષો લીલાંછમ દેખાતાં હતાં. ચોખા, મુંડવા, જવ વગેરે ધાન્યનાં લીલાં ખેતરો જોઇ મનમાં બહુ જ આનન્દ થયો. તિબેટમાં એક દોઢ મહિના દરમીયાન લીલું પાંદડું પણ નજરે પડયું ન હતું. કૈલાસ, માનસસરોવર વગેરે સ્થળે અવલોકન કરેલું સૃષ્ટિસૌન્દર્ય અને આ હિમાલયનું સૃષ્ટિ-સૌન્દર્ય એ બેનું વિસ્મરણ આ જીવનમાં થશે નહિ, એટલું જ નહિ પરન્તુ જ્યારે આ દેખાવો મારી નજરે તરે છે ત્યારે મને ઘણો આનન્દ થાય છે અને મારૂં ચિત્ત પ્રભુમાં વિરામ પામે છે.

હિમાલયની આ વર્ષાઋતુની શોભાનું અવલોકન કરતાં મારૂં મન બહુ જ આનન્દમાં આવી ગયું. આ રીતે હિમાલયની શોભા જોતો ધીમે ધીમે માર્ગક્રમણ કરતો હતો તેવામાં રસ્તામાં એક નદી આવી. નદી ઓળંગી પાર ગયો. શુમારે પંદર વીસ ફુટ ઉંચાઇની સીધી ચઢણ ચડી ઉપર જતાં જતાં, ઝુબુ પર બેસવાનું તેની પીઠ પરનું પલાણ સરકી પડયું અને હું એકદમ નીચે પડયો હોત, પરન્તુ સ્હેજ બચી ગયો. કાળ આવ્યો હતો, પરન્તુ વખત ભરાયો નહોતો. સાંજે છ વાગતાં અમે કાળાપાણી પહોંચ્યા. અહીં તદ્દન જંગલ છે, ગીચ ઝાડી છે અને પ્રદેશ જોકે શાન્ત અને રમણીય છે તોપણ બિહામણો છે. કાલીગંગા અહીંથી જ નીકળે છે. મૂળ પાસે એક દેવની મૂર્તિ છે. ખેતરમાંની એક ખળીમાં અમે મુકામ કર્યો. કાળાપાણીનું

જંગલ બહુ આનન્દદાયક છે. અમે જ્યાં મુકામ કર્યો હતો ત્યાં સ્વચ્છ જળપ્રવાહનું સુન્દર ઝાળું પથરાઈ રહ્યું હતું. આસપાસ દેવદારૂનાં ઝાડ હતાં અને વચ્ચે વચ્ચે લીલાછમ વેલાઓના જાણે પડદા જ ટાંગ્યા હોય તેમ તે લટકતા હતા. અહીં મારા કુલીઓએ ઘઉંની રોટલી અને મસુરની ખાટી દાળ બનાવી. અમે આનન્દથી ભોજન કર્યું. જમી રહ્યા પછી આસપાસની વનશ્રી અને ગગનચુંબી પર્વતોની શોભા નિહાળતો જંગલમાં ગંગાને કાંઠે કાંઠે ઇશ્વરચિન્તનમાં નિમગ્ન થઇ આનન્દમાં હું અહીંતહીં ફરતો હતો. ભોજન આટોપી કુલીઓ ધૂમ્રપાન કરવા માટે ગંગા નદીને કિનારે એક ઝાડ નીચે આરામ લેતા સ્વભાષા (પહાડી) માં એકંદર પ્રવાસ સંબન્ધે તેમજ ઘરના ભાવી સુખ સંબન્ધે વાતો કરતા મારી દૃષ્ટિએ પડ્યા. તેમની પાસે જઇ શું કરો છો ? પ્રવાસ કેવોક લાગ્યો ? વગેરે બે ચાર પ્રશ્નો કરી હું બીજી તરફ ચાલ્યો ગયો. આ રીતે સાંજનો એક દોઢ કલાક ઘણા આનન્દમાં પસાર કર્યો. અંધારૂં થવા સાથે વરસાદની પણ શરૂઆત થઈ. હું ઝુંપડામાં આવ્યો અને કામળા પર સ્વસ્થ પડી રહ્યો. સુમારે પાંચ વાગતાં ઉઠી શૌચ તથા મુખમાર્જન આટોપી કુલીને જગાડી ચા તૈયાર થતાં સુધી આગલા દિવસ મુજબ હું જંગલમાં ફરવા ગયો. તાકલાકોટ અને કાળાપાણી એ બે વચ્ચે સુમારે પચીસ ત્રીસ માઇલનું અન્તર હશે. ચા વગેરે પી ગર્બીયાંગ જવા માટે અમે સવારે આઠ વાગતાં કાળાપાણી છોડયું.

ગર્બીયાંગ જવાના બે રસ્તા છે—એક કાલીની પેલી પારનો નેપાળની હદમાંથી, અને બીજો ચુંજી તરફથી

એટલે કાલીગંગા નદીને આ કાંઠે. કાલીનદીના પેલા પારને રસ્તે જવાને ત્રણ સાડા ત્રણ માઇલનો ફેર પડતો નથી. અમે કાળાપાણીથી બે માઈલ દૂર કાલીગંગા નદી ઉતરી નેપાળની હદમાં પેઠા. ગંગા નદી ઉતરવા માટે પૂલને બદલે સાગની બે મોટી મોટી વળીઓ આ કાંઠેથી પેલે કાંઠે નાંખેલી હોય છે. પાત્ર બહુ જ સાંકડું છે.

વર્ષાઋતુમાં હિમાલયની શોભા બહુ જ આલ્હાદદાયક અને સુન્દર હોય છે, પરન્તુ એ ઋતુમાં હિમાલયમાં પ્રવાસ કરવાનું ત્રાસદાયક અને જોખમભરેલું છે. કાળાપાણીથી કાલીગંગાને કાંઠે કાંઠે ચાલવું પડે છે. ભૂર્જ, દેવદારૂ, ઓક, ચીડ વગેરે વૃક્ષોના ગીચ જંગલમાંથી રસ્તો છે, તેથી લીલાંછમ ઝાડોની છાયામાં ચાલવું પડે છે. એવા તે સુન્દર રસ્તે હું પ્રવાસ કરતો હતો. તે પ્રાતઃકાળના સમયે ઠંડો આનન્દદાયક અને મંદ મંદ પવન વાતો હતો. બન્ને બાજુ દૂર સુધી ઘઉં, મુંડવા, મકાઇ વગેરે ધાન્યનાં લીલાંછમ ખેતરો દેખાતાં હતાં. પર્વતના શિખર પરથી સ્થળે સ્થળે ઠંડા, સ્વચ્છ અને મધુર પાણીના પ્રવાહ જોરથી નીચે પડતા હતા. ગંગાનો શાન્ત અને ગંભીર ઘૂ ઘૂ કરતો અવાજ સતત ચાલુ હતો. આસપાસનાં ખેતરોમાં અને અરણ્યમાંનાં વૃક્ષોમાં પક્ષીઓ મધુર કલરવ કરતાં અહીંથી તહીં આનન્દથી વિહાર કરતાં હતાં. કોઈ ભેખડ પર જોતાં સહજ ત્યાં કોઈ કસ્તુરીમૃગ ચંચળ દૃષ્ટિથી આમતેમ જોતો પ્રવાસીઓની નજરે પડતો. ગગનચુંબી પર્વતો તરફ દૃષ્ટિ ફેરવીયે તો ત્યાં કાળાં અને ધોળાં વાદળાંઓ આમથી તેમ આકાશમાં દોડતાં જણાતાં હતાં. જ્યાં જોઇયે ત્યાં ભૂદેવી જુદી જુદી જાતની

સુંદર પુષ્પલતાઓથી સુશોભિત થયેલી અને લીલીછમ જણાતી હતી. તે વખતે સર્વત્ર એકાન્તનું સામ્રાજ્ય વ્યાપ્યું હોય તેમ લાગતું હતું. મારા કુલીઓ મારી પાછળ ધીમે ધીમે આવતા હતા. હું તેમની અગાઉ અરધા કલાકે નીકળી ગયો હતો તેથી તેમની અને મારી વચ્ચે એક માઇલનું અન્તર પડી ગયું હતું. આસપાસના સૃષ્ટિસૌન્દર્યનું અવલોકન કરતો ગંગાને કાંઠે હું ધીમે ધીમે ચાલતો હતો તે વખતે મારા મનમાં આનન્દ અને પ્રેમની લહરીઓ આવતી હતી. ઘડી મનમાં ને ઘડી જોરથી ગાતો હું ચાલતો હતો. થોડી વારે એક ગીચ વૃક્ષની ઠંડી છાયા નીચે આવી પહોંચ્યો. ત્યાં ગંગાના ગંભીર જલપ્રવાહ તરફ જોતો થોડીવાર ઉભો રહ્યો. પછી નેત્ર બંધ કરી એકદમ તે વૃક્ષના થડ પાસે શાન્તિથી બેઠો. તરત જ એક ક્ષણમાં મારૂં ચિત્ત એકાગ્ર થઇ ગયું અને હું દેહભાન વીસરી ગયો. આંખો ઉઘાડી જોઉં છું તો કુલીઓ મારાથી થોડે દૂર બીજા એક ઝાડ નીચે વિશ્રાન્તિ લેતા ધુમ્રપાન કરતા બેઠા હતા. મને લાગે છે કે તે ધ્યાનની સ્થિતિમાં હું દોઢેક કલાક રહ્યો હોઇશ. એ ચિન્તનથી મને અતિશય આનન્દ થયો.

હું શુમારે અગીયાર સાડા અગીયાર વાગતાં છાંગરૂમાં આવી પહોંચ્યો. અહીં ગુરખાની પોલીસ ચોકી છે. એ પોલીસો મને પહેલાંથી જ ઓળખતા હતા. તેમણે મને સાંજ સુધી ત્યાં જ રહેવાનો આગ્રહ કર્યો. તેમની ઇચ્છાનુસાર મેં ત્યાં જ મુકામ કર્યો. અહીંથી ગર્બિયાંગ એક માઈલ છે. કુલીએ રસોઇ કરી એટલે હું જમ્યો. બે પ્રહર વિશ્રાન્તિ લઇ શુમારે પાંચ વાગતાં ગર્બિયાંગ જવા હું

નીકળ્યો. શુમારે અધો કલાકમાં અમે ગર્બિયાંગ પહોંચ્યા. તે જ દિવસે સાંજે નીચેથી પોલિટિકલ પેશકાર કુમાર જગતસિંહપાલ પણ ત્યાં આવ્યા. હું અને તે બંગલામાં રહ્યા. ગર્બિયાંગ મારો મુકામ પાંચ દિવસ રહ્યો. મને સુખરૂપ આવેલો જોઇ મારા ઓળખીતાઓને બહુ જ આનન્દ થયો. દોઢ મહિના સુધી તેમને મારા કુશળ સમાચાર બીલકુલ મળ્યા નહોતા.

કુમાર જગતસિંહ 'કુટી,' 'નાવી,' 'ગુંજી' વગેરે સ્થળે જવા નીકળ્યા. તેમની સાથે હું પણ નીકળ્યો. આ વખતે મેં મારા એક કુલીને રજા આપી. તરુણ કુલીને માત્ર મેં મારી સાથે રાખ્યો હતો. તે છેવટ સુધી એટલે કાઠગોદામ રેલ્વેસ્ટેશને હું પહોંચ્યો ત્યાં સુધી મારી સાથે હતો. પોલિટિકલ પેશકારની સાથે હું ગયો તેથી મને બીલકુલ મુશીબત પડી નહિ. જ્યાં તેમની છાવણી થતી ત્યાં પાસે જ મારો પણ તંબુ નખાતો. ગર્બિયાંગથી કુટી વીસ માઈલ દૂર છે. આ ગામ શુમારે તેર હજાર ફુટની ઉંચાઇએ છે. ગામમાં દોઢસોએક ઘરની વસ્તી છે અને ત્યાંના ભુટીયા વેપારીઓ પૈસાદાર છે. ચોપાસ દેખાવ બહુ જ સુન્દર છે. અમારો મુકામ અહીં ત્રણ દિવસ સુધી હતો. માત્ર કુટી જવાનો રસ્તો બહુ ખરાબ છે. આ ગામથી શુમારે પંદર માઇલ દૂર 'જ્યુલિંગકાંગ' નામે એક જોવાલાયક સ્થળ છે. જ્યુલિંગકાંગ કુટીનો પશ્ચિમે અને તેનાથી સ્હેજ વધારે ઉંચાણમાં છે. એ સ્થાન જોવા જવાની મારી ઈચ્છા જાણી પેશકાર સાહેબે ઘોડાની વ્યવસ્થા કરી. પટવારી, ચપરાશી, પેશકાર સાહેબનો ભત્રીજો અને હું એમ ચાર જણા

ઘોડા પર બેસી સવારે સાત વાગતાં નીકળ્યા. રસ્તો ખરાબ એટલે પથરાવાળો અને ચઢઉતરનો હોવાથી અમે ઘોડા ધીમે ધીમે ચલાવ્યા. શુમારે બાર વાગતાં અમે જ્યુલિંગ-કાંગ પહોંચ્યા. કૈલાસ અને માનસસરોવર જેવાં છે તેવું જ, પરન્તુ તેનાથી નાના પ્રમાણમાં જ્યુલિંગકાંગનું સ્થાન છે. જ્યુલિંગકાંગનું સરોવર માનસસરોવરના ચોથા ભાગનું છે. કૈલાસ પર્વતની ઉંચાઇ આશરે ત્રીસ હજાર ફુટ છે, તો અહીંનો પર્વત અઢાર હજાર ફુટ ઉંચો છે. અહીં ડાંગર અને મુંડવા ધાન્યનાં બે ખેતરો છે. એમ કહેવાય છે કે એ ખેતરો મનુષ્યનાં વાવેલાં નથી. પરન્તુ જોનારને એમ જ લાગે કે તે માણસોએ જ વાવ્યાં હશે! પછી અમે જ્યુલિંગકાંગના 'હિમપ્રવાહ' (ગ્લેશર્સ) જોયા. અહીં સરોવરની પશ્ચિમ બાજુએ પાંચ છ માઈલની સરખી ડુંગર પરની સપાટી છે. આ મેદાન તે વખતે લીલુંછમ હતું અને જુદા જુદા રંગનાં પુષ્પોથી સુશોભિત હોવાથી બહુ જ મનોહર દીસતું. તે મેદાનમાં ચોમાસાના સૃષ્ટિસૌન્દર્યનું અવલોકન કરતાં અમે અમારા ઘોડા કોઇવાર ધીમે તો કોઇવાર પૂર જોસમાં ચલાવતા હતા. શુમારે એક વાગતાં સુધી એ મેદાનમાં આનન્દથી ક્રીડા કરી અમે સરોવરને કાંઠે સ્નાન કરવા આવ્યા. ઘોડા ચરવા માટે છુટા મુકયા. સ્નાનસંધ્યાદિ આટોપી અમે થોડોએક ફલાહાર કર્યો અને તે લીલીછમ કોમળ તૃણાંકુરની હરીયાળી પર પડયા તથા પરમેશ્વરની લીલા સંબન્ધે આશ્ચર્યચકિત થઈ તેના ગુણાનુવાદ કરવામાં શુમારે એક કલાક ગાળ્યો. શુમારે બે વાગતાં કુટી જવા માટે અમે જ્યુલિંગકાંગથી નીકળ્યા. પાછા ફરતી વખતે પટવારી અને

હું ઘોડા જલદી ચલાવતા હતા તેથી બન્ને જણા આગળ ચાલતા હતા. રસ્તામાં ચઢણુ પર માધવલાલનો ઘોડો થાકી જવાથી તે પગપાળે ચાલતો હતો. ચપરાશી ઘોડા પર જ તેની પાછળ ધીમે ધીમે ચાલતો હતો. માધવલાલ પોતાના ઘોડાની લગામ હાથમાં પકડી ધીમે ધીમે તેની આગળ ચાલતો હતો. એટલામાં ઘોડો એકદમ પડી ગયો અને નીચે લપસવા લાગ્યો ! પોતાનાથી બનતો પ્રયત્ન કરી માધવલાલે ઘોડાને નીચે સરી જતો અટકાવવા મહેનત કરી, પરન્તુ ઘોડો તેને પણ લઇને નીચે જ સરવા લાગ્યો. ચપરાશીએ મોટી બૂમ પાડી અમને પાછા બોલાવ્યા. ઘોડા તબડાવતા અમે પાછા આવ્યા. ચપરાશી અને પટવારી બન્નેએ મહા મુશ્કેલીથી તે ઘોડો ઉપર ખેંચી લીધો. તે દિવસે ઘોડો અને સ્વાર બન્ને ગંગામાં જ પડ્યા હોત, પરન્તુ પરમેશ્વરની કૃપા એટલે જ બચ્યા ! અર્ધે રસ્તે તે ઘોડો બદલાવ્યો. પછી અમે ચારે જણા ઘોડા ઉતાવળથી હંકારતા હતા. એટલી ઉતાવળથી મેં તે દિવસ સુધી કયારે પણ ઘોડો હાંકયો ન હતો. પાંચ વાગતાં કુટી મુકામે પહોંચ્યા. તે દિવસે દસ કલાક સુધી હું સતત ઘોડા પર બેઠો હતો તેથી મારા સાથળ ભરાઇ આવ્યા હતા. આખી રાત શરીર કળતું હતું. કુટીથી ગર્બિયાંગ જતી વખતે અમે ગુંજીમાં મુકામ કર્યો હતો. તે રાત્રે ભુટીયા કન્યાનું ગાયન ત્યાં સાંભળવાનું મળ્યું અને નાચ પણ ત્યાં જોયા. શુમારે દસમે દહાડે કુટીનો પ્રવાસ ઉકેલી અમે ગર્બિયાંગ આવ્યા.

ગર્બિયાંગ આવ્યા પછી ત્યાં અમારો મુકામ પાંચ દિવસ રહ્યો. ચોમાસું હોવાથી વરસાદ રોજ વરસતો હતો.

મારા મનમાં એમ હતું કે ચોમાસું પૂરું થતાં સુધી સંગમ પર જ (ગર્બિયાંગ પાસે) રહેવું અને શિયાળો શરૂ થાય નીચે ઉતરવું. એ વિચાર મેં પેશકાર સાહેબને જણાવ્યો. તેમણે કહ્યું, "અહીં રહેવા કરતાં તમે અસ્કોટ રહો એ જ ઠીક. ત્યાં પણ બે ત્રણ માઇલ પર સંગમ છે. ત્યાં રહેવા માટે તમને સગવડ કરી આપીશ. ઉપરાંત મારી સાથે અસ્કોટ સુધી આવશો તો રસ્તામાં તમને બીલકુલ હરકત પડશે નહિ. મને તેમનું કહેવું વાજબી લાગ્યું અને તેની સાથે જ નીચે ઉતરવાનો મેં વિચાર કર્યો. પાંચમે દિવસે અમે ગર્બિયાંગથી અસ્કોટ જવા માટે સાંજે પાંચ વાગે નીકળ્યા, કારણ ચાર માઇલ જઇ મુકામ કરવાનો હતો. આ વખતનો મારો ભપકો જુદી જ જાતનો હતો. રસ્તે ખાવાપીવાની અથવા ઉતરવાની જગા ક્યાં મળશે વગેરે બાબતોની મને બીલકુલ કાળજી રાખવી પડતી નહોતી. પેશકાર સાહેબે બધી વ્યવસ્થા રાખી હતી. ચોમાસાને લીધે ટુંકા ટુંકા મુકામ કરતા આઠ દિવસે અમે અસ્કોટ આવી પહોંચ્યા. એ આઠ દસ દિવસમાં એક પણ એવો દિવસ નહોતો કે તે દિવસે અમે ત્રણ ચાર કલાક સતત ધારવાળા વરસાદથી હેરાન થયા ન હોઇયે. તે વખતે વરસાદમાં પ્રવાસ કરવાની બહુ જ ગમ્મત પડતી હતી. શુમારે અઢી ત્રણ મહિનાની ઠંડી હવાની ટેવ હોવાથી ચાલતાં ચાલતાં મને ગરમી બહુ થતી અને જેમ જેમ નીચે ઉતરતા ગયા તેમ તેમ ગરમીનું પ્રમાણ વધવાથી મને ત્રાસ વધારે પડવા લાગ્યો. વરસાદમાં ચાલતાં મારી કફની વગેરે ભીનાં તરબોળ થઇ જતાં તેથી ટાઢક થતી અને ગરમીની બહુ અકળામણ થતી નહોતી.

અસ્કોટ આવ્યા પછી પ્રથમ નક્કી કર્યા મુજબ કેટલાક દિવસ સુધી મારો મુકામ ત્યાં રહ્યો. પ્રથમ કહ્યા પ્રમાણે પેશકાર સાહેબે ત્રણ દિવસમાં મારી બધી વ્યવસ્થા કરી દીધી. હું અસ્કોટથી ત્રણ માઈલ દૂર રહેતો હતો.

કાલીગંગા અને ગોરીગંગા એ બે નદીના સંગમ પાસે એક નાનીશી ટેકરી છે. એ ટેકરી પર દેવદારૂ અને સાગનું ગીચ જંગલ છે. આ જંગલમાં એક દેવદારૂ વૃક્ષ નીચે બેવડી કનાતી અને છતવાળો એક નાનો તંબુ તેમણે મારે માટે ઉભો કરાવ્યો. આસપાસની ચાર ચાર હાથની જગા સાફ કરાવી આપી. તંબુમાં બધે પથરાઈ રહે તેવડી મોટી ચટાઇ, એક ખુરશી તેમજ એક નાનકડી ગડમાચી અને દીવો એટલો સામાન હતો. હું જે સ્થળે હતો ત્યાંથી અખંડ બરફની હાર આકાશ સ્વચ્છ હોય ત્યારે દેખાતી હતી. નદીની બન્ને બાજુએ દેખાવ સુન્દર તો હતો જ, તેમ ઝાડી પણ ગીચ હતી. એ જંગલમાં વાઘ, હરણ, રીંછ વગેરે પશુઓ રહેતાં હતાં. એકંદરે એ સ્થાન મને ખરેખર ગમતું હતું. એ રમણીય અને એકાન્ત સ્થળે ઈશ્વરભજનમાં મેં દોઢેક મહિનો આનન્દથી પસાર કર્યો. એ સ્થાનને હંસેશ્વર એવું નામ અપાયું હતું. દોઢ મહિનામાં પેશકાર સાહેબે મારી વ્યવસ્થા સર્વ પ્રકારે ઉત્તમ રીતે રાખી હતી તેથી મારી શરીરપ્રકૃતિ પણ પ્રથમના જેવી જ થઈ. વરસાદ મંદ થયો તેથી હવે અહીં રહેવાની જરૂર નથી એવો વિચાર કરી પેશકાર સાહેબને મેં મારો જવાનો વિચાર જણાવ્યો. તેમણે કહ્યું, "બે દિવસમાં પોસ્ટ ખાતાના ઈન્સ્પેક્ટર આલમોડાથી અહીં આવનાર છે તેમની સાથે તમે પણ

આગળ જશે. ત્યાં સુધી અસ્કોટ અમારે ઘેર રહેશે. ઠરાવ મુજબ પોસ્ટ ઇન્સ્પેક્ટર શ્રીયુત ત્રિવેદી ત્યાં આવ્યા અને ત્રીજે દિવસે હું તેમની સાથે અસ્કોટથી આલમોડા જવા નીકળ્યો. અસ્કોટથી જુદા પડતી વખતે પેશકાર સાહેબ બહુ દિલગીર થયા. મેં તેમનું સમાધાન કર્યું અને તેમની રજા લઇ નીકળ્યો. પિઠોરાગડ ને લોહાઘાટને રસ્તે આલમોડા ન જતાં અસ્કોટથી આલમોડા જવાનો જે જુદો રસ્તો છે તે રસ્તે અમે ગયા. આ રસ્તો લોહાઘાટના રસ્તા કરતાં વધારે રમણીય છે. ત્રીજે દિવસે સાંજે અમે આલમોડા જઇ પહોંચ્યા. માયાવતીમાં મારી લોઢાની પેટી, પૈસા વગેરે હતાં તે શ્રીયુત ત્રિવેદી સાહેબે આલમોડા મંગાવવાની વ્યવસ્થા કરી અને તે પ્રમાણે ત્રણ ચાર દિવસમાં સઘળું આવી ગયું. આલમોડા એ જીલ્લાનું સ્થાન છે, એટલું જ નહિ પણ હવા ખાવાનું પણ તે સ્થાન છે. અહીંની હવા બહુ જ સારી છે અને મને બહુ જ માફક આવી. જે ટેકરી પર આલમોડા છે તે ટેકરી પર અને તેની આસપાસ જંગલ ખાતા તરફથી ખાસ પાઇન વૃક્ષોનું જંગલ ઉછેરવામાં આવ્યું છે. અહીં ક્ષય રોગીઓ માટે એક દવાખાનું છે. પાઇન વૃક્ષોના સાન્નિધ્યથી ક્ષયરોગીને ફાયદો થાય છે એમ જણાયાથી ઉપર કહ્યા મુજબ તેનાં જંગલો ખાસ રાખવામાં આવ્યાં છે. આ જંગલોથી આલમોડા બહુ જ શોભાયમાન દેખાય છે. આલમોડામાં મારો મુકામ દસ પંદર દિવસ હતો. ત્યાંના પોસ્ટ માસ્તર પંડિત મનોરથ ભટ્ટ રાવસાહેબ છે, તેમને ત્યાં હું રહેતો હતો. અહીં ચોમાસું પૂરું થયું હતું. હવા સ્વચ્છ હતી. મારી પ્રકૃતિ પણ સુધરી. પંડિત મનોરથે

અને ત્યાં એક મહિનો રહી જવા માટે ઘણો જ આગ્રહ કર્યો. મેં તેમને કહ્યું કે હમણાં તો મારે જવું જ જોઇયે; ફરી આવીશ ત્યારે તમારી ઇચ્છાનુસાર રહીશ. આલમોડામાં મારે ઘણા સાથે નવી ઓળખાણ થઇ, તેથી મારા ત્યાંના દસ દિવસ બહુ જ આનન્દમાં ગયા. પછી ત્યાંથી નીકળ્યો અને ત્રીજે દિવસે બપોરે બે વાગતાં કાઠગોદામ રેલ્વે સ્ટેશન પર આવી પહોંચ્યો. સાથેના તરુણ કુલીને અહીંથી રજા આપી. તે વખતે તેને બહુ જ લાગી આવ્યું. લગભગ પાંચ મહિના સુધી તે મારી સાથે જ રહ્યો હતો. ગાડી છુટવાને હજી એક કલાકનો વખત હતો. હિમાલયથી નીચે આવ્યા પછી મને અત્યન્ત ગરમી લાગવા માંડી. તે ઑકટો-બર મહિનો હતો. મેં પહેલો મુકામ બરેલી કર્યો. ત્યાં એક દિવસ રહ્યો અને ત્યાંથી પંજાબ મેઇલથી ઠેઠ મુંબઈ ઑકટોબર તા. ૧૧ મીએ પહોંચ્યો.

આલમોડામાં મેં મારા માથા પરથી જટા અને દાઢી કઢાવી નાખ્યાં હતાં. આ પ્રવાસમાં એકંદર મને છ માસ અને સાત દિવસ લાગ્યા તથા આ આખા પ્રવાસમાં કુલ રૂપીયા ૧૭૫ નું ખર્ચ થયું. આટલા લાંબા વખતમાં મારી પ્રકૃતિ માત્ર એક વાર અને તે પણ એક જ દિવસ બગડી હતી. જીવલેણ સંકટો આવ્યાં તેમાંથી બચીને અને મનોરથ પૂર્ણ કરી હું નિર્વિઘ્ન અને સુખરૂપ મુંબઈ આવ્યો તે કેવળ શ્રીસદ્ગુરુ મહારાજની કૃપાદૃષ્ટિનું જ ફળ.

બરેલીથી મુંબઈ આવતાં એક સાથે બેતાળીશ કલાક-નો પ્રવાસ કર્યો. મુંબઇ સ્ટેશન પર મારા ત્રણ ચાર મિત્રો

મારી સામે આવ્યા હતા. હું સુખરૂપ પાછો આવ્યો એ જોઇ તેમને અત્યન્ત આનન્દ થયો. તેઓની સાથે તેમને ઘેર ગયો. મુંબઈમાં હું પંદર દિવસ રહ્યો. પછી હું ધુળીયે મારે ઘેર ગયો.

પ્રિય વાચકો ! આ પ્રમાણે મેં મારા પ્રવાસની હકીકત આપની પાસે નમ્ર ભાવે ગાંડીઘેલી ભાષામાં મુકેલી છે તેને આપ પ્રેમથી સ્વીકાર કરશો. હવે શ્રી સદ્‌ગુરુના ચરણમ મસ્તક મુકીને સનાતન ધર્મનો, મારી માતૃભૂમિનો અને તેનાં બાળકોનો અભ્યુદય થાઓ અને ભારત ભૂમિ પર વૈભવ રવિ સત્વર ઉદય પામો એવી અનન્ય ભાવે પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કરી કલમ નીચે મુકું છું. ૐ તત્સત્ ॥

ધુળીયા, ગુરુવાર
ભાદ્રપદ વ. ૦)) શાકે ૧૮૩૯

"હંસ